

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANA BİLİM DALI
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

KAMAME KİLİSESİ ÜZERİNDEKİ
ANLAŞMAZLIKLARIN HZ. ÖMER
EMANNAMESİNDEKİ ADALET VE BARIŞ
KAVRAMLARINA GÖRE ÇÖZÜMLENMESİ: 16. YY.
OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDEN ÖRNEKLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Remziye KÜSDÜL

İstanbul

Ocak-2025

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANA BİLİM DALI
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

KAMAME KİLİSESİ ÜZERİNDEKİ ANLAŞMAZLIKLARIN HZ.
ÖMER EMANNAMESİNDEKİ ADALET VE BARIŞ
KAVRAMLARINA GÖRE ÇÖZÜMLENMESİ: 16. YY. OSMANLI
ARŞİV BELGELERİNDEN ÖRNEKLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Remziye KÜSDÜL

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Nuray OCAKLI

İstanbul
Ocak-2025

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Dr. Öğr. Üyesi Nuray OCAKLI

Üye Doç. Dr. Serhat ANIKTAR

Üye Doç. Dr. Elif BAYRAKTAR TELLAN

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Erhan İÇENER
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “**Kamame Kilisesi Üzerindeki Anlaşmazlıkların Hz. Ömer Emannamesindeki Adalet ve Barış Kavramlarına Göre Çözömlenmesi: 16. yy. Osmanlı Arşiv Belgelerinden Örnekler**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu beyan ederim.

Remziye KÜSDÜL

ÖN SÖZ

Öncelikle bu tezi bitirebildiğim için Allah'a hamd ederim. Rabbime ne kadar şükretsem azdır. Yüksek lisans eğitimime yüzde doksan beş görme kaybı ile başladım. Yüksek lisans eğitimimden önce, on yıldan fazla hiç yazı yazmadığım için akademik yazı yazmakta ne kadar zorlanmış olsam da bu tezi yazmak nasip olduğu için çok mesudum. Tezimi yazarken her aşamada bana yardımcı olan, teşekkür etmem gereken çok kişi var. Öncelikle, tezin yazım aşamasında benimle beraber emek verdiği için sevgili eşim Hasan Küsdül'e, yüksek lisans eğitimimin her safhasında ve tezin araştırması ve yazım aşamasında ellerinden gelen her desteği bıkmadan usanmadan veren ve bu süreci tamamlamama yardımcı olan oğlum Muhammed Selim ve kızım Zeynep Elif'e, her daim şükranlarımı ve dualarımı iletiyorum. Rabbim de onların her zaman yardımcısı olsun. Duaları ve teşvikleri ile bana destek olan annem, babam, kıymetli abim Ömer Akverdi ve tüm kardeşlerime de ayrıca teşekkür ederim. Tez konusunu seçerken isteklerimi göz önünde bulundurup bana yardımcı olan, ilk tanıştığımız günden tezin bitim aşamasına kadar her zaman kolaylaştırıcı, motive edici, kendisine hiç çekinmeden her daim ulaşabildiğim ve hiçbir zaman yardımını ve desteğini esirgemeyen tez danışmanı hocam Dr. Öğr. Üyesi Nuray OCAKLI'ya çok teşekkür ederim. Kaynaklara erişmemde bana yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TOK hocamıza ve enstitüdeki diğer hocalarıma da teşekkür ederim. Sağlık problemimden dolayı akademik yazı dilinde ve tezin yazım aşamasında her daim destek ve emeklerini benden esirgemeyen kıymetli arkadaşım doktora öğrencisi Seda Subaşı'na teşekkür ederim. Yüksek lisans eğitimimde ve tez sürecinde kaynaklara erişmemde bana destek veren Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi personellerine, Mehmet Selim Temel ve Sabahattin Zaim Üniversitesi kütüphane müdürü Kasım Çelik beye teşekkür ederim. Tezimde yer verdiğim fotoğrafları kullanmama müsaade eden Dr. Öğr. Üyesi Süleyman GÜNDÜZ ve Dr. Öğr. Üyesi İhsan SATIŞ'a teşekkür ederim. Pes etmeden yola devam etmemi teşvik eden ve benden yardımlarını esirgemeyen yeğenim Yasemin Eslem Doğan'a, akademiye başlamam bir hayal iken bu hayale başlamama vesile olan değerli arkadaşlarım Zeliha Kaya, Necla Ertuğrul ve Gülay Sancaktar'a teşekkür ederim. Yardımları, motivasyon ve duaları ile benimle olan tüm dostlarıma da ayrıca teşekkür ederim.

Remziye KÜSDÜL

İstanbul-2025

ÖZET

KAMAME KİLİSESİ ÜZERİNDEKİ ANLAŞMAZLIKLARIN HZ. ÖMER EMANNAMESİNDEKİ ADALET VE BARIŞ KAVRAMLARINA GÖRE ÇÖZÜMLENMESİ: 16. YY. OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDEN ÖRNEKLER

Remziye KÜSDÜL

Yüksek Lisans, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Nuray OCAKLI

Ocak, 2025- 113 Sayfa

Hz. Ömer emannamesi İslam hukukundaki ve hukuk felsefesindeki pek çok önemli kavramı içermektedir. Adalet ve barış kavramları evrensel hukukun temel kavramlarıdır ve emanname metni yüzlerce yıl bu konuyu çözümleyen tek metin olmuştur. Bu önemli belge Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır ve bu çalışmada emanname metni adalet ve barış kavramları üzerinden analiz edilecektir. Hz. Ömer emannamesi bu kavramlar bağlamında şimdiye kadar analiz edilmemiş ve emannamedeki bu kavramların emannamenin verilmesinden yüzyıllar sonra bile anlaşmazlıkları nasıl çözümlendiği şimdiye kadar Osmanlı arşiv belgeleriyle örneklendirilmemiştir. Çalışma bu yönleri itibarıyla önemli ve özgün bir çalışmadır. Bu tezin araştırma yöntemi nitel araştırmanın alt başlıklarından biri olan “doküman incelemesi” yöntemidir. Ayrıca, 16.yy.'da emannamenin uygulanması ile ilgili örnekler için de elimizdeki birincil kaynaklar Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Hz. Ömer'in İliyâ halkına verdiği emannamenin 16.yy.'da Hıristiyan mezhepleri arasında Kamame Kilisesi üzerinde çıkan ihtilaflarda, adalet ve barışı tesis ederek nasıl uzun dönemli çözümler getirebildiği ortaya konmuştur. Bu belgeler de Hz. Ömer emannamesi gibi Osmanlı Arşivi'nden alınmıştır. İncelenen metnin ve verilen örneklerin günümüzdeki uluslararası hukuk uygulamaları için yol gösterici olması ve bu uygulamaların sorunlara kalıcı ve uzun dönemli çözümler getirebilmesi için örnek teşkil etmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Adalet, Barış, Emanname, Kamame, Kudüs, Zimmi

ABSTRACT

THE RESOLUTION OF THE DISPUTES ON THE CHURCH OF THE HOLY SEPULCHRE ACCORDING TO THE CONCEPTS OF JUSTICE AND PEACE IN THE EMANNAME OF HZ. OMAR: EXAMPLES FROM 16TH CENTURY OTTOMAN ARCHIVE DOCUMENTS

Remziye KÜSDÜL

Master, History and Civilization Research

Thesis Advisor: Asst. Prof. Dr. Nuray OCAKLI

January, 2025- 113 Pages

Hz. Omar's *emannah* contains many important concepts in Islamic law and legal philosophy, among which justice and peace are the basic concepts of universal law. The *emannah* text has been the only valid legal document defining the rights of Christian denominations in Jerusalem since 637 AD and the only copy of this important legal document is still preserved in the Ottoman Archives. This study analyzes the *emannah* of Hz. Omar through the two key concepts, justice and peace, and exemplifies how these concepts helped integration of the Christian subjects to the Ottoman society in the 16th century, which shows how the trust given by Hz. Omar was able to bring long-term solutions by establishing justice and peace among the Christian denominations for the conflicts on the Church of the Holy Sepulchre even in the 16th century. Methodological approach used in this study to examine the sources in the Ottoman Archives is the “qualitative document analysis” This study aims to shed light on a representative case that was resolved using only one legal document ensuring, for centuries, peace and justice. This study aims to shed light on the long-term resolutions of the conflicts among the Christian denominations in the Ottoman era and the case of the Church of the Holy Sepulchre and the *emannah* of Hz. Omar would be good examples for the modern practices of international law trying to develop a legal system to bring long-term solutions to regional conflicts in the world.

Keywords: Justice, Peace, *Emannah*, *Kamame*, Jerusalem, *Zimmi*

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	ii
ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR.....	viii
BİRİNCİ BÖLÜM	
GİRİŞ.....	1
İKİNCİ BÖLÜM	
KUTSAL ŞEHİR KUDÜS.....	4
2.1.İslam Öncesinde Kudüs.....	5
2.2. Kamame Kilisesi'nin İnşası ve Kudüs'ün Hıristiyanların Hac Merkezi Haline Gelmesi.....	8
2.3.Kilisenin Hıristiyan Mezhepleri Arasındaki Paylaşılma Süreci.....	18
2.4.İslamiyet Döneminde Kudüs.....	21
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
İSLAM DEVLET GELENEĞİNDE ZİMMİLER VE ZİMMİLERE VERİLEN EMANNAMELER.....	25
3.1. Hz. Ömer Döneminde Emanname Kültürü.....	32
3.2.Hz. Ömer'in Kamame Kilisesi Partriği Sofronyus'a Verdiği Emanname.....	34
3.3.Ahidnamede Geçen Hıristiyan Mezheplerinin Kamame Kilisesi Üzerindeki Hakları.....	40
3.4. Emannamede Geçen Hıristiyan Kutsal Mekânları.....	50

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMALI DÖNEMİNDE KAMAME KİLİSESİNE VERİLEN EMANLAR.... 57

4.1. Fatih Sultan Mehmet'in Emanı..... 57

4.2. Yavuz Sultan Selim (I. Selim) Emannamesi..... 61

4.3. Kanuni Sultan Süleyman'ın Fermanı..... 72

4.4. Hz. Ömer Emannamesi'nin Osmanlı Dönemindeki Uygulamalarına Bir Örnek:
Paskalya Yortusu..... 73

4.5. Fermanlarda Farklı Din Mensuplarının Kutsallarına Olan Saygı 77

4.6. Hıristiyan Vakıflarının Korunmasının Adalet ve Barışa Katkıları..... 79

SONUÇ 81

KAYNAKÇA..... 87

EKLER..... 100

EK 1: Hz. Ömer'in Mersumu (Arapçası ve Osmanlı Arşivi'nde: HAT, 1516-47/6
kimlik bilgisi ile kayıtlı belgedeki Transkripti) 100

EK 2: Fatih Sultan Mehmet'in Emanı..... 102

EK 3: Yavuz Sultan Selim (I. Selim) Emannamesi..... 103

EK 4: Kanuni Sultan Süleyman'ın Fermanı..... 104

ÖZGEÇMİŞ..... 105

KISALTMALAR LİSTESİ

- A.DVNS.KLS.d. : Bâb-1 Asafî Divân-1 Hümâyûn Sicilleri Kilise Defterleri
- A.g.e. : Adı geçen eser
- A.g.m. : Adı geçen makale veya madde
- a.s. : Aleyhisselam
- bknz. : Bakınız
- BOA : Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Osmanlı Arşivi
- Çev. : Çeviren
- DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi
- HAT : Hatt-1 Hümâyûn
- H. : Hicri
- Hız. : Hazreti
- M. : Miladi
- M.S. : Milattan Sonra
- S : Sayfa
- s.a.v. : Sallallahu Aleyhi Vesellem
- r.a. : Radiyallahu Anh
- T.C. : Türkiye Cumhuriyeti
- T.C.C.D.A.B : Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
- TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı
- t.y. : Tarih yok
- v.d. : Ve diğerleri
- y.y. : Yüzyı

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Kudüs doğudan çöl, batıdan deniz ile çevrili olduğu için, şehrin coğrafi konumu iklimini ve yerleşimini etkilemiştir. Şehirde esen rüzgarlar iklimini yumuşatmaktadır. Kudüs'e 2-3 yılda bir kar yağar. Kışın sert rüzgarların ardından yağmur yağışı olmaktadır (Aydınlı vd.,2020:10). Kudüs üç semavi din tarafından kutsal kabul edildiği için tarih boyunca bu dinlerin temsilcileri tarafından şehir üzerinde hakimiyet kurma çatışmaları süre gelmiştir. Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh İliyâ'yı hicri 16, miladi 636 yılında kuşatmıştır. Öncesinde şehri sulh ile teslim almak istemiş ancak bu isteği reddedilmiştir. Kuşatma sırasında İliyâ halkı Ebu Ubeyde'nin sulh teklifini Hz. Ömer'in elinden almak istediğini belirtmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer hicri 17, miladi 638 yılında Patrik Sofronyus ve İliyâ halkının temsilcilerine emannameyi kendi elleriyle yazıp teslim etmiştir. Böylece Kudüs hicri 17, miladi 638 yılında Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Hz. Ömer emannamesi, verildiği tarihten 1922 yılına kadar anlaşmazlıkların çözümünde geçerli olan tek kanun metni olmuştur. Bu tezin konusu, Hz. Ömer'in İliyâ halkına verdiği emannamedeki adalet ve barış kavramlarının yüzyıllar sonra bile, Osmanlı döneminde, Kamame Kilisesi üzerinde Hıristiyan mezhepleri arasındaki ihtilaflara nasıl uzun dönemli çözümler getirebildiğinin araştırılmasıdır.

Günümüzde uluslararası hukukun pek çok soruna çözüm getirmesi beklenirken, bu hukuk kurallarının dünyanın belli bölgelerinde uygulanamadığı, yetersiz kaldığı ya da kabul görmediği gözlemlenmektedir. Kamame Kilisesi üzerinde Hıristiyan mezhepleri arasında süregelen çözümlenmesi çok zor olan bir anlaşmazlığın belli bir kanun metni oluşturularak ve Osmanlı İmparatorluğu yıkılana kadar bu metne sadık kalınarak çözümlenmesi uluslararası hukuk alanında gelenek hukuku uygulamalarının ve bu uygulamaların devamlılığının kalıcı çözüm getirdiğine işaret eden çok önemli bir örnektir. Bu tezin amacı Kamame Kilisesi ve Hz. Ömer emannamesi üzerinden uluslararası bir soruna geçmişte nasıl kalıcı ve uzun dönemli çözümler üretildiğini göstermek ve 16.yy. Osmanlı arşiv belgelerindeki anlaşmazlıklar ve üretilen çözümleri adalet ve barış kavramları üzerinden inceleyerek örneklendirmektir.

Adalet ve barış tezimizin kavramsal çerçevesi ve sınırları olarak belirlenmiştir. Bu çalışma, zaman aralığı olarak, emannamenin 16.yy'daki uygulamalarıyla

sınırlandırılmıştır. Bu çalışmada kullanılan belgeler Osmanlı Arşivi'nden alınmıştır. Belgeler kronolojik olarak tasnif edilmiş ve bu örnekler arasından adalet ve barış kavramlarını öne çıkaran olaylar seçilmiştir.

Hız. Ömer emannamesi İslam hukukunda ve hukuk felsefesindeki pek çok önemli kavramı içermektedir. Adalet ve barış kavramları evrensel hukukun temel kavramlarıdır ve emanname metni yüzlerce yıl bu konuyu çözümlen tek metin olmuştur. Bu önemli belge Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır ve bu çalışma için bu metin kullanılacaktır. Ayrıca, 16.yy'da emannamenin uygulanması ile ilgili örnekler için de elimizdeki birincil kaynaklar Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Bu belgeler de Hız. Ömer emannamesi gibi Osmanlı Arşivi'nden alınmıştır. Hız. Ömer emannamesi bu kavramlar bağlamında şimdiye kadar analiz edilmemiş ve emannamedeki bu kavramların emannamenin verilmesinden yüzyıllar sonra bile anlaşmazlıkları nasıl çözümlendiği şimdiye kadar Osmanlı arşiv belgeleriyle örneklendirilmemiştir. Çalışmamız bu yönleri itibarıyla literatüre katkı sağlayacak, önemli ve özgün bir çalışmadır.

Bu tezin araştırma yöntemi nitel araştırma yöntemlerinden biri olan "doküman incelemesi" yöntemidir. Tek nüshası Osmanlı Arşivi'nde bulunan emanname metni ve 16.yy'da bu konudaki anlaşmazlıkların çözümüne dair arşiv dökümanları analiz edilmiş ve belirlenen araştırma sorularına cevap aranmıştır. Bu tez hazırlanırken şu sorular cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Emannamede adalet kavramı nasıl ortaya koyulmuştur? Emannamede barış kavramı nasıl ortaya koyulmuştur? Emanname metninde ortaya konulan adalet ve barış kavramları 16.yy. örneklerinde sorunların uzun dönemli olarak çözümlenmesinde neden bu kadar büyük bir rol oynamıştır?

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı *Kudüs'te Hıristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi Kıyâme Kilisesi Defterlerinin Karşılaştırmalı Neşri* adlı çalışma konunun literatürüne büyük katkı sağlamış olan önemli bir eserdir ve bu eser çalışmamızda hem yayınlanmış birincil kaynak hem de Osmanlı dönemine dair literatürü değerlendiren bir ikincil kaynak olarak kullanılmıştır. Bu tezde ayrıca Kudüs ve Ehli Kitap ile ilgili ayetler ve hadislerden istifade edilmiştir. Hız. Ömer dönemi fetihleri ve Kudüs'ün fethi konularında, Ahmet Bin Yahya El Belâzûri'nin *Fütûhul Büldân* adlı eserinden faydalanılmıştır. Bu eser İslam fütuhatlari alanında yazılmış ve günümüze ulaşmış en eski kaynaklardan biridir. El Belâzûri eserinde İslam tarihçilerinden alıntı yaparken sened usulü ile ve ravilerin isimlerini belirterek

nakletmiştir. Ahmet Bin Yahya El Belâzûri'nin *Fütûhul Büldân* adlı eserinde çok çeşitli kaynaklardan faydalanmıştır. Bu eserlerin bir kısmı günümüze ulaşmadığı için, El Belâzûri'nin eseri fetihlerin kronolojisinin doğru belirlenmesi açısından önem taşımaktadır. İmam Ebu Yusuf'un *Kitab'ul Haraç* adlı eseri, Hanefî mezhebine göre zimmi hukukunun kaidelerini de içermektedir. Muhammed Hamidullah *El-Vesâiku's-Siyâsiyye* adlı eserinde, ilk dönem İslam tarihinde gayrimüslimlere verilen emannameler ve siyasi hakları belgelendirmiştir. Osman Aydınlı'nın "Kudüs'ün Fethi ve Hz. Ömer Emannamesi" adlı makalesi de konuyu bu şekilde ele alarak literatüre katkı sağlamış bir çalışmadır. Elimizdeki emanname sosyal, ekonomik hatta eman verilen toplumun psikolojisi üzerindeki etkileri gibi çok farklı yönleriyle analiz edilebilecek bir İslam hukuku metnidir.

Tezimiz beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, tezin konusu, amacı, kapsam ve içeriği, tezin konusunun önemi ve özgün değeri, tezin araştırma yöntemi ve kaynaklar anlatılmış olup, şimdiye kadar bu konuda yapılmış çalışmalar değerlendirilmiştir. İkinci bölümde emannamenin verilmesi, önemi anlatılmış alt başlıklar olarak, emanname ile adalet ve barışın nasıl tesis edildiği analiz edilmiştir. Üçüncü bölümde bu iki ilkenin Osmanlı döneminde 16.yy'daki anlaşmazlıklara nasıl uygulandığı ve sonuçları incelenmiştir. Sonuç bölümünde de bulgular ve varılan sonuçlar değerlendirilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

KUTSAL ŞEHİR KUDÜS

Kudüs şehri Lut Gölü'nün batısında Yahudi'ye platosunun üzerine inşa edilmiştir. Şehir Lut Gölü'ne yirmidört kilometre, Akdeniz kıyısına elliiki kilometre uzaklıkta olup, deniz seviyesinden 747 metre yüksekliktedir (Harman, 2002:323-327). Kudüs şehri coğrafi konumundan dolayı Arap yarımadasının önemli bir merkezidir ve bu sebeple tarihi boyunca hem dini hem de stratejik önemi olan bir şehir olmuştur (Akkaya, 2012:1).

Harita 1: Kudüs ve Çevresi Haritası.

Kaynak: Google Maps,2024

Her ne kadar Kudüs'ün coğrafi konumu ve yüzey şekillerinden dolayı stratejik ve ticari bir bölgede olmadığı iddia edilse de İslamiyet ve Hıristiyanlık dininde şehre kutsiyet atfedilmesi şehrin önemli bir noktada olduğu savını güçlendirmektedir (Aydın, 2022:1). Hz. Davud'un burada mabed ve kale inşa etmesi, Hz. İsa'nın son akşam yemeğini yediği ve çarmıha gerildiği yere kurulmuş olduğu bilinen Kamame Kilisesi Kudüs'teki Akra tepesi üzerinde yer almaktadır (Aydınlı, vd.,2020:12). Kudüs'ün tarihi milattan önceki dönemlere dayanmaktadır. Bu nedenle şehir pek çok isimle anılmaktadır. Kemaniler döneminde Ulu Dilah Salem, İbranice'de verilen Şalim ismi Arapçada Salem ismi ile aynı anlama gelmektedir. Yunanlar şehre Hierusalem ve Hierosolyma isimlerini vermişlerdir. Barışın şehri, tanrının şehri, adalet yurdu, hakikat şehri, Sion isimleri ile zikredilmiştir. Hz. Davud'un şehri alması ile Davud'un şehri anlamına gelen Davud ismi ile anılmıştır. Yahudilerce bu şehre yaklaşık 70 kadar isim verilmiştir. Eski ahidde şehir sokaklarında bal, süt akan kutsal şehir/belde olarak ve

zeytinlik ve bağları olan yurt olarak anlatılmaktadır (Bamyacı ve Güçlüay,2018:281-288).

2.1. İslam Öncesinde Kudüs

Kudüs şehri Roma imparatoru Hadrian döneminde meydana gelen ayaklanmalar sonucu tahrip olmuş ve aynı dönemde yeniden kurulmuştur. İmparatora aile unvanı olarak verilen Aelius'tan gelen Colonia Aelia Capitolina ismi şehre verilmiştir (Çeken, 2015:3). Romalılar tarafından verilen "Aelia" ismi ise Müslümanlarca İliyâ olarak çevrilmiştir. Hz. Ömer'in Patrik Sofronyus'a verdiği emannamede şehrin ismi İliyâ olarak geçmektedir. Evliya Çelebi seyatnamesinde Yunanlıların şehre Ilya ismi verdiğini yazar. Süryaniler Makdine, İberce de Has, Arapçada Kudüs ve Beytül Mukaddes isimleri ile de adlandırıldığını yazmaktadır. (Evliya Çelebi,1611-1682, Aktaş, Çevik ve Temelkuran. Çev.,2006:565). İlk dönem İslam kaynaklarında Kudüs şehrine İliyâ ve Beytü'l-Makdis denilmiştir (El Belâzurî, Fayda Çev.,2013: 184). Süleyman mabedinin Tevrat metinlerindeki İbranice Baytha-Mikdaş ismi ve bu mescidin yerine yapılan Beytül Makdis zamanla şehre isim olarak verilmiştir. Mescidi Aksaya verilen Beytül Makdis ismi zamanla Kudüs şehrinin ismi olarak da kullanılmıştır (Bozkurt,2004:268-271). Şehre verilen isimlerden "Kuds" taharet, temizlik ve bütün ayıp ve noksanlardan münezzeh anlamlarına gelmektedir. Tarih boyunca şehre verilen isimler barış ve kutsallık anlamlarına da gelmiştir (Sabuncu, 2021:336). Bu sebeple, şehre verilen farklı isimler şehri yönetenlerin dini kimliklerinin şehre verilen isimler üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Kudüs üç semavi dinde de kutsal olduğu ve farklı milletler tarafından hakimiyet altına alınmak istendiği için tarih boyunca 40 kez muhasara edilmiş, 3 kez harap hale getirilmiş ve 26 kez farklı milletler tarafından yönetilmiştir (Yurdakul, 2016:243).

Hız. Süleyman'ın Kudüs'e hâkim olması ve mabedi inşa etmesi Kudüs'ü Yahudilerce kutsal kılmıştır (Harman,2010:56-60) Süleyman (a.s.) inşa ettiği bu mabedin ismi Yahudi kutsal metinlerinde "Bet Amiktaş" olarak geçmektedir. Yahudi Kutsal metinlerinde Kudüs, göksel krallığın merkezi ve yer yüzü kutsal krallığın merkezi olarak geçmektedir (Aydın, 2019:31-52). Davud (a.s.)'un Kudüs'ü Krallığının merkezi yapması Kudüs şehrinin Yahudiler tarafından siyasi olarak, Hız. Süleyman'ın mabedi inşası ise Yahudilerce dini açıdan şehri kutsallaştırmıştır. İsrailoğullarına gönderilen peygamberlere vaat edilmiş toprak olarak görmeleri Yahudilerce Kudüs şehrinin kutsal ve önemli kılmıştır (Mert, 2019:53-70). Babil, Asur, Pers ve Yunan hakimiyetinden

sonra, M.Ö. 63 yılında Roma Kralı'nın Kudüs'ü ele geçirmesi ile 700 yıllık Roma dönemi başlamıştır.

Romalılar döneminde Kudüs'te Yahudi inancının mabedleri yıkılmıştır. Yahudi inancına mensup olanları Kudüs şehrinde sürgün etmişlerdir. Süleyman mabedi yerine Pagan Roma'da Jüpiter Capitalina'ya tapınağı inşa edilmiş, Kamame Kilisesi'nin olduğu yere ise Venüs/Afrodit tapınağı inşa edilmiştir (Lewis,1995, Kölay, Çev: 30). İmparator Hadrian zamanında Romalılar harabe olan şehri yeniden inşa etmek istediklerinde Yahudiler bu duruma karşı çıkıp ayaklanmışlardır. Ayaklanmanın bastırılmasının ardından Yahudilerin şehre girmelerine izin verilmemiştir. Kudüs'e girmeye çalışan Yahudilere ölüm cezası verilmiştir. Konstantinos Roma İmparatoru olunca bu yasağı kaldırmıştır. (Harman, 2002: 323-327). Bernard Lewis, İslam devletinin, Hıristiyan mezheplerin gelirlerini vergiye tabi tutarken adil davrandığını ve toplumdaki farklı inançlara hoşgörü içinde yaklaştığını belirtmiştir. Roma Pagan döneminde Yahudilerin zulüm gördüğünü, İslam devlet yönetiminde ise onlara daha adil davranıldığını ifade etmiştir (Lewis,1995, Kölay,Çev.: 50). Roma İmparatoru Hadrian döneminde Kudüs şehri Pagan Roma inancına göre yeniden inşa edilmiş ve şehir, "Colonia Aelia Capitolina" ismi ile adlandırılmıştır. Şehre verilen Colonia ismi Koloniden Aelius ismi ise Hadrian'ın unvanından gelmektedir. Pagan tapınağı olan Jüpiter Capitolin'den Capitalina ismi verilmiş (Harman,2002:323-327) Pagan inancı, Hıristiyanlıktan önceki Romanın çok tanrılı inancına verilen addır. Latince taşralı ve köylü kelimelerinden türemiştir. Yahudi kutsal metinlerinde putperestlik yasaklanmıştır (Güç,2007:365-368).

Roma Pagan inancının Kudüs şehrine etkilerinin mimari olarak yansması, Yahudileri Roma yönetimine karşı isyan ettirmiştir. M.S.135 yılında Yahudi isyanları sonucunda yıkılan Kudüs, Roma'nın Pagan inancına göre Roma şehir planı ile yeniden inşa edilmiştir. Roma şehirlerinde ızgara plan düzeni tercih edilmiş; şehirler siyasi, dini ve toplumsal hayatın şeklinde belirleyici olmuştur. Şehirlerin planında barışı tesis edebilmek için surlar önemlidir. Şehir surlarla çevrilmiştir. Pagan Roma'da tapınaklar şehrin tepesine kurulmuş, tapınakların bu konumdan şehri koruyacaklarına inanılmıştır (Altunbeğ,2019:273-302).

Yahudi din adamları olan hahamlar Roma döneminde Kudüs şehri için kaleme aldıkları eserlerde, Romalıların şehre inşa ettikleri eserlerin güzel olduğunu ve şehirde imar faaliyetlerinin yapıldığını ancak bunları kendi ihtiyaçları için yaptıklarını, kendilerini

övenleri övdüklerini, sessiz kalanları ise sürgün ettiklerini anlatmışlardır. Roma İmparatorluğu kendilerine karşı çıkanları idam etmiştir. Romalıların şehre hâkim olmasındaki ilk dönemde Pagan inancının etkisi ve imar faaliyetleri görülmüştür. M.S 81 yılından itibaren Romalılar Yahudilerle birlikte Hıristiyanlara zulmetmeye başlamıştır. Bu tutum Roma Kralı Konstantin'in Hıristiyanlığı din olarak kabul etmesine kadar devam etmiştir. Milano Fermanı ile Hıristiyanlara dinini yaşamada serbestlik tanımış, bunun neticesinde Hıristiyanlık hızla yayılmıştır. Roma devletinde inançlarını yasak olarak yaşayan Hıristiyanların M.S. 313 yılında duyurulan Milano fermanı ile inançları meşruiyet kazanmıştır. M.S. 381 yılında Roma devletinin resmi dini olmasına rağmen roma şehirlerinde pagan inancın etkisi görülmüştür. Konstantin'in Hıristiyanlığı seçimiyle, Hıristiyanlığın kurumsal yapısı olan kiliseyi kuvvetlendirmek için kendisinden önceki imparatorların tahrip ettiği kiliseler hakkında ferman çıkartmıştır. İlk inşa faaliyetlerine Kudüs şehrindeki kiliselerle başlamıştır (Çeken, 2015:60-61).

527 yılında Dvin'de toplanan konsilde 451 yılında Kadıköy Sinodu'nda alınan kararlar Ermeni Hıristiyanları tarafından reddedilince Ermeniler baskı ve asimilasyona tabi tutulmuşlardır. Kendinden olmayanı dışlama hareketi Lewis'e göre içgüdüsel bir davranış olmuştur. (Lewis,1995, Kölay, Çev.:30) Özellikle Kudüs'te yaşayan Ermeniler Ortodoks kilisesinin ve Bizans devletinin baskılarına maruz kalmışlardır. Kudüs Ermenileri bu baskılar nedeniyle ana merkez ile ilişkilerini koparmışlardır (Korkmaz, 2019: 10). Bizans devleti, aynı dine mensup olduğu halde farklı mezhepten olana saygı göstermeyerek baskı ve caydırma politikaları gözetmiştir.

Kudüs şehri, Konstantin'in Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonra annesi Helena tarafından kiliseler inşa edilerek şehir yeniden inşa edilmiştir. Helena, Bizans İmparatorluğu'nda imar faaliyetlerinde bulunan ilk kadındır. Roma döneminde adı Ilya olan Kudüs şehrinde çok sayıda kilise yaptırmıştır. Konstantin'in ve Helena'nın Kudüs'te yapmış olduğu imar faaliyetlerinin sonucunda şehirde Hıristiyanlık inancı hâkim olmuş, Roma'nın Pagan inancı giderek silinmiştir (Akdemir, 2018: 107). Kilise kavramı Yunanca, "ek-kaleo" (toplamak ve davet etmek) kökünden gelerek "ekklesia" (topluluk) anlamına gelen kavramdan türetilmiştir. Arapça karşılığı ise "kenîse"dir (Aydın, 2002: 11-14). Kilise kavramı çok çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır. Hıristiyan kutsal metinlerinde tanrının krallığı, tanrının ailesi, kutsal ruh tapınağı, hardal ağacı, asma ağacı ve tanrının binası anlamlarında kullanılması

kilisenin mahiyeti ve konumunda belirleyici olmuştur (Eşmeli, 2014: 953-966). Hıristiyanlıkta Kudüs algısı mekânsal olduğu için Hz. İsa'nın yaşadığını düşündükleri mekanlar kutsal kabul edilmiştir. Kamame Kilisesi Hıristiyanlıkta en kutsal kabul edilen mekanların başında gelmektedir (Erbaş,2002:112) Kamame Kilisesi Helena tarafından Hz. İsa'nın mezarının üzerine inşa ettirildikten sonra Kudüs Hıristiyanlar tarafından en kutsal şehir haline gelmiştir. Ermeni seyyah Simeon hac için çıkmış olduğu Kudüs yolculuğundan dönüşte, seyahatnamesinde Kudüs şehri için şunları yazar: “Zirâ, Kudüs bütün şehirler içinde o kadar mukaddes ve cazibeli bir şehirdir ki, çektiğimiz bütün cefayı, ev ve barkımızı unutturmuştu. Kudüs Allah'ımızın ikâmet ettiği topraklardır”(Andreasyan,1964:144). Eski Kudüs, şehri yöneten kadim medeniyetlerin izlerini mimari yapıları ile günümüze kadar taşımaktadır. Kudüs, bu kültürel ve etnik çeşitliliği günümüzde de muhafaza etmektedir. Müslüman, Ermeni, Hıristiyan, Yahudi mahalleleri ile yaşattığı çok dinli, çok dilli ve çok kültürlü yapısını halen önemli ölçüde yansıtmaktadır. (Hamdan ve Hamamra, Tika Filistin Ofisi, Çev: 4). Bu özelliği ile şehrin adalet ve barış içinde yönetilmesi geçmişte olduğu gibi, bugün de büyük önem taşımaktadır.

2.2. Kamame Kilisesi'nin İnşası ve Kudüs'ün Hıristiyanların Hac Merkezi Haline Gelmesi

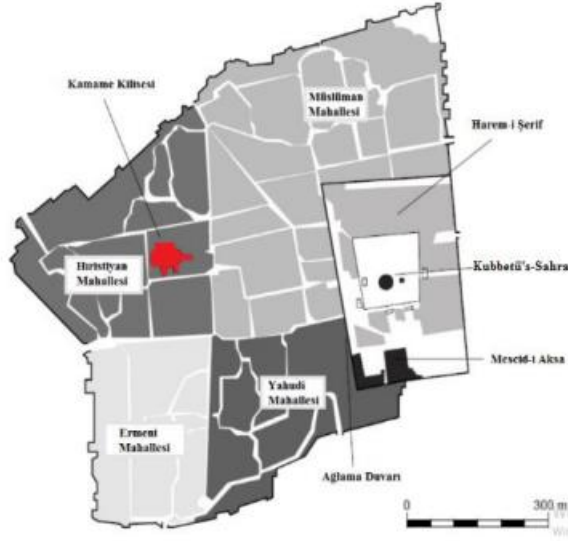
Dinlerde kutsal mekânlar Tanrı'nın tecellisi olarak düşünüldüğü için o mekân, zamanın başlangıcı olarak kabul edilmekte ve dünyanın merkezi olduğuna inanılmakta, tüm mekanlar o mekanla özdeşleştirilmektedir (Tatar, 2022: 135-148).

Harita 2: Kudüs Sur İçi ve Gayrimüslim Mahallelerindeki Ruhani Merkezler.

Kaynak: Satış,2015

Kamame Kilisesi Hıristiyan dinine mensup olanlar için evrenin merkezini temsil etmektedir.

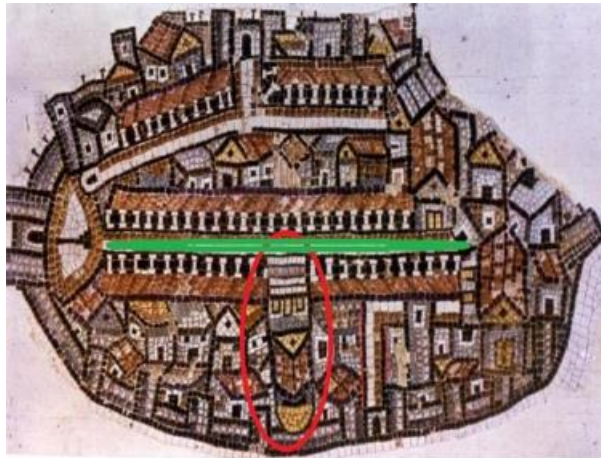

Plan 1: Kudüs Sur İçi Bölge ve Kamame Kilisesi

Plan 1: Kudüs Sur İçi Bölge ve Kamame Kilisesi.

Kaynak: Avcı ve Yazıcı Özdemir, 2019

Bunu daha da pekiştirmek için evrenin merkezini simgeleyen Omphalos taşı 12. yy.'da Kamame Kilisesi'nin (Katholikon) ana bölümünde yer almıştır. Roma dönemindeki plan bu simgesel değere uygun olarak tasarlanmıştır (Avcı, 2019: 35-58; Yazıcı Özdemir, 1996: 382-386). Arşiv belgelerinde ismi Kamame olarak zikredilen kilisenin inşasına, Roma İmparatoru Konstantinos'un talimatıyla M.S. 333 yılında başlanmış, M.S. 335 yılında İliyâ şehrinde inşası tamamlanmıştır.

Harita 3: Madaba Haritası Üzerinde Kamame Kilisesi, 6. Yüzyıl.

Kaynak: Avcı ve Yazıcı Özdemir, 2019

Hız. İsa'nın çarmıha gerildiği, tekrar dirildiği ve gömüldüğü yer olarak adlandırılan Kutsal Kabir kilisesi Yunanca'da Agios Tafos (Kutsal Kabir), Fransızca'da Saint Sepulchre, Arapça'da Merkad-i İsa, Kumâme, Kıyâme isimleri ile adlandırılmıştır. Türkçe'de ise Kutsal Mezar, Kamâme, Yeniden Diriliş gibi isimlerle adlandırılmıştır (Harman, 2002: 323-327). Arşiv belgelerinde قمامة imlası kullanılarak “K/u/a/mame veya قیامة” şeklinde Kıyamet olarak yazılmıştır (T.C.C.D.A.B.,2019: 33). Hız. Ömer'in Patriğe verdiği emannamede ise Kumâme ismi geçmektedir. Arapça'da El-Kıyâma olarak adlandırılan kilise farklı dillerde farklı isimlerle yazılmıştır. Kilisenin çok çeşitli isimlerle yazılması kilise hakkında yapılan araştırmaları zorlaştırmıştır. Makalelerde Kamame kelimesinin Arapların kiliseyi tezyif etmek için çöplük ve süprüntü anlamına gelen “Kanısat-ı Kumâma” ismi ile yazıldığı söylene de arşiv belgelerindeki ifadelere bakıldığında Araplar tarafından bu şekilde adlandırılmadığı anlaşılmaktadır (Kılıç ve Satış, 2011:3). Arapların Kumâma (çöplük, süprüntü manasına gelen) ismini tezyif makamında kullandığı, kilisenin inşa edildiği mekânda daha önce suçluların idam edildiği ve İsa'nın çarmıha gerildiği yerin şehrin çöplük mekânı olarak kullanılmasından dolayı verildiği yazılmıştır (Satış,2015: 38).

Hız. Ömer'in Patrik Sofronyus'a verdiği emânda Patriğe hitaben kullandığı “Melik” unvan ve saygı anlamında, “Mübeccel” aziz ve saygılı anlamında kullanılmakta iken kilisenin ismine çöplük manası taşıyan bir kelimenin kullanılması Patriği rahatsız edebilirdi. İnançlarını yaşamada hürriyet tanınırken onları küçük düşürecek ve aşağılayacak ifadeleri kullanmak emannâmede kendilerine verilen haklarla ve emannâme metni ile tezatlık oluşturacağından “Melik” kavramı tercih edilmiştir. Kur'ani bir kavram olan “Melik” lider, bir grup ve topluma sosyal hayatta veya yönetimde öncülük eden anlamına gelmektedir (Gözden, 2021:195). Kur 'ani bir kavram ile muhatabına hitap ederken onun liderliğini yaptığı bir mabede küçük düşürecek ifadeler kullanılması Kur 'ani kavramla çelişmektedir. Daha önce şehrin çöplüğünün olduğu mekâna inşa edilse dahi Hıristiyan inancına mensup olanlara ihvanla muamele edilmesi istenirken Hıristiyanların mabedlerine bu ifade kullanılması Hız. Ömer'in vermiş olduğu emanla ters düşmektedir. Çeşitli kamusalarda kiliseyi inşa eden kadın, insan topluluğu, insan cemaati anlamlarında kullanılmıştır (T.C.C.D.A.B.,2019: 33). Yahudiler ve Hıristiyanlar tarafından karşılıklı iki dinin kutsal alanları, inanca gösterilen tepki ve hoşgörüsüzlükten dolayı çöplüğe çevrilmiştir. “Kumâme: Çöplük” ifadesi Yahudilerin, Hıristiyanlarca kutsal olan

mekânının çöplüğe çevrilmesinden gelmektedir. Kamame Kilisesi'ne bu isim, Müslümanların Kudüs'ü fethettiği tarihten önce verilmiştir (Aydınlı, 2020: 608-630). Hz. Ömer'in emanname metnine baktığımızda Kudüs şehri o zamanda adlandırıldığı gibi İliyâ olarak geçmekte, kiliseye verilen ismin o tarihte nasıl adlandırılmışsa o şekilde yazıldığı düşünülmektedir. (BOA. A. DVNS.KLS.d, 10). Yahudi ve Hıristiyan inancına mensup olanlar, kendinden başka inanca saygı duymayıp o inancın yaşanmasına izin vermedikleri gibi, aşağılayacak hareketlerde buldukları görülmektedir.

Hıristiyan inancına göre Yahudiler, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesini istemişlerdir. Romalı Vali Pontius Pilatus da bu isteği onaylamıştır. Hz. İsa, Golgotha denilen yerde çarmıha gerilmiş, çarmıha gerildiği yerdeki bahçeye defnedilmiştir. Havarileri Hz. İsa'nın daha sonra tekrar dirildiğini gördüklerini aktarmıştır (Harman, 2000: 465-472). Kamame Kilisesi'ne Kıyamet Kilisesi ve Diriliş Kilisesi adları verilmesindeki hikâye buradan gelmektedir. O dönemde Roma'da idama mahkûm edilenlerin Golgotha Tepesi'nde çarmıha gerildiğine inandıkları için Kamame Kilisesi'ni kayalık bir tepe olan Golgotha Tepesi'ne inşa etmişlerdir (Akyol, 2019: 16). Kamame Kilisesi, eski Kudüs şehrinin surları dışında Nasâra Mahallesi'nde, Hattı Dergâh' da bulunmaktadır (Memiş, 2016: 187). Evliya Çelebi, Kamame Kilisesi'nin inşa edilmesini şöyle aktarmaktadır: Konstantin Hz. İsa'yı rüyasında görmüştür. Hz. İsa Konstantin'in annesi Helena'dan, Hz. İsa'nın doğum yeri olan Kudüs şehrindeki Beytullahim'de bir kilise yapmasını istemiştir. Konstantin, annesi Helena'yı bu rüya üzerine yüklü miktarda para ile karayolu üzerinden Kudüs şehrine göndermiştir. Evliya Çelebi, Konstantin'in kendisinin de gerekli olan birçok malzemeyle deniz yoluyla Yafa'ya gittiğini belirtmiştir (Evliya Çelebi,1611-1682, Aktaş, Çevik ve Temelkuran. Çev 2006: 29). Kamame Kilisesi'nin Yanko ibn Madyan (Yunanlı İskender)'ın yaptığı kilisenin kapısının üzerinde Yunanca yapılaş tarihi yazılıdır (A.g.e.: 54). Helana, kendisini Hz. Meryem'in yoluna adamıştır. Kudüs'e doğru yola çıkmış, Kudüs'te bulunan Kumâme adlı kilisenin ünlü olduğunu ve bu kilisenin yeryüzünde benzeri olmadığını; tüm Hıristiyanların kıblesi ve hac merkezi olduğunu belirtmiştir (A.g.e.: 49).

Helana, Kudüs'te Hz. İsa'nın izlerinin geçtiği yerlere hayratlar yapmıştır. Magaryos, Kudüs'te yaşayan çok yaşlı bir papazdır. Magaryos Helena'ya, Kudüs'te Yahudilerin Hz. İsa'yı astığı ağacın yerini göstermiştir. Kendisi, Helena'nın emriyle 14 Eylül günü

gösterilen ağacın dibini kazıp içinde kabir ve haç şeklinde üç parça ağaç bulmuştur. Ağaç dallarından birini kabrin üzerine bıraktıktan sonra ölü dirilmiştir. Hıristiyanların 14 Eylül’de haça tazimde bulunmaları buradan gelmektedir. Bazı Hıristiyan mezhepleri haç dokundurularak dirilen ve göklere yükselen kişinin Hz. İsa olduğuna inanırlar. Bazı Hıristiyan mezhepleri ise “Rûhullah” olduğuna inanırlar. Bazıları ise Hz. İsa’nın halkına davette bulunup tekrar öldüğüne inanırlar. Hıristiyan mezhepler arasında farklı inanışlar bulunmaktadır.

Kamame Kilisesi’nin inşası yedi yılda bitirilmiştir. Helena kilise ile birlikte imarethaneler de yaptırmıştır (Evliya Çelebi,1611-1682, Aktaş, Çevik ve Temelkuran. Çev 2006: 530-531). Kamame Kilisesi’nin ibadete açılması M.S. 335 yılının 13 Eylül’ünde olmuştur. Bu tarih Ortodoksluk mezhebinde kutlanmaktadır. Helena, Golgotha Tepesi’nde ve Hz. İsa’nın kabrinin olduğuna inanılan yere iki kilise inşa etmiştir. Şehitlik Kilisesi (Martyrium Kilisesi) bazilika şeklinde büyük bir kilisedir (Hasanoğlu, 2020: 51). Kamame Kilisesi bukalemun nakışlı, yedi kubbeli bir kilisedir. Ortası harpušta kubbe tavandır (Evliya Çelebi,1611-1682, Aktaş, Çevik ve Temelkuran. Çev., 2006: 55-56). Harpušta, Farsça’dan Osmanlıca’ya giren mimari bir kavramdır. Duvarı iklimsel etkilerden korumak için duvarın üst kısmına tuturulan bir inşaat malzemesidir. Bölgelere göre malzemeleri ve şekli değişiklik göstermektedir (Orbeyi,2019: 355).

Resim 1: Kamame Kilisesi ve Çevresinin Görüntüsü.

Kaynak: Dr. Süleyman Gündüz,2020.

Kilisede dört yapma ayak üzerinde bir büyük kubbe vardır. İçinde ender altınlar, altı billur camla kaplı Rum nakışlıdır. Sütunları kırmızı somaki, parlak, insanın yüz rengini

belli etmektedir. Kiblesi doğuya doğru, süslü yarım kubbe altındadır. Orta kubbenin batı yönüne bitişik yüksek bir kubbe mevcuttur.

Resim 2: Kamame Kilisesi İçerisinden Ayin Görüntüsü.

Kaynak: Dr. Süleyman Gündüz,2020.

Rivayet edilir ki Hz. Muhammed'in (s.a.v.) doğumunda Kamame Kilisesi'nin kubbesi yıkılmış ancak bir türlü tamir edilememiştir. Bu yıkılan kubbenin yerine küçük bir kubbe inşa edilmiştir. Bu kubbenin kible yönü Rumlarıdır. Büyük kapı yönünde Katolikler, Kuzey yönünde Ermeniler her köşesinde farklı milletler mevcuttur ancak kilisede hüküm Rumlarıdır. Çünkü Hz. Ömer Rum Kayseri'nden şehri fetihle aldığı anda Rumların ruhbanlarına muafiyetler tanıyarak eman vermiştir (Evliya Çelebi,1611-1682, Aktaş, Çevik ve Temelkuran. Çev., 2006: 55-56).

Kamame Kilisesi'nde siyasi bağlama göre Katolikler de etkili olmuşlardır. Yönetimleri altındaki Hıristiyan cemaatlere verilen emanlar yanında, Müslüman yöneticiler iyi ilişkiler içinde oldukları Hıristiyan devletlerin vatandaşlarına da İslam toprakları içinde hareket serbestliği, kalıcı ticaret kolonileri kurma, ticaret yapma, diplomatik temsilci ve din adamı bulundurma gibi imtiyazlar içeren emanlar vermişlerdir ve Osmanlı zamanında kapitülasyon olarak karşımıza çıkan bu imtiyazların arşivlerdeki yazılı metinleri ahidnameler olarak karşımıza çıkmaktadır (Peri,2001: 58). Katolik devletlere verilen bu ahidnameler Kudüs ve diğer kutsal mekanlardaki Roma Katolik kilisesine mensup keşişlerin, buralara hacı olarak giden Katoliklerin Osmanlı ülkesi içindeki ve kutsal mekanlar üzerinde elde ettikleri hakların yasal dayanağı olmuştur (A.g.e.: 58). Roma Katolik Kilisesi'nin elde ettiği bu haklar Osmanlı zamanında

gelişen yeni bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Roma Katolik Kilisesi Kamame Kilisesi'nin belli kısımları üzerinde hak sahibi olmuştur ve bu haklar bir kez kazanıldıktan sonra, Frensisken tarikatına mensup keşişler vasıtasıyla korunmaya ve kullanılmaya devam etmiştir. Oded Peri'nin işaret ettiği 16. ve 17.yy. Osmanlı fermanları da Venedik ve Fransa'nın kapitülasyonlar vasıtasıyla elde ettikleri imtiyazların avantajlarını kullanarak nasıl Roma Katolik Kilisesi'nin kutsal mekanlar üzerinde diplomatik koruyuculuk hakkı iddia etmesine dayanak hazırladığını göstermektedir (A.g.e.: 59) Fransa'nın kutsal mekanlar üzerinde elde ettiği hakların temeli 1569 yılında Osmanlı'dan aldıkları kapitülasyonlardı ve 17.yy'da Roma katolik Kilisesi'nin kutsal mekanlar üzerindeki hak iddialarının Osmanlı merkezi otoritesi tarafından resmen tanınması, Frensisken keşişlerinin bu konuda yasal bir statü kazanmaları ve Katolik hacıların bu kutsal mekanlara gidip gelmeleriyle ilgili hakları elde etmeleri 1604'te I. Ahmed zamanında yenilenen kapitülasyonlarla başlamıştır ve bu yüzyılın son çeyreğinde daha da genişlemiştir (A.g.e.: 60-62). Yine bu konudaki Osmanlı, Rum, Arap, İngiliz ve Fransız kaynaklarını karşılaştıran çalışmalar da Roma Katolik Kilisesi'nin kutsal mekanlar üzerinde hak elde etmesi ve Frensisken rahiplerinin bölgede kalıcı hale gelmeleri yanında Roma Katolik Kilisesi'nin doğu kilisesine mensup Hırsiyanlar üzerinde misyonerlik hareketlerine girişerek nüfuzunu arttırma çabaları üzerine farklı kaynaklardaki yorumlar hakkında bilgiler vermekte ve Hırsiyan cemaatler arasındaki sorunun farklı yönlerini gün ışığına çıkarmaktadır (Çolak,2015: 112-113).

I.Selim'in Kudüs'ü fethetmesiyle Osmanlı Devleti Hz. Ömer (r.a.) ve ondan sonraki meliklerin fermanına bağlı kalarak eman vermiştir. Osmanlı Devleti'ndeki Rumların kilisedeki hakimiyetleri bu emanlardan gelmektedir. Kamame Kilisesi'nde Hırsiyan krallar ve milletleri tarafından sunulan adaklar mevcuttur. Sanatkârane avizeler, çok çeşitli mücevher ve kandiller vardır; benzeri başka bir kilisede yoktur. Kilise, heykeller ve adaklar sunan kralların suretleri ile doludur. Kamame Kilisesi'nin zemininde halı yoktur (Evliya Çelebi,1611-1682, Aktaş, Çevik ve Temelkuran. Çev., 2006:55-56). Evliya Çelebi, Kızıl Yumurta günü Kamame Kilisesi'nin kapısının molla ve paşa gelmeden açılmadığını yazmıştır. Hırsiyanlardan alınan ücretin onda birini paşa ve molla almaktadır (A.g.e.: 56).

Resim 3: Kamame Kilisesi'nin Kapısının Açılması Ritüeli.

Kaynak: Satış, 2015

İrşidiler ve Fatımiler döneminde Kamame Kilisesi zarar görmüş, 1099 yılında Haçlılar Kudüs'e hâkim olduktan sonra Kudüs'te Latinler dışındaki diğer Hıristiyan cemaatlerin kiliseye girmelerine izin vermedikleri gibi ibadet etmelerine de izin vermeyip kendi inancı dışındaki diğer Hıristiyan mezhepleri aforoz etmişlerdir. Şehitler Kilisesi, Anastasis Kilisesi vesair mabetleri Kamame Kilisesi'nin içine toplayarak kiliseyi tamir etmişlerdir. Kutsal mezarın doğusunda yeni bir kilise inşa etmişlerdir. Bu kilise Nısf'i Dünya (dünyanın yarısı) adlı kilisedir. Çanlar için de bir burç inşa etmişlerdir (Demirkol, 2009: 3). Kamame Kilisesi'nin Hıristiyanlar için kutsal olmasından dolayı anlaşmazlıklar çıkmakta iken, Haçlıların diğer mabetleri bir çatıda birleştirmeleri, kilisede huzurun sağlanmasını daha da zorlaştırmıştır.

Ermeni seyyah Simeon, Helena tarafından yapılan Domine Quo Vadis adlı kâgir yapı olan kilisenin Kamame Kilisesi'ne benzemekte olduğunu yazmıştır (Andreasyan, 1964: 61). Roma şehrinde Kamame Kilisesi'nin şekline benzeyen kilisenin içinde İsa'nın kutsal kabrinin resmi bulunmaktadır (Andreasyan, 1964: 64). Kamame Kilisesi Hıristiyan inancının merkezinde olması hasebiyle, Orta çağ' da inşa edilen kiliselerin birçoğu Kamame Kilisesi'nin planı baz alınarak inşa edilmiştir (Avcı ve Yazıcı Özdemir, 2019: 39). Kamame Kilisesi'nin, içinde Hıristiyanlarca Hz. İsa'nın kabri olduğuna inanılan kutsal kabrin burada olması sebebiyle tüm Hıristiyan mezheplerce önemli bir yeri olmuştur. Sadece mezhepler değil, Hıristiyanlık inancına sahip millet ve devletler tarafından çatışmalara neden olduğu gibi hak da iddia edilmiştir. (Akyol, 2019: 17).

Resim 4: Kamame Kilisesi Avlusunda Rumların Ayak Yıkama Ayini.

Kaynak: Satış,2015

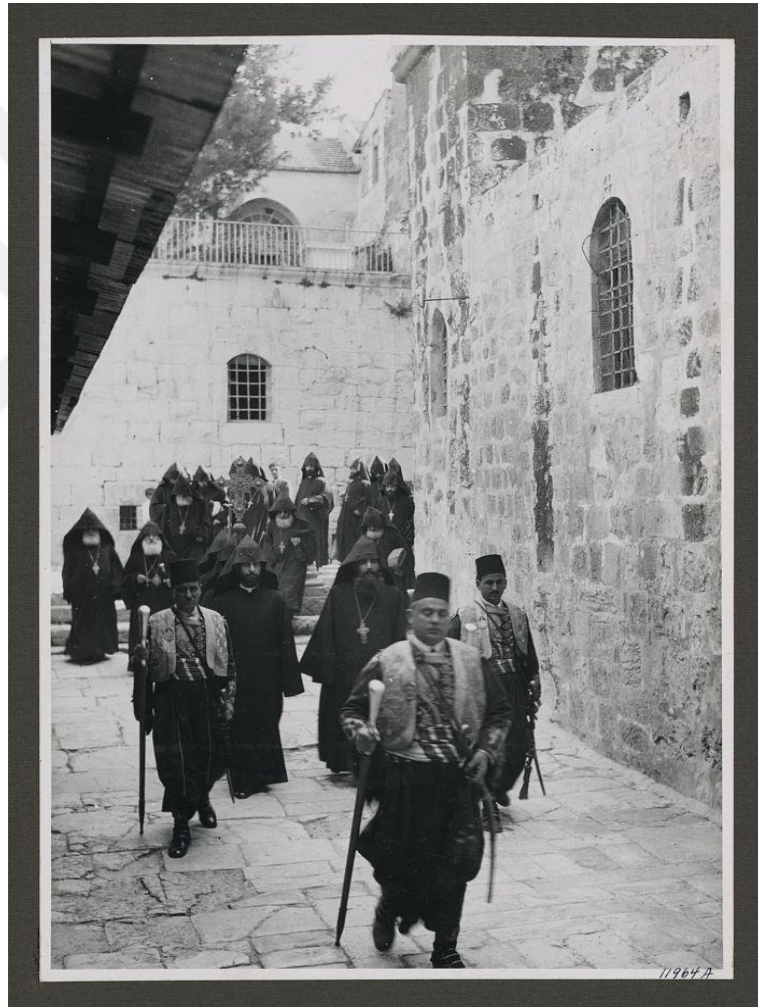
Kamame Kilisesi ilk inşa edildiğinde merkezinde Hristiyanlarca Hz. İsa'nın kabri olduğuna inanılan kutsal kabir, Atriyum veya giriş avlusu, dört yan Martyrium Golgotha'nın izini taşıyan üzeri açık avlu ve kutsal kabrin etrafını kapsayan Rotunda'dan oluşmakta iken yapı zamanla daha büyük bir kompleks olmuştur.

Resim 5: Kamame Kilisesi'nde Kutsal Kabir Önünde Geleneksel Kutsal Ateş Ayini.

Kaynak: Anadolu Ajansı,2024

Kilisenin kutsiyeti zamanla artmış, Hristiyan inancına mensup olanlar için hac merkezi olmuştur (A.g.e.: 24 -25). Hz. İsa ve O'na inanan ilk Hristiyanlar hac için, Yahudilerle aynı mabedi ziyaret etmişlerdir. Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi hadisesinden sonra Helena'nın Hz. İsa'nın hayatının geçtiği yerlere kilise inşa etmesi, Hristiyanların bu mekanları ziyaret etmek isteği, Hristiyanlıkta hac ibadetini başlatmıştır. Helena'nın rüyası ve Hz. İsa'ya ait olan haçı bulması ve Hz. İsa'nın kabrinin burada olduğunu düşünmesi, Golgotha'yı ziyaret edilen mekanlar arasına katmıştır (Harman, 1996: 382-386). Kamame Kilisesi'nin kapasitesi sekiz bin kişiliktir (Arslantaş, 2020: 83).

Resim 6: Kudüs'te Papazların Günlük Takdis Yürüyüşü.

Kaynak: Library of Congress,2024

Evliya Çelebi Kamame Kilisesi'nin kapı ve pencere oymalarının ve sanatının dünyada bir benzeri olmadığını yazmıştır. Konstantin'in kubbeli köşkü kapınının sol tarafındadır, kapısının önündeki avlu mermerdir. Kamame Kilisesi yedi kubbelidir, süslemeleri

altın yaldızlı sırça mina ile kaplıdır, kiblesi doğuya doğrudur, kubbelerinden biri dört kırmızı somaki taşı üzerindedir. Orta kubbeye bitişik batıdaki kubbenin Hz. Muhammed'in (s.a.v.) doğumunda yıkıldığı yazılmıştır. Kubbenin ortasındaki çatlak o zamandan itibaren tamir edilemediği için kalmıştır. Sonradan bu kısmın altına küçük bir kubbe yapılmıştır. Rumlar bu kubbenin kible yönünde olduğunu, Katolikler büyük kapının olduğu yerde ve kuzeyde Ermenilerin meskeni olduğunu yazmıştır. Kilisenin içindekilerin dünyada başka bir kilisede olmadığı tebarüz etmiştir. Avizesinin, mücevher ve kandillerinin başka kiliselerde olmadığını, içinde Ved, Yagus, Yauk gibi putlarla dolu olduğunu belirtmiştir. Mihrabındaki Hz. İsa timsalinin Allah'a yalvarır gibi durduğunu, güya canlı olduğunu ve ne tarafa bakarsak onun da o tarafa baktığı yazılmıştır. Bu tasvir Evliya Çelebi'nin dikkatini çekmiş ki tasvire karşı beyit söylemiştir: "Güzel tasviri dersin hali hattı dilberi amma Fusunu işveye geldük de ey Behzad, neylersin!". Beyitten de anlaşıldığı gibi Çelebi, tasvir edilene karşı, sanki karşısındaymış gibi beyit okumaktadır. Bu tasvirin önünde Nur Kandili bulunmaktadır. Nur kandilinin sırrını araştırmış ve sonrasında kandillerin nasıl yandığını bulmuştur. Nur mimari dolayı yanmaz ise papaz kubbeye çıkar ve gizlice yakar. Nurun yakma esrarını bilen papaz ancak öleceği zaman bir başkasına öğretir. Kilisenin içinde Meryem Ana timsali, Hz. İsa'nın mücevher sandıkta hakiki İncil'i, siyah hırkası, nalı, imamesi, hurma lifi kuşağı, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ahidnamesi ve kendilerine melikler tarafından verilen emanların muhafaza edildiği sandık mevcuttur. Çelebi, kilisenin yanındaki çan kulesinden çan çalınmadığını ifade etmiştir. (Evliya Çelebi,1611-1682, Aktaş, Çevik ve Temelkuran. Çev 2006: 56, 575).

Günümüzde Kamame Kilisesi iki katlıdır. Devasa bir kubbeye sahiptir. Kilisenin bölümleri kutsal mezar etrafında yapılandırılmıştır. Kilisenin içinde Hz. İsa'nın çarmıha gerilmeden önce yağlandığı taş bulunmaktadır. Bu taş kutsal yağ taşıdır. İçinde Hz. İsa'nın mozaiği bulunmaktadır. Golgotha'da anıtsal büyüklükte bir haç mevcuttur. Kıpti kilisesinin Aziz Nicodemus ve Joseph Arimathae'ye adanmış bir şapeli, Katoliklere ait bir şapel, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesine ait şapel, Golgotha'da da ayrı bir şapel bulunmaktadır (Akyol, 2019: 25). Kamame Kilisesi büyük bir siteyi kaplamaktadır. Şapelleri, mezarları, manastırları ve zemin katında mahzenlerin her katta küçük odaları bulunmaktadır. İhtişamlı sütunların üzerinde yükselen çift kubbeli şerefeli birkaç katlı görkemli bir kilise kompleksidir (Avcı ve Yazıcı Özdemir,2019:55).

2.3.Kilisenin Hıristiyan Mezhepleri Arasındaki Paylaşılma Süreci

451 yılındaki Kadıköy Konsili'ne kadar Hıristiyanlar ayinlerini birlikte yapmışlardır ancak Kadıköy Konsili'nden sonra fikri ayrılıklar oluşmuştur. Bu ayrılıkların neticesinde Hıristiyan cemaatler arasında ciddi tartışmalar ve kavgalar olmuştur (Durak, 2013:46). Kilisenin yapısının büyümesi ve tüm Hıristiyanlar için hac merkezi haline gelmesi kilise üzerinde hak iddia eden cemaatlerin ve devletlerin sayısını arttırmıştır. Cemaatlerin ve devletlerin sayısının artması kilisedeki mekanların paylaşımını ve yönetimini zorlaştırmıştır. Kimi zaman da çatışmalara neden olmuştur. Kamame Kilisesi'nin yapıldığı tarihten,16. yüzyılda Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ü fethettiği tarihe kadar geçen sürede sırasıyla Bizans İmparatorluğu (326-614), Persler (614-627), tekrar Bizans İmparatorluğu (627-638), Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethi ve İslam devletleri tarafından yönetilmesi (638-1099), Haçlılar (1099-1187), Eyyubiler (1187-1250) ve Memlukler'in (1250-1517) hâkimiyetinde altında bulunmuştur. Bu süreçte kilisede çeşitli inşa ve tamir çalışmaları olmuştur (Avcı ve Yazıcı Özdemir,2019:39).

Ermeni seyyah Simeon 17. yüzyılda Hac için Kudüs'e gittiğinde Kamame Kilisesi'nin içinde on iki millet olduğunu ve bu on iki millete ait 12 şapel mevcut olduğunu yazmıştır. Bu şapellerin 8 tanesi Latinlere, bir tanesi Rumlar'a aittir. Simeon, bu milletlere ait olan şapellerin daha büyük olduğunu yazmıştır. Ermenilerin bir, Habeşlilerin iki, Süryânîlerin bir, Kıptîlerin bir (ikonları çok ufak imiş), Gürcülerin ise bir şapelleri bulunmaktaymış. Bu şapellerin sayısı Katolik mezhebine bağlı kısımlar da dahil olma üzere bu şekilde yapılanmıştır (Andreasyan, 1964: 134).

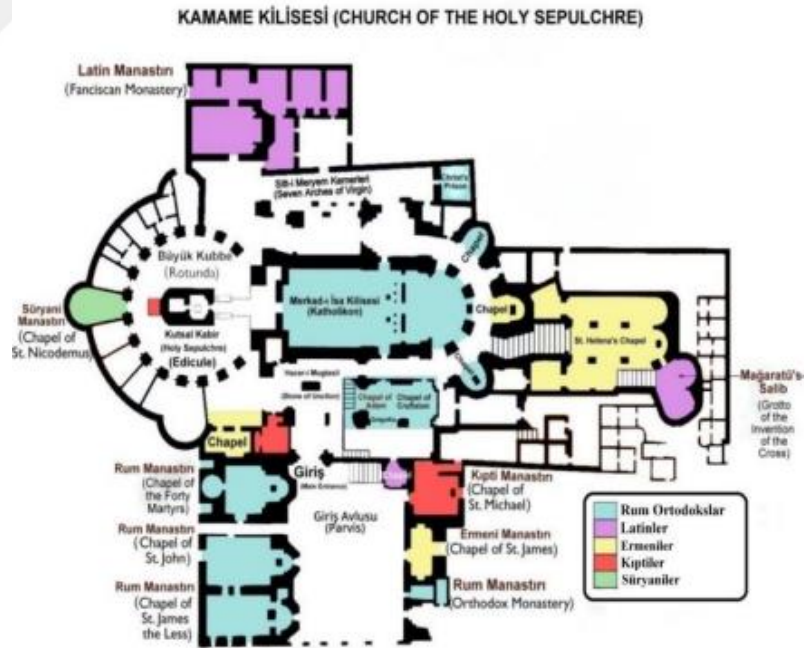
Fransızların ve Venediklilerin kapitülasyonlar vasıtasıyla kutsal mekanlar üzerinde elde ettikleri haklarla ilgili Radu Dipratu'nun çalışması Hıristiyan cemaatler arasındaki sorunun Osmanlı idaresi altında farklı boyutlar kazanması konusunda önemli analizlere yer veren ve konunun çok yönlü olarak ele alınabilmesi için büyük önem arz eden bir çalışmadır (Dipratu,2022:25-68). Kilisedeki mekânlar Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki statüko fermanı ile Hıristiyan mezhepleri arasında taksim edilmiştir.

Resim 7: Kıyamet Kilisesi Avlusunda Osmanlı Askerleri ve bekleyen kalabalıklar.

Kaynak: Library of Congress, 2024

Günümüzde de bu fermanın taksim şekline göre taksim edilmiştir (Avcı ve Yazıcı Özdemir,2019:55). Osmanlı fermanlarına göre kilisenin taksimi, Osmanlı fermanlarının temel dayanağı olan Hz. Ömer emanının halen geçerli olduğunu göstermektedir.

Plan 2: 17. Yüzyılda Kamame Kilisesi.

Kaynak: Avcı ve Yazıcı Özdemir, 2019

Şapeller, Hıristiyan ibadet mekânı olan kiliselerin veya katedrallerin, hapishane ve şatoların içindeki ibadet yerleridir; büyük kiliselerin içindeki özel ibadet mekanlarıdır

(Güç, 2003: 276-280). Şapellerin sayısı kilisenin içerisinde çok sayıda farklı inanç ve milletlerin olduğunu gösterir. Bu milletlerin farklılığı ve mezhepsel ayrışmaları bu kilisenin yönetiminin ne kadar zor olduğunu göstermektedir. Hz. Ömer'in emannamesi temel alınarak kendisinden sonra verilen emannamelerin de aşılması zor olan ortak mekânın kullanımında yaşanan problemlerin çözümünde kullanılmaları, bu metnin gücünü göstermektedir. Ermeni seyyah Simeon seyahatnamesinde, vaktiyle Kamame Kilisesi'ne giriş için ücretini ödemeyenlerin içeri alınmadığını, nuru görmekten mahrum bırakıldığını, bunun üzerine nurun fakir halk için dışarı çıktığını, nur dışarı çıktığında Kamame Kilisesi'nin kapısının taş pervazlarının yandığını yazmıştır. Hükümdarın bu olayı haber alması ile bir emirname gönderdiğini ve yanan sütunu, hükümdarın emirnamesini kilise de Arapça olarak mermer levha üzerinde yazıldığını bizzat gördüğünü söylemiştir (Andreasyan, 1964: 147). Hükümdarın göndermiş olduğu bu emir, Kamame Kilisesi'nin zarar görmesini koruduğu gibi Hıristiyanların kendi içindeki adaletsizliğini de gidermiştir. Ermeni seyyah Simeon'un bu emri bizzat gördüğünü ve emrin hangi dilde yazıldığını aktarması ve nerede olduğunu bildirmesi onun da dikkatini çektiğini göstermektedir.

2.4. İslamiyet Döneminde Kudüs

İslamiyet inancına göre Kudüs şehrinin manası kutsal kitap olan Kuran-ı Kerim'de belirtilmiştir. İsrâ suresi birinci ayette Kudüs şehri “çevresi bereketli yer” olarak ifade edilmiştir: “*Kendisine ayetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Haram'dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksa'ya götüren Allah'ın şanı yücedir.*” (İsrâ 17/1). Bakara suresi 144. Ayetten, Müslümanların ilk kiblesinin Kudüs'teki Mescidi Aksa olduğu anlaşılmaktadır: “*(Ey Muhammed) Biz senin çok defa yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu (vahiy beklediğini) görüyoruz. (Merak etme) elbette seni hoşnut olacağın kibleye çevireceğiz. (Bundan böyle) yüzünü Mescid-i Haram'a çevir.*” (Bakara 2/144). Hicretten bir buçuk yıl evvel, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Mekke'den Kudüs şehrindeki Mescid-i Aksa'ya yapmış olduğu İsrâ ve Miraç hadisesi de Kudüs şehrini Müslümanlarca kutsal kılmıştır.

Müfessirler Kuran-ı Kerim'de Kudüs şehrinin ismini dolaylı olarak şehri kasteden 21 sure ve 70 kadar ayetin bulunduğu yorumunu yapmaktadırlar. Hadis kaynaklarında Mescidi Aksa'nın faziletine dair çeşitli hadislerin bulunması Kudüs'ü Müslümanlarca kutsallaştırmıştır. Peygamberlerin yurdu ve yaşadığı yer olması hasebiyle Ashab ve

onların izinden giden Müslümanlar şehre büyük bir önem vermişlerdir (Harman, 2019, s. 9-30).

Hiz. Ömer döneminde Hicri 17. yılda fethedilen Kudüs şehri üç semavi dinde kutsal olmasına rağmen Müslümanlar tarafından etnik ve dini kimliği bozulmadan idare edilmiştir. Hoşgörüyü temel alan bu idarenin dayanağı İslam zimmi hukuku olmuştur. Hiz. Muhammed' in (s.a.v.), Müslümanların Medine'ye hicretinden sonra Ensar, Muhacirler ve Yahudiler arasında yapmış olduğu ahid, Hiz. Ömer'in fethettiği şehirlerin etnik ve dini kimliğini şekillendirmesinde ve hukukun belirlenmesinde emsal olmuştur (Hamidullah(t.y.) Akyüz Çev, :51). Böylece, İslam medeniyetinin en önemli üstünlüğü olarak, farklı dine mensup olan kişilerin aynı şehirde ötekileştirilmeden adalet ve barış içinde yönetilmesi ve müşterek mekanları birlikte kullanarak yaşama kültürünün oluşturulması sağlanmıştır. İslam dininde farklılıklar tehdit olarak görülmemiştir (Mert, 2019:53-70). İslam dininin kutsal kitabı olan Kur'an'da Hucurat Suresi 13. Ayette bu farklılık korunmuş ve yok sayılmamıştır. İslam'ın farklı dinden olana bakışı Kâfirûn Suresi 6. Ayette: “*Sizin dininiz size, bizim dinimiz bize*” olarak belirlenmiştir (Kâfirûn 109/6). Yine Bakara Suresi 256. Ayet de bu hoşgörü savını güçlendirmiş ve nasıl davranılması gerektiğini belirlemiştir: “*Dinde zorlama yoktur.*” (Bakara 2/256) İslam dini Müslümanlara kendileriyle savaşmayan, Müslümanlar için tehdit oluşturmayan, dini tebliğ etmede engel olmayan gayrimüslimleri öldürmeyi ve İslam dinine girmeyi zorlamayı ve onlarla savaşmayı yasaklamaktadır (Altuntaş ve şahin,2011:37). Hiz. Muhammed'in (s.a.v.) Necranlılarla yaptığı ahid, ehli kitapla olan ilişkilerde belirleyicilik ve örneklilik teşkil etmiştir (Hamidullah(t.y.) Akyüz Çev, :157).

Hiz. Ebu Bekir'in halifeliği döneminde Müslümanların gayrimüslim olan şehir ve beldelerde fetihleri devam etmiş, şam başkumandanlığı altında Filistin, Suriye ve çevresi fethedilmiştir (El Belâzurî, Fayda Çev.,2013: 19). Herakleios, Müslümanlara karşı Yermuk savaşı için Müslümanların üzerine geldiğinin haberini alan Müslümanlar Hıms halkından aldıkları cizyeyi iade etmişlerdir. Hıms halkına cizyeyi verme nedenlerini şu şekilde ifade etmişlerdir: “Yermuk savaşından dolayı sizleri koruyamayacağız, sizlere yardımcı olamayacağız emniyetiniz sizlere aittir.” ve bu tavır karşısında Hıms halkı ise Müslümanların adil yöneticiliği ve idaresini tercih edeceklerini ve Rumların kendi dinlerinden olmalarına rağmen zulümle yönetildikleri için tercih etmeyeceklerini Müslümanlara yardım edeceklerini belirtmişler, böylece

Müslümanların galip gelmesini sevinçle karşılamışlar ve cizyelerini vermeye devam etmişlerdir. (A.g.e.:182). Müslümanların cizye konusundaki bu tutumları Müslüman idarecilerin şehirlerin yönetimini kolaylaştırmış ve bu idarenin, Müslüman olmayan halklar tarafından tercih edilmesini sağlamıştır. Adaletli yönetim ve barışın tercih edilmesi, şehirlerin fethini kolaylaştırmış ve kalıcı olmasını sağlamıştır. Müslümanlar Hz. Ebû Bekir'in Halifeliğinde Rumlarla yaptıkları ilk savaşta Filistin sınırlarında bulunan Gazze, Sebaste ve Nâblus'u Amr bin el-Âsîn komutanlığında fethedilmiştir ve fethedilen şehirlere eman vermiştir (A.g.e.:184). Hz. Ömer fethedilen şehirlerin iklimi, sosyolojik yapısı, coğrafi özellikleri ve insanları hakkında malumat almış ve bu konuda şehirlerin fethinden sorumlu komutanlarla mektuplaşmıştır. Hz. Ömer şehirleri fethederken toprakları genişletmekten ziyade yönetim biçiminde coğrafi şartları ve sosyolojik imkanları hukuki şartlarla yönetmektir (Fayda,1986:168-180).

Hz. Ömer' in halifeliği dönemi Müslümanların farklı din ve kültürle en çok karşılaştıkları ve yaşadıkları, devletin kurumsallaştığı ve hukuki uygulamaların düzenlendiği dönem olmuştur (Mert, 2019:53-70). Müslüman yöneticilerin eman verdikleri halklardan İlyâ halkı haberdar olmuşlardır. Onlara verilen emanların bir benzerini istemişlerdir (Harman,2002:323-327). Ebû 'Ubeyde, İlyâ şehrini H.16 da kuşattığında İlyâ halkı Ebû Ubeyde'den Şam halklarına verilen emanlar gibi eman verilmesini istemişler ve barış teklif etmişlerdir. Ancak ahdin bizzat Müslümanların Halifesi olan Ömer bin el-Hattab tarafından yapılmasını istemişlerdir. Bu teklif Hz. Ömer'e bildirilmiştir. Hz. Ömer istişare ederek emanı bizzat kendisi vermek için, yerine Hz. Ali'yi vekil bırakarak Medine'den yola çıkmıştır (El Belâzurî, Fayda Çev.,2013:184). Mustafa Fayda, dönemin kaynaklarının Hz. Ömer'in Kudüs şehrinin ele geçirildiğinde fetih bizzat bulunduğu ancak başka şehirlerin fethinde bizzat bulunmadığını konusunda tutarlı bilgiler verdiklerinin altını çizmektedir (Fayda,1987:144). Hz. Ömer İlyâ halkına Hicri17-Miladi 638 Şubat ayında beyaz bir deve ile Kudüs'e gelerek Hıristiyanlarca kutsal kabul edilen Turi Sina'da emaname vermiştir. Bu fermanla Kudüs Patriği resmi statü kazanmıştır. Hz. Ömer, İlyâ halkının isteği üzerine şehre gelirken bölge halkı tarafından çiçeklerle ve kendilerine has kılıç oyunları ile karşılanmıştır. Hz. Ömer, bu karşılama şeklinden rahatsız olmuştur. Ancak Ebu Ubeyde, bu karşılama müdahale edilmesinin emanın bozulması anlamına geleceğini belirtmiştir. Bölge halkının karşılama şekline müdahale ettirmemiştir (El

Belâzurî, Fayda Çev,2013:185). Bölge halkının İslam devletinin şehirlerinin fethetmelerine rağmen İslam devletinin başkanını sevinçle ve kendilerine has kılıç oyunları ile karşılamaları, halkın İslam devletinin yöneticisine güven duyduğunu, şehrin yönetiminde hoşgörü olacağına, halka zulüm yapılmayacağına, yönetimde adalet olacağına ve halkın, Müslümanların verdikleri emana sadık kalacaklarına inandıklarını göstermektedir.

İlyâ halkı, Müslümanların daha önce fethettikleri şehir halklarına verdikleri emana bakarak Müslüman idarecilerin yönetimini tercih etmiştir. Daha önceki yönetimlerden de memnun olmadıkları anlaşılmaktadır (A.g.e.:162). Hz. Ömer'in bu ahdi bizzat kendisinin yazması ve kendi eliyle vermesi fethedilen şehirlerin ve halkların hukuki durumlarını yerinde tespit etmek ve yapılması gerekenleri tayin etmek içindir (Aksu A. v.d. 2018:526). Mustafa Fayda, Hz. Ömer'in Kudüs şehrinin fethinde bizzat bulunmasını ve emanameyi bizzat kendisinin yazmasını, Müslümanların Kudüs şehrine verdikleri önemin göstergesi olarak telakki etmektedir. Müslümanlar Gassaniler'in başkenti olan Cabiye'yi Kudüs kuşatmasında ordugâh şehri olarak kullanmışlardır. Hz. Ömer burada 20 gün kadar kalmıştır. Cabiye Müslümanlara bazı tavsiyede ve gayrimüslimlerle alakalı nasihatlerde bulunmuştur (Fayda,1992:538).

Evliya Çelebi Kudüs'ün Kayser Herakleios döneminde Müslümanlar tarafından fethedildiğini, Müslüman ordusunda altmış bin civarında asker olduğunu ve Hıristiyanların Kamame Kilisesi'nin kendilerinde kalması şartıyla şehri teslim ettiklerini yazmıştır (Evliya Çelebi,1611-1682, Aktaş, Çevik ve Temelkuran, Çev.,2006:566). Müslümanların şehirleri fetihle almalarına rağmen şehir halkından farklı din mensuplarına emaname vermeleri savaştan sonraki ortamı barış ortamına çevrilmesini kolaylaştırmış, Hz. Ömer'in İlyâ halkına verilen ahdi bizzat kendisinin yazması Müslümanlarca bu şehre verilen önemi göstermiş ve Hz. Ömer'in devlet başkanı olmasına rağmen kendi dininden olmayana da mütevazı ve hoşgörülü olduğunun göstergesi olmuştur (El Belâzurî, Fayda Çev.,2013: 184).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM DEVLET GELENEĞİNDE ZİMMİLER VE ZİMMİLERE VERİLEN EMANNAMELER

Zimmi, İslam ülkesinde yaşayan gayrimüslim vatandaşlardır. Zimmi lügatte kendisi ile antlaşma yapılan demektir. Bir kimsenin ödemesi gereken borç, alacak himaye, korumak, sahip çıkmak manalarındaki zimmet kökünden türeyen zimmi (çoğulu zimem), koruma altına alınan ve güvence verilen kişi anlamına gelmektedir. (Fayda,2013:428-434). Kuran-ı Kerim’de ve Hz. Muhammed’in (s.a.v.) sünnetinde gayrimüslimlerle Müslümanların yapmış olduğu antlaşmalara karşılıklı olarak sadık kalındığı sürece anlaşmanın gereklerinin yerine getirilmesi istenmiştir (Tevbe suresi 4.ayet). Allah-u Teala, ahitlerine sadık kalanları Rablerine derin saygı besleyen kullar olarak belirtmiştir (Rad Suresi 20. ayet). Zimmilerle Müslüman yöneticiler arasında yapılan ahitlere verilebilecek en önemli örneklerden bir tanesi de İslam devlet geleneğinde çok önemli bir yeri olan emannamelerdir. Zimmi vatandaşların hak ve sorumlulukları İslam dinine mensup olan Müslümanlardan daha az, İslam devletini müsaade alarak ziyaret eden yabancılardan fazla olmuştur. Çünkü zimmiler de Müslümanlar gibi İslam devletinin daimî tebaasıdır. Bunun sonucunda hak ve sorumlulukları oluşmaktadır. Bu haklara sahip olmak için cizye vermeleri gerekmiştir. Bunun karşılığında kazandıkları haklar ikamet hakkı, can ve malların muafiyet hakkı, inanç özgürlüğü ve ibadethanelerinin inşası ve muhafazası hakkı olmuştur. Bu hakları kazanan zimmiler Müslümanların emanı içerisinde güven ve barış içinde yaşamışlardır (Örnek,2015:42).

Hz. Muhammed’in Ezruh halkına verdiği emanda, emanın bir güvence olduğu belirtilmektedir (Hamidullah(t.y.) Akyüz, Çev: 103). Bizans’ın himayesi altındaki Arap kabilelerine gönderdiği mektuplarda ise emanın emin olma anlamına geldiğini görmekteyiz (A.g.e.:112). Eman vefa, korumak anlamına geldiği gibi savunma anlamına da gelir ve Tevbe suresi 4.ayet anılmıştır. Gözetmek, korumak, her durum ve her şekilde himaye etmek anlamına geldiğini Hz. Muhammed’in Necran halkına verdiği eman yazısında emanın korumak olduğunu ve ahde sadık kalmak gerektiğini görmekteyiz. Hz. Muhammed’in Necranlılara verdiği ahitnamede kendinden sonra gelecek olan Müslümanların ahitnamelerinin nasıl olacağına dair örnek olarak görülmektedir. Emanname Ehli Harb’e verilen emin olma güvenceleridir (İmam Ebu

Y., Özek, Çev.,1973:805). Emannameler gayrimüslimler ve diğer din mensupları ile yaşama kültürünü ortaya çıkarmıştır. Bu, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Hıristiyan cemmatlerinin bazılarına verdiği kabul edilen ahitnamelerle ilgilidir. Hz. Ömer'in fetihleri İslam devletinin kurumsallaşmasına sebep olmuş, ahitin amelelerle fethettikleri topraklarda İslam devletinin kalıcı olarak yaşamasını sağlamıştır. Eman kimi zaman Müslümanlar tarafından şahsi olarak da verilmektedir. (Hamidullah(t.y.) Akyüz, Çev :141).

Millet kavramı Kuranı Kerim'de din kavramı olarak da ifade edilmektedir (Ayıkıt ve Kurt,2022:14). Hıristiyanlık dini yerine o dönemde bu dine mensup olanlara Nasârâ denildiği görülmektedir (BOA. A. DVNS.KLS.d,10). Hz. Ömer'in İliyâ halkına verdiği emannamede Kamama Kilisesi'nin Patriğine hitap şekli onun hoşgörüsünü ve kuşatıcılığını göstermektedir. Patrik sözlükte bir kavmin idarecisi ve yönetici anlamlarına gelmektedir. Rumca aile anlamına gelen patria ve yönetmek manasına gelen archein sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur. 381 yılında İstanbul'da toplanan konsilden sonra Patrikhane kurulmuştur. Hıristiyan grupların dini liderlerine ve ritüellerini uygulayan kişilere Patrik denmektedir ve Patriarch ile adlandırılmıştır (Aydın, 2007: 188-189).

Hz. Ömer emannamede Patrik Sofronyus'a hitap ederken "mübeccel" ve "mükerrem" kavramlarını kullanmıştır. (BOA. A. DVNS.KLS.d,10). Bu kavramlar emannamede birlikte geçmektedir. Mübeccel; yüceltilmiş, yüce, ulu, saygı gösterilmiş anlamlarına gelmektedir (Develioğlu,1993:700). Mükerrem; aziz, saygın, saygıdeğer, hürmet ve tâzime erişmiş gibi anlamlara gelmektedir (A.g.e.,1993:717). Reâyâ, İslam devletinde asker ve ulama dışındaki vergiye tabi olan ve vergi veren halka denilmektedir (Öz, 2007: 490-493).

İslam ülkesinde yaşayan gayrimüslim ve farklı dine mensup olan tebaaya zimmi denir. Zimmi hukuku İslam devletinin karşılaştığı önemli problemlerden olmuştur. Zimmet akdini kabul eden gayrimüslimler İslam ülkesinin vatandaşlığını da kabul etmiştir. Onlar zimmi olarak muamele görmüştür (Kılıçaslan,2018:5) İslam hukukunda vatandaşlık hakları Müslüman ve gayrimüslim olmasına bağlı olmaktadır. Müslüman olmayan vatandaşlara zimmi hukukuna göre muamele edilmektedir. Zimmilere Müslümanlarla yapmış oldukları antlaşmalarla eman verilmektedir. Hz. Ebubekir, Müslümanların ehli kitapla yaptıkları antlaşmalara sadık kalınmasını, uygulamalarda titizlikle davranılmasını istemiş ve takip etmiştir. Tevbe Suresi'nin 6. Ayetinde "Eğer

sizden sığınma talebinde bulunurlarsa Allah'ın kelamını duymak için izin verin” denilmekte, bu da İslam'ın diğer din mensuplarına hoşgörüsünü, davet metodunu ve barışa verdiği önemi göstermektedir. İslam dinin inançları ile zıt düşseler ve kabul etmeseler de diğer din mensuplarına karşı İslam dinin kutsal kitabı olan kuran da ayetle himaye altına alınması, saygı duyulması ve güvence altına alınması istenmiştir. Bu da bize İslam dininde bireyin ve toplumun güvenliğinin her Müslümana hukuki ve ahlaki bir vecibe olduğunu göstermektedir. Bireyin özgürlüğü ve güvenliği sağlanmış, zarar vermekten menedilmiş hatta onları tedirgin etmek dahi ahlaki görülmemiştir. Toplumsal bilinç, ortak yaşama saygı ve değerler üzerine oluşturulmuştur (Kılıç,2014:83).

Selmân-ı Fârisî'ye zimmilerle nasıl ilişki içinde olunmalı diye sorulmuştur. Selman-ı Farisi “Onlara İslamı tebliğ etmeli, arkadaşlık yapıldığında ikramda bulunmalı, ikramlarını kabul etmeli, fakirlikleri giderilinceye kadar yardım etmeli ve binekleri rızaları dahilinde kullanılmalı” diye ifade etmiştir (İmam Ebu Y., Özek, Çev.,1973:350) Selmân-ı Fârisî'nin bu sözleri İslam hukukundaki zimmi hukukunun yanı sıra sosyal hayattaki ilişkinin, arkadaşlık ve komşuluk ilişkisinin nasıl olması gerektiğini de belirlemiştir. O, ortak yaşamın olabileceğini, ötekileştirmeden birlikte yaşamın olabileceğini belirtmiştir. İslam hukuku savaşa cizye verinceye kadar izin vermiştir. Cizye savaşın bitmesi barışın başlangıcıdır. Barış medeniyetlerin oluşmasını, hak ve adaletin yaşanmasını sağlamaktadır. Faziletli bir yaşam olan hoşgörü ve paylaşmak, adaletle sağlanan barış ortamlarında oluşmaktadır (Ateş, 2006:10).

Tâife'nin huzû'u itâatleri, cemaatin sürekli ve devamlı alçak gönüllülük hali ve İslam hukukunda şehrin fetih şekli yönetim biçimini etkilemiştir. Sulh ve harp ile fethedilmesi zimmi hukukunun işlevini etkilemektedir. İslam hukukunda inanç özgürlüğü önemlidir. Necranlı Hıristiyanların Medine'yi ziyaret ettiklerinde Hz. Muhammed'den (s.a.v.) ibadet etmek için mekân talebinde bulduklarında, O'nun Mescid-i Nebevi'nin bir köşesinde izin vermesi İslam'ın inanç özgürlüğüne önem verdiğini göstermektedir.

İslam savaş hukukunu Hz. Muhammed'in fiiliyatı ve kavli ifadeleri ile gayrimüslimlere davranış biçimi belirlemiştir. Gayrimüslim olan vatandaşların cizye vermesi İslam devletinin otoritesini kabul etmesi demektir. Cizye siyasi açıdan İslami otoriteyi göstermektedir ancak gayrimüslimlere dini açıdan serbestlik

kazandırmaktadır (Barış, 2013:41). Cizye ehli kitaptan ve Mecusilerden alınan vergidir. Aynı zamanda bu vergi ergenlik çağına gelmiş erkeklerden alınmıştır (El Belâzurî, Fayda Çev.,2013:114-115).

İslam hukukunda zimmilere karşı nasıl davranılacağı belirtilmiştir. Hz. Osman Kufe valisine Necranlılar için yazdığı mektupta onlara iyi davranılmasını istemiştir. Çünkü Hz. Osman onların zimmet ehlerinden olduğunu belirtmiştir (A.g.e.:97). Hz. Muhammed (s.a.v.) vasiyetinde “Kim, kendisiyle antlaşma yapılan bir kimseye zulmeder ve ona gücü üzerinde yük yüklerse, ben o kimsenin hasmıyım” buyurmuştur (A.g.e.: 210). Hz. Muhammed’in bu sözleri bize vasiyet etmesi, Zimmi hukukunu gözetmenin önemli olduğunu gösterdiği gibi toplumun birlikte yaşamasının temeli olan hoşgörünün ve adaletin oluşmasını sağlamıştır. Müslüman filozoflar adaletin her konuda dengeli ve itidalli olmakla sağlanacağını belirtmişlerdir. Adaletin sağlandığı toplumlarda birlik oluşmaktadır (Demirkol, 2015:421).

İslam hukukunda yönetim şekli, bir beldenin dârülharp ve dârüislâm olmasında belirleyici olmuştur. Dârüislâm olması nüfusun dini kimliğinden ziyade, İslam hukuku ve yönetimi ile yönetilmesidir (Özel,1993:541-543). Bernard Lewis Ortadoğu adlı eserinde Müslüman yöneticilerin idaresinde yaşayan diğer din mensuplarının inançlarını yaşamada daha özgür olduklarını, kimliklerini koruduklarını ve Bizans’ın baskısından kurtulduklarını yazmaktadır. Yahudilerin, Hıristiyan yönetimlere göre Müslüman idarecilerin döneminde daha rahat olduklarını belirtmiştir (Lewis,1995, Kölay. Çev: 190).

Müslümanlar Kudüs’ü fethetmeden önce Bizans devletinde sosyal hayatta karamsarlık ve hüznün hakimdi. Halkın yaşamından neşe silinmişti. Evlerde ve dini mabetlerde felaketler ve yoksulluk konuşulmaktaydı (Prokopios,550, Duru. Çev.: 147). Bernard Lewis, “Tarihte Araplar” adlı eserinde İslam fetihlerinin sonucunda fethedilen bölgelerin yönetiminin Müslümanların hakimiyetine geçmesini bölge halklarının memnuniyet ve sevinçle karşıladıklarını belirtmektedir. Bunun nedeninin vergilerin daha insafli olması ve yönetimin daha insani olması olduğunu belirtmiştir. Müslümanları, Yahudiler’in Roma’nın zulmünden ve baskısından kurtarıcısı olarak görmüşlerdir. Bu durum İslam ordularının fethine ve fetihden sonra da kalıcı olmalarına yardımcı olmuştur (Lewis, 2009: 83).

İslam devletinde tebaa Müslümanlar ve zimmilerden oluşmaktadır. Zimmi kavramı zimmet kavramından türetilmiştir. İslam devletinde and, hak, güvenlik anlamlarına gelmektedir (Yiğit, 2021:175). İslam devletinde zimmilere vatandaşlık hakları verildiği gibi kendileri devletin idaresinde de görev almışlardır (Temel, 1973:29). İslam diyarında zimmilerin hayatları da tecavüzden korunmuştur. Canlarına kasten katledilirse o kişiye kısas gerekmektedir (A.g.e.:23). Hicri 2. ve 3. asırda fıkıh yani İslam hukuku ile ilgili çalışmalar en üst mertebeye ulaşmıştır. İslam hukuku geniş kapsamlı olduğu için beşeriyete adalet ve huzur getirmiştir (A.g.e.: 49).

Maverdi ‘’El-Ahkâmü’s-Sultaniyye’’adlı eserinde Halifenin görevleri açıklanırken ‘’Halife, zimmilerin ve Müslümanlarla ahidleri bulunan kişilerin canlarına, hayatlarına, mallarına kastetmek isteyenlerle savaş hazırlığı içinde olmalıdır’’ demiştir (Maverdi,1966, Şafak, Çev: (1993):13). Maverdi Ehli Kitab’ı şöyle ifade etmiştir. ‘’Yahudiler, Hıristiyanlar Mecusileri kestikleri yenme, kadınları ile evlenilmezse de ancak cizye konusunda ehli kitapla aynı hükmü taşımaktadırlar’’ (A.g.e.: 66). Maverdi’ye göre zimmet ahdi ile cizye verenlerin iki hakkı oluşmaktadır. Birincisi onlarla harp edilmeyeceği, ikincisi zimmilerin haklarının korunacağı ve haksız saldırılara karşı onların korunacağıdır. Zimmilerle harp edilmezse onlar kendilerini güvende hissettiklerini ve himaye ile kendilerinin korunduklarını anlarlar (Gürkan, 1999:319).

Abdullah İbni Ömer Hz. Muhammed’den şöyle nakletmiştir: ‘’Benim zîmmetimdekiyle beni koruyunuz’’. Arap olan gayrimüslimler de diğerleri gibidir (Maverdi,1966, Şafak, Çev. (1993):66). Kadınlardan ve çocuklardan cizye alınmaz. Köylerde yaşayan ehli kitaptan, cizye almak için gelen Müslüman görevlileri üç gün misafir etmelerini istemiştir. Ancak şehirde yaşayan gayrimüslimlerden böyle bir talebi olmamıştır. Hz. Ömer bu talepte bulunurken gayrimüslimleri ikram konusunda müşkül duruma düşürmeyecek ve onları zorlamayacak yiyecek ikram edilmesini istemiştir. Yolcu veya dilencileri gibi kişileri misafir etmek zorunda olmadıklarını belirtmiştir. Yaşlılardan ve fakirlerden cizye alınmamaktadır (A.g.e.: 66-67).

Cizyeye tabi tutulan zimmiden mal varlığına ve gelirine göre vergi alınmaktadır. El emeği ile kazancını sağlayan kişilerden alınan cizye miktarı daha düşük miktardadır. Bu uygulama bize şunu göstermektedir: Üretime katkı sağlayanları dolaylı olarak desteklemek ve emekle yapılan işlerin sürdürülebilirliğini devam ettirmektir (İmam Ebu Y., Özek, Çev. 1973:341). Hz. Ömer cizyeye mukabil alınanların İslam’da helal

olmasını istemiştir. Eğer değilse onu nakde çevirttirip o şekilde alınmasını istemiştir. (A.g.e.: 343) Zimmet ehlerinden cizye alınırken asla darp edilmezler ve güneş altında bekletilmezler. Onlara kötü muamele edilmesi caiz değildir, izin verilmemiştir. Ebu Yusuf zimmet ehline yumuşak davranılmasını istemiştir. (A.g.e.: 343). Bu kaideler bize zimminin canı kadar şerefının de korunmuş olduğunu ve saygı duyulduğunu, haksızlık yapılmasına müsaade edilmediğini göstermiştir.

Hız. Ömer'in zimmilerden aldığı cizye, Müslümanların gelirinin artmasına vesile olmuş ve ticaret hukukunu karşılıklı geliştirmiştir. "Eş-Şürütü'l-Ömeriyye" olarak bilinen zimmileri ilgilendiren şartların zimmilerin ve Müslümanların kimliklerini korumak amacıyla yazıldığını iddia edilse de Mustafa Fayda bunun doğru olmadığını belirtmiştir (Fayda, 2010:273-274). İslam hukuku, İslam dinin ortaya çıktığı coğrafya ve medeniyetlerin normlarından etkilenecek kendine has hukuk sistemini oluşturmuştur. Bu hukuk sistemini oluştururken dâruharb ve dâruislâm olarak ayırtmış ve hukuk sistemindeki uygulamasını bu sisteme göre kaideleştirmiştir. Dâruharb, İslam hukukunda, hakimiyet ve yönetimin Müslüman olmayan hükümdarda ve idarede olduğu, hukuku ve yönetimi İslami esaslara uygun olmayan ülkeler ve topraklar için kullanılan bir terimdir (Özel, 1993: 536-537). Dâruislâm, İslam hukukunda, hakimiyet ve yönetimin Müslüman olan hükümdarda ve idarede olduğu, hukuku ve yönetimi İslami esaslara uygun olan ülkeler ve topraklar için kullanılan bir terimdir (Özel, 1993: 541-543).

İslam'da din adamlarından ve kendini dine adanmış inzivaya çekilen rahiplerden cizye alınmaz. Keşişlerden vergi alınmayacağı konusunda Osmanlı şeyhülislamı da fetva vermiştir. Osmanlı şeyhülislamından Bâlizâde Mustafa Efendi'nin şu şekilde bir fetvası vardır: "İnsanlardan uzak, kendi halinde yaşayan keşişten cizye alınmaz". (MŞH.FTV-1-16.H09-08-1067). Bâlizade Mustafa Efendi 1656 yılında Osmanlı'da şeyhülislamlık yapmıştır (İşbirli ve Kaya,2020: 294-295). Cizye alındığı takdirde ise verebilecekleri mal veya ücreti tahsis edilir. Cizye yerleşik olanlardan ve gelirleri akar olanlardan, gelirlerine göre alınır. Yerleşik olmayanlardan ise cizye istenmez. Zimmet ehlerinden askeri vazife beklenmez ve istenmez. Ancak kendileri gönüllü olması müstesnadır. Müslümanların haklarını savunmakta zorlanmazlar. Müslümanlar onları korumalıdır. Nikahta zorlanamaz ve nikahlanıldığında dinlerinin yaşama hakları bulunmaktadır. Mabetlerinin ihtiyaçlarında onlara destek verilmelidir. Onlara zorla casusluk yaptırılmaz. İslam hukukunda zimmilere verilen haklar Hız. Muhammed'in

sünneti, hadislerle ve Allah'ın ayetleri ile sabittir. O, bu konularda Müslümanları uyarmış ve dikkatli olmalarını istemiştir (Hamidullah(t.y.) Akyüz, Çev.: 169-170). Zimmilerin Müslümanlarca korunması ve ahidlerinin geçerliliğinin devamı için zimmilerin Müslümanlara karşı antlaşma yapmamaları, Müslümanların düşmanlarını koruyup gözetmemeleri gerekmektedir. Aynı zamanda savaşta ve savaş sonrasında Müslümanlara hainlik etmemeleri, düşmanları hiçbir yerde ve şekilde muhafaza etmemeleri gerekmektedir. Müslümanları ise savaş sırasında düşmana karşı ise evlerinde üç gün misafir etmelidirler. İkrâm konusunda kendilerine zorlama yapılmamalıdır. Ehli Zimmet, üzerlerine düşen vazifeyi yapmalıdır. Aksi takdirde zimmet ahdi hükmünü yitirmektedir (A.g.e.:170-171). Hukuk kavramı değerlere sahip olarak adalete hizmet ederek anlam kazanmaktadır (Radbruch, (t.y.) Aydın Çev,2015:147). İbni Rüşd'e göre hukuk kişiyi ahlaki açıdan geliştirmektedir (Camalov,2006:251).

İslam hukukçuları batılı hukukçulara göre hukuku daha geniş anlamda tanımlamıştır. Ebû Hanîfe, hukuku “İnsanın, haklarını ve vazifelerini bilmesidir” olarak tanımlamıştır (Hamidullah, (t.y.), Dönmez, Çev., 1980:20). İslam hukukunun işleyişini kişinin Müslüman ve gayrimüslim oluşu belirlemiştir. Gayrimüslimlerin cizye vermeyi kabul etmesi ve İslam hukukunun egemenliği altında yaşamasını kabul etmesi ile kendilerine zimmi denilmektedir. Zimmiler köle değil hür statüsünde kabul edilmişlerdir. İslam devletinin tebaası olmuşlardır. Gayrimüslim tebaa ile yapılan bu sözleşmeye zimmet sözleşmesi denilmektedir. Zimmet sözleşmesi ile zimmiler hak ve hürriyete sahip olmuşlardır. Bu haklar can, mal, dini haklar olduğu gibi eğitim ve salahiyet haklarıdır (Demir, 2014:742). Debûsî, zimmeti hak ve mükellefiyet olarak tanımlamaktadır. Zimmet kişiye hukuki vasıf kazandırmaktadır (Hacak, 2023:33). Farklı din ve kültürde ortak yaşamı belirleyen kurallar zimmet hukukunun temelini oluşturmuştur (Demirci, 2012:266). Hz. Ali (r. a.) döneminde zimmet ahdini kabul edenler için Hz. Ali'nin şöyle dediği nakledilir: “Onlar, sadece malları bizim mallarımız, canları da bizim canlarımız gibi olsun diye zimmet akdini kabul etmişlerdir”. İslam hukukunda bazı kaideler sadece tebaa olmayı kabul etmekle yeterli değildir, aynı zamanda İslam inancına sahip olmak gerekmektedir (Zeydan, Güleç Çev., 1994:433). Hac Suresi 40. Ayette şöyle denilmektedir:

Onlar, haksız yere, sırf, “Rabbimiz Allah'tır” demelerinden dolayı yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah'ın, insanların bir kısmını bir

kısmıyla defetmesi olmasaydı içlerinde Allah'ın adı çok anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler muhakkak yerle bir edilirdi. Şüphesiz ki Allah, kendi dinine yardım edene mutlaka yardım eder. Şüphesiz ki Allah, çok kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir (Hac 22/40).

Ayette İslam mabetleri dışındaki diğer mabetlerin de korunması istenmiştir. İslam tarihinde Mescid-i Dırar olarak bilinen hadise Kuranı Kerim'de Tevbe Suresi 107. Ayette geçmektedir. Mescid-i Dırar adlı mescidi, insanlar arasında bozgunculuk çıkarması, zarar vermesi amacıyla, münafıkların yapmıştır. Hz. Muhammed (s.a.v.) bu mescidi yıktırıştır (Algül, 2004:272-273). Hz. Muhammed'in (s.a.v.) bu tatbiki bize gösteriyor ki toplumun huzurunu bozan kaynaşmasına mâni olan birlik ve beraberliğin tahsis edilmesi ve korunmasının önüne geçen yapılara izin verilmemiştir. Ancak dinlerini toplumun barışını ve huzurunu bozmadan yaşamak isteyenlerin mabetlerine dokunulmamıştır, dokunulmasına da izin verilmemiştir. Mabet bir dine mensup olan kişi ve kişilerin topluca ibadet etmek amacıyla bir araya geldikleri yer anlamına gelmektedir (Güç,2003:276-280). Mabet, İslam'da toplumun huzuruna, kardeşliğine ve barışa hizmet etmelidir. Aksi halde toplumun huzurunu, kardeşliğini ve barışı tehlikeye sokacak hallerde bu mekânlar ibadethane olma hükmünden çıkmaktadır. Bu mabetlerdeki din adamları, görevlerini tarih içinde zaman zaman kötüye kullanıp büyük savaşların başlamasına neden olmuştur. Mabetlerin asli görevleri insanlığın imarı ve toplumun huzur ve barışına katkı sağlamaktır.

3.1.Hz. Ömer(r.a.) Döneminde Emanname Kültürü

Hz. Ömer'in Fil Vakası'ndan 13 sene sonra doğduğu rivayet edilmiştir. Bir diğer rivayete göre ise Ficâr Savaşı'ndan 4 sene önce Mekke'de doğduğu ifade edilmiştir. İslamiyet'ten önce Mekke'de elçilik vazifesini yürüten Adî kabilesindedir. Baba tarafından Nesebi Kureş'in Adî b. Kâ'b kabilesine ulaştığı için Hz. Muhammed'in(s.a.v.) nesebi ile birleşmektedir. Anne tarafından Mahzûm kabilesindedir. Annesinin ismi Hanteme bint Hâşim'dir. Gençliğinde babasının develerini gütmüştür. İslamiyet'in ilk yıllarında İslam'a karşı çıkmıştır. Ancak 616 yılında (İslam'ın doğuşundan 6 yıl sonra) Müslüman olmuştur. Hz. Ebu Bekir'in(r.a.) ölümünden sonra 634 yılında halife olmuştur. Hz. Ömer(r.a.) 644 yılında Mekke'de vefat etmiştir (Fayda, 2007:44-51).

H.z. Ömer'in(r.a.) İslamiyet'ten önceki dönemde okuma yazma bilenlerden olduğu şiiire meraklı olduğu bilinmektedir. Kendisi ticaretle meşgul olduğu için Mısır, Sasani ve Suriye'ye gitmiş, kabilesi olan Kureyş'in elçiliğini yapmıştır (A.g.m. :44-51). H.z. Ömer'in şahsiyetindeki bu özelliklerini kendisinin yazmış olduğu ahidnamede görmekteyiz. Ticaretle meşgul olmasından dolayı fethettiği şehirlerin coğrafî, ekonomik, kültür ve yaşamına dair edindiği kazanımlar ahidname incelendiğinde görülmektedir. Devlet başkanlığından önce kabilesinin elçiliğini yapması O'nun diplomasideki tecrübesini ve diplomatik yönünü güçlendirmiştir.

Yeni fethedilen bir şehirde, ahdin girişinde İslam dininden olmayan ve çok çeşitli fırkalara bölünen Hıristiyanlık inancına mensup olanlara İslam dinini çok naif bir dille anlatılmıştır. H.z. Ömer'in ahdi, H.z. Ömer'in edebi kimliği ve diplomatik dili hakkında bizlere bilgi vermektedir: "Kulûbumuzu te'lîf ile kalblerimizi uzlaştırdı. Kalblerimizin uzlaşması ile a'dâmıza gâlibü eyledi". Yani: Allah'ın yardımı ile düşmanlarımıza galip olduk bizler muhabbetle beldelerimizde kardeş olduk demiştir. İnandığı değerlerin hayatına kattıklarını, edebi kimliği ile zarafetini liderliğine yansıtmıştır. Emannamenin giriş kısmında H.z. Ömer: "H.z. Muhammed bizleri dağınık iken birleştirdi" demiştir. H.z. Ömer, H.z. Muhammed'in onları dağınık toplumlar halinde iken birleştirdiğine vurgu yaparak gayrimüslim cemaatleri birleştirmiştir. Emannamede geçen "Bizleri İslam ile aziz eyledi" sözünden, H.z. Muhammed'in birleştiriciliğinin dayanağının İslam dini olduğu anlaşılmaktadır. İslam medeniyetinin kendilerine kattığı değerlerden, farklı bir dine mensup olsalar dahi İslam devletinin himayesinde yaşayan tüm fert ve cemaatler faydalanmıştır.

Farabi, erdemli şehri tanımlarken adaleti, denge ve itidalli olmak ile açıklamıştır. O, erdemli şehirlerin oluşması için muhabbeti şart görmektedir. Muhabbet, toplumun birlikteliğine vesiledir. Adalet sayesinde denetimi sağlanır, adil bir toplumun temeli muhabbetle atılmaktadır. Muhabbet ve adalet devlet başkanının devleti bir çatı altında tutmasının ana unsurudur. Erdemli şehirlerde adalet muhabbete tâbi olduğundan şehrin bütün fertlerinin müşterek katılımıyla adaletin şehirde devamlılığı sağlanacaktır (Akşit, 2018: 9,10). H.z. Ömer'in emanında yer alan "Bizler muhabbetle beldelerimizde kardeş olduk" ifadesi, şehirde adaleti tesis ederken devletin otoritesinden ziyade toplumun kaynaşmasını esas almıştır. Farabi'nin erdemli şehir kavramındaki adalet, sevgi, birliktelik unsurlarının bir aradalığı H.z. Ömer'in emannamesinin pratikteki uygulamasıdır.

Emannameler çok sayıda millet ve mezhebin aynı ortamı paylaşarak inançlarını yaşama hürriyetlerini; Hıristiyan cemaatler ve halkın huzurunu sağlamıştır. Aynı zamanda şehrin huzurunu sağlamak için gereken kontrol mekanizmalarının oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Mesela, Kudüs'e gelen ziyaretçiler veya Kudüs'te yaşayan gayrimüslim halkın Kudüs'te halkı rahatsız edecek fiiliyatları gereken mercilere bildirilmiş ve yapılması gerekenler ertelenmeden yapılmıştır (Güler, 2020: 348). Osmanlı döneminde tanınan inanç hürriyetleri İslam zimmet ahdini aşacak şekilde olduğunda derhal müdahale edilmiş ve halkın rahatsızlığı göz ardı edilmemiştir.

Hız. Ömer'in emannamesinde farklı Hıristiyan cemaatler ve milletler ismen tek tek zikredilmiştir. Zikredilen bu Hıristiyan cemaatlerin ve milletlerin Patrik Sofronyus'a tabi kılındığının ifade edildiği kısımdan anlaşıldığı üzere Kamame Kilisesi'nde farklı millet ve mezhepler vardır ve bunlar Rum patriğine bağlıdır (BOA. A. DVNS.KLS.d, 10). Efrenc'in batılı Avrupalılara verilen ad mezhepleri ise çoğunlukla Katolik'tir (Şakiroğlu, 1996: 196-199). Mısırlı Hıristiyan inancına mensup olanlara Kıptî denilmektedir (Dia,2022:423-425). Kıptîler, emanname metninde kilisede Gürcü, Habeşi, Ermeni milletlerindedir ve Maruni, Suryani, Nasturî, Yakubî olmak üzere dört mezhep geçmektedir. Emannamede önce milletlerin sonra ise mezheplerin adı geçmektedir. Emannamede geçen milletler ve mezheplerin çeşitliliği Kamame Kilisesi'nin Hıristiyanlar için kutsal, paylaşılmasında ve idare edilmesinde meşakkatli olacağını göstermektedir ki öyle de olmuştur. Mekânın kutsallığı, paylaşmakta güçlüğe sebebiyet vermiş ve anlaşmazlıklara yol açmıştır. Aralarında en çok problem ve arbedeler çıkan millet ve mezhepler Ermeniler ve Rum Ortodoksları, Rumlarla Katolikler, Habeşlilerle Katolik ve Ermeniler olmuştur (T.C.C.D.A.B.,2019: 10-17). Hıristiyanların Protestanlık mezhebine bağlı olanlar ise İsa'nın kabrinin biraz ileride olan Bahçe Türbesi'nde yer aldığına inanırlar (Hasanoğlu, 2020: 50). Kamame Kilisesi'ni kutsal kabul eden milletlerin yaşadıkları memleketlerin ve dini ritüellerinin farklı olması Hıristiyanların aralarındaki anlaşmazlığı pekiştirmiştir.

3.2. Hız. Ömer'in Kamame Kilisesi Partriği Sofronyus'a Verdiği Emanname

Hız. Ömer'in İliyâ halkına verdiği emannamenin günümüze ulaşan tek metni Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır ve HAT, 1516-47/6 belge numarasıyla kayıtlıdır. Hız. Ömer'in verdiği bu emanname Kudüs'teki Hıristiyan mezheplerin Kamame Kilisesi

üzerindeki anlaşmazlıklarını çözüme kavuşturmuş ve geçerliliğini 20.yy'a kadar korumuş tek kanun metni olması sebebiyle büyük önem arz etmektedir.

Selahaddin-i Eyyubi "Bak Kara Sungur, biz Kudüs gibi bir yârin hasretiyle yanan âşıklarız. Ona kavuşuncaya kadar bize rahat yoktur. Hatta ona kavuşması bir zorluk, elde tutması bir başka çetinliktir." (Doğan, 2018:58-66). Diyerek, çok farklı milletlere, dinlere, çeşitli mezheplere ve çok sayıda etnik kimliği barındıran ve yönetimini arzu eden milletlere karşı adalet ve barış içinde yönetmenin Kudüs'ün fethinden çok daha zor olduğunu belirtmiştir. Adalet hakimiyeti sağlarken yönetimlerin de tercih edilmesini sağlamıştır.

Bakara suresi 82.ayette Müslümanları yaptıkları tüm akitlerde, akitlerini yazmalarını emretmiştir: "Bismillâhirrahmânirrahîm" / إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ. Süleyman (as)'ın Sebe kraliçesi Belkıs'a mektupta besmele ile başlamıştır. Kuran-ı Kerim'de Neml Suresinde şu şekilde aktarılmaktadır: "Sebe kraliçesi Belkıs dedi ki: Ey ileri gelenler! Bana çok önemli bir mektup atıldı. Mektup, Süleyman'dan gelmiştir. O, Bismillâhirrahmânirrahîm diye başlamakta ve içinde bana karşı büyüklük taslamayın ve teslimiyet göstererek bana gelin denilmektedir" (Neml 27/29-31). Süleyman (as)'ın bu şekilde başlaması Hz. Muhammed'in ve İslam'ın ilk döneminden itibaren belgelerin başında besmele ile başlamasından kaynaklanmıştır. Hz. Muhammed (s.a.v.) resmi yazışmalarda, cizye, öşür ve zekatla ilgili yazılarda hususi yazışmalarda, emannamelerde her türlü muamelat içeren yazışmalarda besmele ile başlanmasını emretmiş ve kendisi de uygulamıştır. O (s.a.v.), Dûmetu'l Cendel'e yazdığı yazıda da besmele ile başlamıştır. Daha sonra Dûmetu'l Cendel hakkında ifadeleri bulunmaktadır (Hamidullah(t.y.) Akyüz, Çev. :223).

İbn-i Kuteybe İslam'ın kelime anlamını şöyle tarif etmiştir: "İtaat etmek, barış ortamına girmek" (Sinanoğlu,2001:1-2). Rahman kelimesi lügatte severek ve acıyarak korumak, merhamet etmek anlamlarına gelmektedir. Rahim kelimesinden türemiştir. Aynı dine mensup olmadığınız farklı binden bir şehri fethettiğiniz bir şehrin halkına verilen emannamenin bu şekilde başlaması şehir halkı için nasıl bir güvence verdiğinizi gösterdiği gibi İslam ile toplumun barış ortamına gireceğine dair teminattır. Allah'ın zatına ve sıfatına ithaf edilen kavram olmasına rağmen resmi yazışmanın başında bu ithafla başlanması yöneticinin de sevgi ve merhametle koruyacağını göstermektedir dinin tanımlarında din inanç ve davranışlardaki insanlar arasındaki muamelatı düzenlerken toplumun huzur ve barışını sağlayarak birlikte yaşam

kurallarını sağlamıştır. Dinlerin kutsal metinlerinde barış içinde yaşam özendirilerek teşvik edilmiştir. Dinlerde barışın teolojik temelleri Kuranda barış kavramının İslam dini ile özdeşleştirilmesi İslam hukukunda barışa verilen önemi göstermektedir. Kuran- ı Kerim'deki “*Ey iman edenler! Hepiniz topluca barış ve güvenliğe (İslâm'a) girin*” (Bakara 2/208) ayetinden İslam'ın barış ve güven anlamlarına geldiği anlaşılmaktadır. Haşr Suresinin 23. ayetinde ise Allah kendi zatını barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik veren olarak tanıtmıştır. İslam hukukunda sulh kavramı barış kavramı olarak kullanılmış. Adalet müessesinin işleyişinde etkin olduğu için önem arz etmiş. Hz. Ömer “Tarafları sulha yönlendirin çünkü davaların mahkeme kararı ile sonuca vardırarak taraflar arasında düşmanlığa neden olur” ifadesiyle sulhun önemini vurgulamıştır (Atar,2009:481-485).

Hiz. Ömer'in İliya (Beytu'l-Makdis) halkı ile yaptığı ahid kaynaklarda üç farklı şekilde geçmektedir. (Fayda,1989:145-147) Hiz. Ömer'in İliyâ halkına verdiği emanneme ile ilgi bazı çalışmaların emanneme metninde emannemenin arşiv belgesindeki gibi olmadığı görülmüştür. “Yahudilerin İliyâ şehrinde ikamet etmelerine izin verilmeyecektir” maddesi arşiv belgesinde bulunmamaktadır (Söylemez, 2016:38-39).

Emannemede Hiz. Ömer İslam dinine mensup olduktan sonra İslam'ın kendilerine kazandırdıkları değerleri belirtmiştir. İslam kelime anlamı gereği barış ve esenlik içinde yaşamak anlamına geldiği için İslam'dan önce dağınık olarak yaşayanları barış ve esenlik içinde bir arada yaşatmıştır. İbn-i Kuteybe İslam'ı, itaat etmek ve barış içinde olmak anlamlarına gelen kelimelerle tarif etmiştir (Sinanoğlu,2001:1-2). Hiz. Ömer'in emannemesinin başında İslam kavramının yer alması amacına uygun olduğunu göstermektedir. Kendilerine kazandırdığı hususların yer alması emanneme ile barış ve esenlik içinde olacakları anlamına gelmektedir. İslam kelimesi Arap lisanında barış anlamına gelmektedir. İslam dinine mensup olana Müslüman kavramı ile ifade edilmesi barışçıl anlamına gelmesi Müslümanın yeryüzünde barışı ve adaleti tahsis etmesi ve koruması anlamına gelmektedir (Ateş,2006:1). İslam kelimesinin barış anlamını ifade etmesi İslam'da asıl olanın savaş değil barış olduğunu göstermektedir.

Hiz. Ömer emannemede “Ey İbadullah” diyerek kendisinden sonra gelecek olan Müslümanlar için bu emannemeye müdavemete tabii olunmasını istemiştir. İbadullah, Allah'ın kulları anlamına gelmektedir (İmam Ebu Y., Özek Çev.,1973:811). Ahde ey ibadullah kavramı ile başlayarak bu ahdin tüm insanları ilgilendirdiğini belirtmek ve

Müslüman olan her ferdin bu misaka sadık kalmasını istemiştir. İdarecilerin sadık kaldığı gibi insanların da sadık kalmasını istemesi ahde bağlılığı toplumun her kesiminde yaygınlaştırılmıştır. Elmalı Hamdi Yazır misak kavramının ahdi daha çok güçlendirmek için kullanıldığını ifade etmiştir (Çelik,2008:108).

Hz. Ömer mersumunda haklarını korumamız gerekenleri belirtmiştir. Reaya, papaz, rahibe, mersum gibi tabirler Sasanilerden İslam devletlerine geçen tabirler olmuştur. Seyfiye ve ulema sınıfın dışındaki vergi veren halk anlamına gelmektedir (Öz, 2007: 490-493). Nizam'ül Mülk Siyasetnamesinde reayaya iyi davranılmasını tavsiye etmektedir. Reaya istediği zaman hünkarla görüşmelidir. Çünkü onlara verilen zimmet hakları onların ekonomik ve sosyal yönden zayıf kalmasını önlemiştir. Nizam'ül Mülk "Reaya yoksul düşürülmemeli ve yurdundan çıkartılmamalıdır" demektedir. "Reyanın birlik ve beraberliği bozulmamalı ki sefer sırasında zorlanılmasın" diye eklemektedir (Nizam'ül Mülk, (t.y) Ayar Çev. (1941):42-43-44). Papaz ve rahibeler nerede olmak isterlerse orada olmalıdır. Çünkü Hz. Ömer tarafından kendilerine eman verilmiştir. Kendilerine eman verilenler Hıristiyanlık dinine mensup din görevlileridir. Din adamlarına, din görevlilerine ve inananlarına inançlarını ve dinlerini hoşgörü içinde yaşamalarına izin verilmesi toplumsal barışı tesis etmede kilit bir noktadadır. Farklı dine mensup olan ve farklı dini mezhepleri bir arada yaşatılmasına verilen hürriyetler toplumsal barışın inşasında etkili olmuştur (Erdoğan ve İder, 2016:448).

İslam dini kendinden başka dine mensup olan ve onu temsil eden tebliğ edenlere hoşgörü içinde yaklaşmıştır. Müslümanların fütuhatlarının sonucunda vermiş oldukları emanlarda fethettikleri bölgelerin insanlarından İslam'a girmelerini şart koşmamaları ve onları zorlamamaları barışçıl bir yönetimi esas aldıklarını göstermiştir. İslam fetihlerinin kalıcı olmasına zemin hazırlamıştır (Macit,2013:209). Kişiler bireysel, ailesel ve dini yaşamda zorlanmadığı takdirde toplumsal huzur ve barış temin edilmiştir. İnanç hürriyeti toplumsal barışın temelini oluşturmuştur. Kur'an-ı Kerim'de toplumsal barışın temelinde adalet bulunmaktadır. Hz. Ömer'in şu sözü bunu açıklar niteliktedir: "Adalet mülkün temelidir". Mülk toplumsal barışı kuşatan nitelikte olduğu için toplumsal barışın temelinde yer almıştır.

Hz. Ömer'in İliyâ halkına verdiği mersumda kendisinden sonra gelecek olanların da verdiği mersuma bağlı kalmalarını istemiş ve onu hükme bağlamıştır. Hz. Ömer, mersumda bulunan "Bizlerin ve bizlerden sonra gelip veliyyü'l-emr olanların" ifadesi ile kendisini ve kendisinden sonra gelen emir sahipleri ve onlara itaat edenleri hukuki

şartlara bağlamıştır. Osmanlı Devleti'nde "kadimden ne minvâl üzere zabt-u tasarruf edegelmişlerse" kaidesiyle Hıristiyan cemaatler arasında çıkan ihtilaflarda Hz. Ömer'in İliyâ halkına verdiği emanname esas alınmıştır (T.C.C.D.A.B.,2019:154). Nisa Suresi'nde ulu'l emr'e itaat geçmektedir. Bu kavram Kuran'da iki yerde geçmektedir. Ragıp El İsfahanî din adamlarının ve toplumun yönetim kesimindekilerin ulu'l emr vasfında olduklarını belirtmektedir (Türkcan,2012:295-297). Ulu'l emr kavramının geniş kapsamda olması yöneticilerin ve yönetilenlerin hukuk içerisinde olmasını sağlamıştır.

İslam zimmi hukukunun daha detaylı gelişmesi Hz. Ömer döneminde olmuştur. Hz. Ömer, Kudüs'ün fethinden sonra İliyâ halkının mabetlerine dokunmamıştır. Aynı zamanda Ürdün yolunda bulunan bir kilisede namaz kılmıştır (Atçı, 2022:22). Hz. Ömer'in zimmi hukukunda uygulamış olduğu toprakların işlenmesindeki geliştirmiş olduğu hukuk ve verilen haklar, iskandaki sosyal dengeyi gözetmiştir. Hz. Ömer döneminde fetihlerle İslam devletinin sınırlarının genişlemesi üzerine Medine şehri, merkeze alınarak valiler ve komutanlar tarafından gayrimüslimlere verilen haklar gözetilerek yönetilmiştir. Dimeşk, Hıms ve Ruhâ halklarına bu şehirlerin fethinden sonra emanlar verilmiştir. (El Belâzurî, Fayda Çev.,2013: 143-153). Amr bin As'ın Mısır'ın fethinden sonra Kıpti olan Hıristiyan halkın dini serbestliğe kavuşması yanısıra görevlerinden uzaklaştırılan din adamları tekrar görevlerine davet edilmiş aynı zamanda Müslümanların yaşamadığı mahallelerde kilise yapmalarına izin verilmiştir. Zimmilerin vergilendirilmesi onların ödeyebilecekleri şekilde olmuştur (Apak,2001: 155-157). Ruha Halkına verilen emanda değirmenlerinin muhafazası gayrimüslimlerin sosyal ve ekonomik hayattaki dengeleri korunmak istenmiştir (El Belâzurî, Fayda Çev.,2013: 202). Hz. Ömer'in İliyâ halkına verdiği emanda Yahudilerle Hıristiyanların aynı şehirde kalmaması istenmiştir ve Müslüman olmaları dahi zorlanmayacağı belirtilmiştir (Aksu A. v.d.2018:42-43).

Hz. Muhammed (s.a.v.) "Bir Müslümana ve gayrimüslime kasten zarar veren melundur" buyurmuştur (İmam Ebu Y., Özek, Çev.,1973: 290). Bu hadise dayanarak Hz. Ömer valilerine yazdığı mektupta Müslümanların zimmilere zulmetmemelerini emretmiştir. Hz. Ömer vasiyetinde zimmilere gücünden daha ağır yük yüklememelerini emretmiştir (A.g.e.:1162). Hz. Ömer Şam'dan dönüşü sırasında bazı kişilerin güneşte bekletildiğini ve üzerlerine toprak atıldığını görmüş ve bunun sebebini sorduğunda cizyelerini ödemedikleri için kendilerine işkence edildiği

belirtmiştir. Ödememelerinin sebebinin ne olduğunu sormuş onlar da mallarının olmadığını ve güçlerinin olmadığını belirtmişlerdir. Hz. Ömer onların serbest bırakılmasını söylemiş ve Hz. Muhammed'in şu hadisini eklemiştir: "Her kim dünyada Allah'ın kullarına azap ederse ahirette de Cenab-ı Hak ona azap edecektir" (A.g.e.:348).

İslam devletinde yönetim hukukunda Necranlılar Hz. Muhammed'den zimmet ahdi almışlardır ancak Hz. Ömer döneminde Müslüman olan halkı rahatsız ettikleri için sürgün edilmişlerdir. Bu sürgün sırasında dahi yol boyunca kendilerine iyi davranılmasını, zulmedilmemesini ve korunmalarını istenmiştir (A.g.e.:233). Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Necranlılarla yapmış olduğu ahidde, onların zırai, gayrimenkul, köleleri, savaş malzemeleri ve elbise üzerinden cizyeye tabi tutulması, zimmilerin verebilecekleri miktar ve çeşit üzerinden ahitleştirilmiştir (El Belâzurî, Fayda Çev.,2013:96).

Hz. Ömer'in yönetim ilkesi sosyal hayatta huzur ve dengeyi sağlayacak düzeni kurmaktır. İslam hukukunu iyi bilmesi yönetim ilkelerini belirlemede isabetli olmasını sağlamıştır (Cide, 2017:143). Hz. Ömer döneminde İslam devletinin sınırları içerisinde yaşayan her millet devletin idaresinde söz sahibi olmuştur. Hz. Ömer gayrimüslim tebaasının refahını alakadar eden tüm konularda onlarla istişare etmiş ve zimmilerin onayını alarak kurallar koymuştur (Öner, 2020:9).

Hz. Ömer son anlarında halkın kendisinden Halife seçmesini istediğinde halka Muhacirlerin, Ensar'ın, bedevilerin, zimmet ehlinin hukukuna dikkat edilmesini vasiyet etmiştir. Hz. Muhammed zimmilere gücünün üstünde güç yüklenmemesini, yapılan ahidlere sadık kalınmasını ve onlara saygı gösterilmesini ve düşmanlarına karşı konulmasını istemiştir (Şibli, (t.y.), Alp Çev. (1974):302). İslam fıkıhçıları, cizyeyi yerine getirilmeyen vatandaşlık sorumluluklarının yerine alındığını yorumlasalar da bunun doğru olmadığını, cizyenin İslam'a girmek için dayatma olduğunu belirten düşüncelerde bulunmaktadır. Ancak gayrimüslim olan tarihçi İvas şöyle dendiğini söylemektedir: "Bizi zalim Romalıların egemenliğinden kurtarıp adaletli olan Müslüman yöneticilerin egemenliğine koyan Allah'a şükrederim". Hz. Ömer'e isnat edilen "Eş-Şürütü'l-Ömeriyye" olarak bilinen Ömer şartnamelerinin zaman içerisinde oluşturulduğu iddia edilmektedir. Eş-Şürütü'l-Ömeriyye'deki şartnameler, zimmilerin sosyal ve ekonomik hayatlarının kısıtlayıcılığı ve Hz.

Muhammed'in zimmilere verdiđi haklar konusunda kimi zaman ters dűşmektedir (Demirci, 2018:880).

Hız. Ömer döneminde gayrimüslim olan toprakların fethi artmış İran, Mısır, Suriye ve Filistin gibi şehirlerin fethi zimmi hukukunu da geliştirmiş ve etkilemiştir. Ancak Hız. Ömer'e atfedilen ve "Eş-Şürütü'l-Ömeriyye" olarak bilinen şartların tamamı incelendiğinde maddelerin bir kısmının sahih olmadığı anlaşılmaktadır (Fayda,2010:273-274). Zimmilerle yapılan ahidin sahih olması için karşılıklı rıza ve kabulün olması gerekmektedir ((İmam Ebu Y., Çev: Özek,1973:231). Hız. Ömer'in Halifeliği döneminde Nedran halkı Müslümanları rahatsız etmelerinden dolayı şehirlerinden sürülmüşlerdir. Hız. Ömer, bu yolculuk sırasında dahi Nedran halkına zulmedilmemesini ve yol boyunca geçtikleri yerlerdeki arazilerden çıkan mahsullerden onlara sadaka olarak verilmesini Necranlılara verdiği ahidnamede belirtmiştir. Onlara zulmedilmesini menetmiş, onların Müslümanlar tarafından zulümden korunmasını istemiştir (A.g.e.: 234).

451 yılında İstanbul'daki Kadıköy konsilinden sonra Kudüs Patrikliği kurulmuştur. (Satış ve Ceyhan,2015:675-712). Kudüs şehrine şeref payesi verilmiştir. Hız. Ömer'in Kudüs patriğine verdiği yazılı eman ile Kudüs patriği resmi statü kazanmıştır. İslam hakimiyetinde yaşıyan gayrimüslimlerin dini liderlerinden olan Kudüs Rum Patriği Theodosios, Konstantiniye Patriği Ignatius'a yazdığı mektupta Müslüman yöneticilerin adaletinden ve kendilerine karşı hoşgörölü davrandıklarından bahsetmiştir. Bu da bize Hız. Ömer'in emannamesindeki şartları Müslüman yöneticilerin uyguladığını göstermiştir. İslam'ın zimmi hukuku gayrimüslimlere adil ve hoşgörölüdür (A.g.m.:675-712).

Hız. Ömer namaz kılmak istediğinde, Patrik Sofronyus'un göstermiş olduğu yerde namaz kılmış olsaydı Hız. Ömer mersumunun şartları ihlal edilir, kilise ilerleyen yıllarda camiye çevrilirdi (Akkuş,2023:233).

3.3. Ahidnamede geçen Hıristiyan Mezheplerinin Kamame Kilisesi Üzerindeki Hakları

Hız. Ömer ahidnamesi, T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi envanterinde Divan-ı Hümayun Kilise Defterleri fonunda A. DVNS. KLS. d. 10 kimlik bilgisiyle kayıtlıdır. 94 sayfalı olan defterin 5. sayfasındadır (T.C.C.D.A.B.,2019: 34). Hız. Ömer emannamesi, farklı Hıristiyan mezhep ve

milletlerin Kamame Kilisesi üzerindeki haklarının belirlenmesinde önemli bir yer tutmuştur. Osmanlı döneminde Patrik Atanasyus'un Fatih Sultan Mehmet'e sunduğu arzuhalde, Patrik Atalya'nın Kudüs'ün fethinden sonra Yavuz Sultan Selim'den Hz. Ömer ahitnamesine bağlı kalınarak yönetilmelerini istemesi ile gündeme gelmiştir (T.C.C.D.A.B.,2019:60-63).

Kudüs Patriği Hz. Ömer, İliyâ halkı adına Patrik Sofronyus'a verdiği emanda Hıristiyan mezhep ve milletlerin isimlerini tek tek zikretmiş, Patrik'e bağlı kılmıştır (bkz. Ek:1 ve Ek:2). Kudüs'teki kutsal mekânlar Hıristiyanlık inancına mensup olan çeşitli mezhepler tarafından ziyaret etmektedirler. Ziyarete gelenler farklı Hıristiyan mezhebine ve milletine ait olanlardır. Bu mezhepler ve milletler Sofronyus nâm Patriği'ne ifadesi ile mezkûr olan patriğe bağlıdır. Hıristiyan cemaatlerinin Rum patriğine bağlanması, Rumların adı geçen mekanlardaki otoritesinin daha fazla olduğunu göstermektedir. Hıristiyan mezhep ve cemaatleri tek bir otoritede birleşmiştir. Farklı mezhep ve milletlerin tek bir patriğe bağlanması çıkabilecek karışıklık ve anlaşmazlığın çözümünü kolaylaştırmaktadır. Kendi içlerindeki meselelerini öncelikle kendileri çözmüş, çözemedikleri takdirde gereken devlet kurumlarına müracaat etmişlerdir. Maverdi, İslam zimmet hukukunda zimmilerin sorunlarını çözümedeki hukuki haklarını şu şekilde ifade etmiştir: “Zimmiler dinlerinde ve itikatlarında ihtilafa düştüklerinde onlara müdahale edilmez, günlük işlerinde hak hususunda ihtilafa düştüklerinde kendi hakimlerine müracaat edebilirler. Müracaat etmek istediklerine engel olunmaz. Şayet Müslüman hâkime müracaat etmek isterler ise İslam hukukuna göre karar verilir” (Maverdi,1966, Şafak, Çev.: (1993): 67).

Her ne kadar İslam devletinin iktidarında yaşayan farklı inançtaki gayrimüslim cematler nüfus olarak az olsalar da İslam hukuku onlara kendi değerlerine göre sorunlarının çözümü hakkını tanımıştır. İslam dininde kendileri ile ahidleşilen farklı din sahibine inancını yaşama hürriyeti tanınırken kendi içlerindeki hukuki meselelerin çözümünde İslam zimmet hukukuna göre işleyecek şekle getirilmiştir.

Ahidnamede geçen Hıristiyan cemaat ve mezheplerin tek bir otorite ile birleştirilmesini anlayabilmek için Hıristiyan inancındaki bölünmenin neden olduğunu ve temel farklılığını bilmek gerekir. Hıristiyanlık dünyada en fazla mensubiyeti olan ve Filistin topraklarında ortaya çıkan bir dindir. Günümüzde Katolik, Ortodoks ve Protestanlıktan teşkil eden üç büyük mezhebin yanı sıra mezhepler de kendi içinde daha küçük mezhep ve cemaatlere ayrılmıştır. Doktrinel kaynakları İsa Mesih

üzerinden şekillenmiştir. Farklı zamanlarda toplanılan konsillerde Hıristiyanlık inancının Sakramentleri ve teolojik inançları tartışılmıştır. Bu tartışmalar neticesinde Hıristiyanlıkta inanç ayrılığında kaynaklanan farklı mezhepler ortaya çıkmıştır. Mezhepler arasındaki inanç farklılığından dolayı aralarında çatışmalar olmuştur (Demirci, 1998: 1,3). Katoliklik, Hıristiyan inancında mensubiyeti en fazla olan üç mezhepten biridir. “Evrensel” anlamına gelen kavramlardan türemiştir. Kilisenin evrenselliği, tüm kiliselerce ortak kabul edilen doktrini, gerçek manada kiliseyi ifade etmek için kullanılmıştır. Katolik, kiliseye atfen kullanılan kavramlardandır. Hıristiyanlık inancının 1054 yılındaki bölünmesi ile, Doğu Kilisesi kendisini Ortodoks olarak tanımlarken aynı zamanda Roma Piskoposluğuna bağlı olanları ifade etmektedir. Batı Kilisesi ise kendisini Katolik olarak tanımlamıştır. Sakramentleri diğer Hıristiyan mezheplerinden farklıdır (Harman, 2022: 55,58). Ortodoks mezhebi günümüzde Hıristiyanlığın üç büyük mezheplerinden biridir. Ortodoksluk “doğru yol” anlamına gelmektedir. Ortodoksluk, Hıristiyanlık inancının temel öğretilerinin oluşması ve şekillenmesinden ziyade siyasi otoritelerin iktidar mücadelesinin bir parçası olmuştur. Sakramentleri ayinsel özelliktedir. İkonlara verdikleri önemden dolayı Hıristiyan mezheplerinden bariz olarak ayrılmaktadır (Demirci, 2007: 1,5).

Dinler tarihi alanında eser yazan bilginlerden olan İbni Hazm, eserinde Hıristiyanlığın kendi içindeki ihtilafların nedenini ve sonuçlarını neşretmiştir. Emannamedeki mezhep ve milletlerden de bahsetmiştir. Daha detaylı bilgi için İbni Hazm’ın *El-Fısal fi’l Milel ve’l-Ehvâi ve’n-Nihal* olarak bilinen eseri incelenebilir (Aşırov, 2009: 1-26). Hıristiyan mezheplerinin kendi içlerindeki inanç farklılığından dolayı ayinleri, kutlamaları ve kutsiyetleri farklılık göstermektedir. Emannameler bu farklılığa rağmen cemiyetin ve fertlerin huzurunu ve barışını ifa etmiştir. Emannameler bizlere döneminin diplomasi dilini de göstermektedir.

Hiz. Ömer, Hıristiyanlara verdiği emanı Hiz. Muhammed’in zimmilere verdiği emanlara dayandırmaktadır. O, Hiz. Muhammed’in hayatta iken zimmilere karşı nasıl davrandığını verdiği emanda şu şekilde aktarmıştır: “Zîrâ ol tâifenin cümlesine Nebiyy-i Kerîm ve mürsel min-indi'llâh olan Habîbu'llâh cânibinden emân i'tâ ve hatm-i yed-i kerîmeleriyle şeref-yâb oldular ve onlara dâimâ nazar ve hürmet ve emân ve himâyetle emir buyurdular” (BOA. A. DVNS.KLS.d, 10).

Bu ifadelerden de anlaşılıyor ki Hiz. Muhammed’in zimmilere eman vermesi ile zimmiler şeref-yâb yani şerefli kılınmışlardır. Hiz. Ömer’in Kudüs’ün fethinden sonra

Kudüslülerin isteği üzerine Medine'den Kudüs'e kadar o zamanın şartları ile yolculuk yaparak emanı bizzat kendisinin vermesi, Hz. Muhammed'in onları şeref-yâb kılması ve Hz. Ömer'in zimmilerin izzet ve şerefine gösterdiği fiili hassasiyettir. Zimmileri izzetli ve şerefli kılan Hz. Muhammed, sadece kendi muamelesi ile sınırlı tutmamış, aynı zamanda tüm Müslümanların zimmiler ile muamelelerinin onunki gibi olması gerektiğini emretmiştir. Bu hususta Hz. Muhammed'in hassasiyetini de Hz. Ömer ahidnamesinde şu ifadeler ile aktarmıştır: “O, zimmilere ihsan ve hürmet ile muamele etmiş”, bunu bizzat birlikte yaşayarak öğrenen Hz. Ömer'in “*Onun gibi bizler de Müminleriz*” ifadesi ile Hz. Muhammed'in kendisinin örnek aldığı gibi kendisinden sonra gelenler için örnek alınmasını ve onun yaptığı gibi muamele edilmesini istemiştir. Hz. Muhammed'in “Bir Müslümana ve zimmiye kasten zarar veren mel'undur” ifadesinden dolayı Hz. Ömer valilerine gönderdiği mektupta Müslümanların zimmilere zulmetmesine mâni olmasını emretmiştir (İmam Ebu Y., Özek, Çev.,1973:290). Hz. Ömer verdiği emanı Hz. Muhammed'in emanlarına istinaden vermiştir. Hz. Muhammed'in emanına atıf yaparak onlara karşı nasıl davranılmasını gerektiğini işaret etmiş. Bizzat kendisi de Patriğe verdiği emanda zimmet ahdi yaptıklarına karşı hassas davranmıştır.

Hz. Muhammed (s.a.v.) zimmilere ihsan ile muamele etmiştir. İhsan, yapılan işi en güzel şekilde yapmak demektir, “Başkasına lûtufda bulunan” anlamına gelmektedir (Çağrı, 2000: 544-546). Ragıb El İsfahani ihsan kavramını adaletten de üst bir olarak açıklamıştır. Adaletin gereğini yapmak zorunludur (El İsfahanî, (t.y.) Güneş ve Yolcu, Çev, 2010:288). Devlet başkanı olarak yeni fethedilen yerin halkı için hukuki olarak yapmanız gerekenler belirli ve gösterilmesi gereken hukuk açıktır. Zimmet ehline muamele o kadar önemlidir ki, muamelede bulunanlara daima iyi davranılmasını ve bunun en güzel şekilde (ihsan ile) yapılmasını istemiştir. İhsan kavramının adaletten üst bir kavram olması hasebiyle adalet ile, hakkı olan ile muamele edilir. İhsan ile muamelenin hassasiyeti ve önemine dikkat çekilerek en üst düzeyde muamele edilir. İhsan ile muamele zimminin devlete olan bağlılığının devamlılığına da katkı sağlayacaktır.

Zimmilerin ahde sadık kaldıkları sürece “esbâb-ı havâyicleri onlardan kat olunmaya” ifadesindeki ‘Havâic’ kavramı, Havâic-i Asliyyeden olan zekât mallarının ihtiyaç dışındaki mallarını ifade eden bir İslam hukuku terimidir. Kişinin gereksinim duyduğu şeylerdir. Kişinin zorluk ve sıkıntılarının giderilmesi ve temel ihtiyaçlarıdır. İnsanın

refahı ve huzuru için gereksinim duyduklarını temin etmesidir (Çeker, 1997:504-507). Emanda geçen bu kavram ihsan kavramının hayat bulmuş halidir. Çünkü zimmilerden alınacak olan maddi şeylerin miktarı belirlenirken zimmilerin ihtiyaçlarına yönelik belirlenmiştir. Temel ihtiyaçlar kişiden kişiye değişiklik arz ettiği için temel ölçüyü onlardan “esbâb-ı havâyicileri” ifadesi ile zimmilerin gücünü aşacak noktalardan sakındırılmış ve onları maddi olarak da korumuştur. Patriğin şahsına ve ona tabi olanlara inanç hürriyeti tanınırken onların kişisel temel hakları göz ardı edilmemiştir. Mabetlerin kutsallığı kadar kişilerin temel ihtiyaçları önemsenmiş devlet olarak adaleti sağlarken kişilerin mutluluğunu, refahını gözetmek toplumsal huzuru ve barışı kuvvetlendirir. Fetihden sonra verilen emanda inanç farklılığı olan farklı bir devletin otoritesine geçildiğinde hukuksal olarak kişilerin temel ihtiyaçlarının önemsenmesi devletin sosyal devlet olduğunu göstermektedir. Emannamedeki bu husus şehrin yönetim değişikliğindeki geçişlerden dolayı çıkabilecek sorunları oluşmadan engellenmiştir. Şehirlerinin yönetimini kaybeden halkın ruhsal durumu düşünüldüğünde fethedilen liderin, fethettiği şehrin halkının asli ihtiyaçlarını emana dahil etmesi, toplumun ve bireylerin devlet ile kaynaştırılmasını sağlayacaktır. Liderlerin vasıflarından olan insan sevgisi ve insana değer gibi liderlerin toplumsal hayattaki insan kimliğini ön planda tutması liderlik vasıflarındandır (Biber, 2019:186). Görülüyor ki İslam hukukunun kaideleri devlet başkanlarının liderliğini güçlendirmekte ve cemiyetle ilişkisini kuvvetlendirmektedir. Temel ihtiyaçlar fertleri alakadar eden bir husus olduğu için insanı inceleyen bilim dalı olan psikolojideki önemi dikkate değer bir mesele olmuştur.

Temel ihtiyaçların psikoloji ilmindeki karşılığı nedir diye baktığımızda Abraham Harold Maslow ‘un teorisi karşımıza çıkmaktadır. Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisi ile ilgili teorisi yüz yıllar önce verilen Hz. Ömer’in ahidnamesinde karşımıza çıkmaktadır. Teorisinin, cemiyetlere katkısı Maslow’dan yüzyıllar önce verilen Hz. Ömer’in fetihden sonra şehrin yönetimini biçimlendiren ahidnamesinde geçtiği görülmektedir. Bu hususta daha ayrıntılı bilgi için Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi incelenebilir (Henden Şolt,2018: 214-223). İnsani gelişmişlik toplumun gelişmişliğini göstermektedir. Devletlerin, bireylerin temel ihtiyaçlarını gözetmesi sürdürülebilir kalkınmada önemlidir. Fertlerin asli ihtiyaçlarını gözetmek cemiyete sirayet edeceği için cemiyetin her alanda gelişimine katkı sağlamaktadır. Fertlerin refah algısı fertten ferde değişiklik göstermektedir. Fertlerin ihtiyaçlarının karşılanması ile toplumun

refah düzeyi doğrudan birbiriyle ilişkilidir (Akdoğan, 2012: 1-3). Emannamelerde temel ihtiyaçlara vurgu yapılması, İslam devletinde her ferдин temel ihtiyaçlarının gözetilmiş olduğunu, Müslüman veya gayrimüslim ayrımı yapılmadığını göstermektedir. Toplum bireylerden oluştuğu için bireylerin mutluluğu ve refahı toplumun huzuru ve barışı için önemsenmiş ve bu hususa dikkat edilmiştir. Fertlerin refahı toplumda adaleti ve sulhu kuvvetlendirecektir.

Hz. Ömer ahitnamedesinde geçen “gadr (gafr)” kelimesi; hainlik, merhametsizlik, zulüm, haksızlık anlamlarına gelmektedir (Develioğlu,1993:274). Gadretmek kavramı dini, ahlaki ve hukuki literatürlerde sınırları aşmak, haktan sapmak, zorbalık, rızası olmadan başkasının mülküne el koymak, insan ilişkilerinde haktan sapmak olarak tanımlanmaktadır. Kuran’da ve Hz. Muhammed’in (s.a.v.) hadislerinde zulmün her çeşidi yasaklanmıştır. Bu kavram ahlak ile hukuk arasındaki ilişkiyi kurmaktadır (Çağrı, 2013:507-509). Bu kavramın cizyeden önce geçmesi, devletin her biriminde bulunan fertlerin gayrimüslimlerle muhatap olacakları için ikaz ve hassasiyeti elden bırakmaması gerektiğini göstermektedir. Cizye kavramı daha önceki kısımlarda açıklandığı için burada kavramın açıklamasına değinilmeyecektir. Ancak devlet görevlilerinin cizye tahsisini yaparken gayrimüslim olan tebaayla birebir ilişkide olmasını gerektirmiştir. Gayrimüslim vatandaşların hak ve hukuki işlemlerine muamele edilirken devletin gayrimüslim vatandaşların muameleatı ile vazifeli olanların sınırları belirlenmiştir. İslam hukukuna göre zimmilere muamele edilirken, zimmet ahdi gereği kendilerinden alınması gereken cizye alınırken, Müslümanların muamelesinin nasıl olması gerektiği tebarüz etmiştir.

Kuran’ı Kerim’de *“Ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adalet ile şahitlik eden kimseler olun. Bir topluma olan kininiz, sakın ha sizi adaletsizliğe itmesin. Âdil olun...”* (Maide 5/8) buyrulmaktadır. Hz. Muhammed’in de adil devlet başkanları ve idarecileri için muhtelif hadisleri bulunmaktadır (Buhârî, “Ezan”, 36). Bu ayet ve hadisler idarecileri adaletli olmaya teşvik etmiş, zulüm haddi aşmak olduğu için ayet ve hadislerde menedilmiştir. Gayrimüslimlerden alınması gereken cizyeden önce haksızlık ve zulme dair herhangi bir fiiliyatın oluşması menedilmiştir.

Devletin adalet müessesini ayakta tutmak, devletin tüm kurumlarının ve fertlerinin adaleti sağlamaya dikkat etmelerinden geçmektedir. Koçi Bey devlet başkanları için kaleme aldığı risalesinde devletin küfür ile ayakta durabileceğini, zulüm ile duramayacağını; adaletin devletin ömrünün uzatılmasına sebebiyet vereceğini

yazmıştır. Koçi Bey zulmetmemenin adaletin değerlerinden olduğunu belirtmiştir (Uzun,2021:7). Devlet başkanları için yazılan siyasetnamelerde devlet başkanlarının adalete dikkat etmeleri ve adaletin önemi vurgulanmaktadır. Siyasetnameler devlet başkanlarının düşüncelerini ve ilkelerini şekillendirdiği gibi emannameler de şehirlerin yönetimini şekillendirdiği için adalete gölge düşürecek tüm fiillerin oluşması engellenmiştir. Devleti ayakta tutan din değil dinin değerlerinden olan adaleti tesis etmektir. Adalet zulmü ortadan kaldıracığı için zulüm menedilmiştir. Şehirlerin kimliğini oluşturan toplumların ve fertlerin ilişkisi evrensel bir değer olan adaletle temellendirilirse toplumdaki sosyal hayat daha sağlıklı olacaktır. Adalet sosyal hayatın şekillenmesinde önemli olduğu için şehirlerin yönetimi de daha sağlıklı olacaktır.

Hz. Ömer'in emanındaki "cizyeve gadr [gaf'dan sonra r] mevâcibden muaf tutulmuşlardır." Mevâcibin sözcük anlamı, verilmesi ve yapılması gerekli şeklindedir (Afyoncu, 2004:418-420). Mevâcib kavramı İslam'ın ilk dönemlerinde rızık kavramı ile aynı anlamda kullanılmıştır. Beytülmalen devletin görevlilerine verilen maaş anlamında kullanılmaktadır Hz. Ömer döneminde devlet görevlilerine düzenli maaş bağlanmıştır. Devlet görevlilerine verilen maaşlar fey gelirlerinden de karşılanmaktadır (Küçükbaşçı,2008:74-75). Fey kavramı gayrimüslimlerden alınan haraç, cizye ve ticari mallarda alınan vergiler için kullanılan bir terimdir (Fayda, 1995:511-513). Emanındaki, mevâcibden muaf tutulma ibaresinden anlaşılıyor ki devlet görevlilerine gayrimüslimlerden alınarak verilen maaşların gelirlerini karşılamak için tahsis edilen vergilerden muaf tutulmuşlardır. Fethin akabinde verilen emanda gayrimüslimlerin devlete ödeyecekleri vergilerden muaf tutulmaları devlete olan bağlılıklarını artıracaktır. Devlete bağlılıklarının artması şehirdeki barış ortamının kalıcılığı ve sürekliliğini sağlayacaktır. Emannamede, insanların can ve mal korkusu taşımadan devlete olan bağlılık sağlandığı için barış ortamı kalıcı olmuştur. Kant'ın ebedi barış denemesinde, barışın kalıcı olabilmesi için savaşın bitmesinin yetmeyeceğini, barışı düşünce ve yaklaşımda da içselleştirmenin gerektiğini belirtmiştir (Coşkun, 2021:210-219). Hz. Ömer, Kudüs'ün fethinden sonra verdiği emannamede şehirdeki barış ortamını sağlayabilmek ve daimî olarak koruyabilmek için vergilerden muaf tutarak bu kavramı içselleştirmiştir. Hz. Ömer'in emannamesi ve sonraki zamanlarda verilen emannamelerde Hıristiyanlık için kutsal mekanlar ismen zikredilmiştir. Sıralamadan anlaşıldığı üzere bunların en başında Kamame

Kilisesi gelmektedir (BOA. A. DVNS.KLS.d, 10). Falih Rıfıkı Atay, Zeytin Dağı'ndan Kudüs'ü izlerken şu sözleri aktarmaktadır:

Zeytin Dağı'ndan baktığında Kamame'nin kubbesi gözüne çarpıyor. Kamame Kilisesi'nin Hristiyan milletler arasında bölünmüş olduğunu bilirsiniz. İçerisinin her parçası ve kilisenin her hizmeti bir başka cemaatindir. Bu cemaatler yalnız anahtarı pay edememişlerdir. Anahtar bir hocada durur. Bütün bu kıtalarda biz işte bu hocanın görevini yapıyoruz (Atay, 1998: 38).

Hıristiyan mezhepler arasındaki durum, kilisenin anahtarı kimin elindeyse barışı ve huzuru sağlayan da o olur şeklinde ifade edilebilir. Osmanlı Devleti'nin durumu da bu cümlede anlam bulur.

Hız. Ömer döneminde Ubâde b. Sâmit'i Filistin bölgesinde kadılık ve muallimlik yapmıştır. Ubâde b. Sâmit'i aynı zamanda Kamame Kilisesi'ne mesuliyet sahibi olarak tayin etmiştir. Kendisinin soyundan gelen aile günümüze kadar kilisenin anahtarından sorumlu iki aileden biri olmuştur. Farklı Hıristiyan mezhepleri arasındaki derin teolojik tartışmalar İslam devletlerinin problemlerin çözümünde müdahale ettiğini göstermektedir. Kimi zaman emannameler ile kilisenin bölümlerini pay ederek, kimi zaman da fiilen müdahale ederek kilisenin anahtarından iki Müslüman ailenin sorumlu olması ile anlaşmazlık giderilmiştir. Bu uygulama Selahattin Eyyubi'den günümüze kadar devam etmiştir (Türkan ve Ahmet, 2014: 227-236). Günümüzde kiliseyi iki Müslüman ailenin açıp kapatması, huzurun ve barışın tesis edilmesi emannamelerin de dayanağı olan İslam medeniyetine ait değerlerdir.

Falih Rıfıkı Atay Zeytin Dağı adlı kitabında Hıristiyan mezhepler arasında ciddi çatışmalar olduğunu ve kiliseye ait temizlik ve bakım işlerinin bu anlaşmazlıktan dolayı yapılamadığını anlatmıştır. (Atay, 1998: 63). Falih Rıfıkı Atay, 1915-1918 yılları arasında Kudüs'te bulunduğu dönemlerde, Kamame Kilisesi'ndeki papazların üzerlerinde silah taşıdığını gördüğünü belirtmiştir (A.g.e.: 62). 1808 yılında Kamame Kilisesi'ndeki kutsal kabrin üst kısmında(rotunda) tadilat yapılması gerekmiş ancak Hıristiyan mezhepler arasındaki çatışmalar ve anlaşmazlıklardan dolayı o dönemde yapılamamış, 1866 yılında verilen Emr-i Âlişan'la yapının tezyinatında değişiklik yapılmadan ve Hıristiyan mezheplerine ait bölümlere dokunulmadan tamiri ve bakımı gerçekleştirilmiştir (Avcı ve Yazıcı Özdemir, 2019: 48).

Osmanlı döneminde Kudüs'te kilisenin ayakta kalması için yapılmış olan bakım ve onarım çalışmalarında tezyinata uygun müdahaleler yapılması farklı inançlara saygı duyulduğunu göstermektedir. Kamame Kilisesi'nin bakımı ve tamiri için gerektiğinde kilisenin korunması, olduğu gibi muhafaza edilmesi ve ayakta kalabilmesi için Osmanlı Padişahları farklı zamanlarda emannameler ve fermanlar çıkarmıştır. Falih Rıfki Atay, kilisenin bakım ve onarımının neden yapılamadığına dair şunları aktarmaktadır:

Kudüs dini oyunlaştırmış bir garp tiyatrosudur. Kudüs 'te oteller yarı kilisedir, uşakları yarı papazdırlar ve hizmetçiler yarı hemşiredirler. Hepsinin cübbesi, putu ve beyaz başlığı, smokinleri, askıları ve önlükleri ile aynı dolapta durur. Kamame papazlarının sakallarını takma sanırdım: Bunlar biraz eğildikleri zaman, cübbelerinin arkasında tabanca kabzalarının kabartısı görülür. Rahat döşeğinde ölmeyen İsa'nın mezarı etrafında, çepeçevre, Müslüman jandarmaları nöbet beklemektedir. Kilise içinin her parçasının bir başka millete ayrılmış olduğunu yazmıştım: Her millet kendi yerini süpürür, yıkar ve taşı üstüne yalnız o milletin ayağı basar. Birinin süpürgesi ötekinin taşına dokundu mu cinayet olur ve İsa'nın mezarına gözyaşı yerine kan sıçrar. Şişli bastonlar gibi, Kudüs'te hançerli putlar vardır. İsa'nın mezarı, üstünü temizlemek sevabı pay edilemediği için, toz toprak içindedir. İpi kopararak düşen çanı hiç kimse kaldırıp yerine takamaz. Beytullahim kilisesi de böyle idi: Enver Paşa, kilise camlarının niçin kırık bırakıldığını sorduğu zaman, masraf etmek sevabını milletlerin paylaşmadıklarını ve her teşebbüsün arkasından kan ve kavga çıktığını söylemişlerdi. Başkumandan kiliseyi bir jandarma müfrezesi ile sardı ve kilisenin pencerelerine yeni camlar ancak böyle takılabildi (Atay, 1998: 64).

Falih Rıfki Atay'ın da belirttiği gibi cemaatler arasındaki çatışmalar kimi zaman cinayetle sonlanmıştı. Kudüs'te yaşayan Hıristiyan cemaate verilen emannameleri incelediğimizde Kamame Kilisesi, Beytullahm Kilisesi, Meryem Ana Makberesi, Kudüs'te yaşayan gayrimüslimlerin bu mekanları paylaşmadıkları ve ziyaretleri konusunda anlaşamadıklarına dair bilgiler emannamelerde geçmektedir. Emannameler farklı Hıristiyan mezhepleri arasında kutsal mekanlar konusunda çıkan ihtilafları çözmüştür. Devletin otoritesi adaletle sağlanmakta, adalet tesis edilmezse toplumda huzursuzluk ve kargaşa çıkmakta bunun neticesinde toplumun çok çeşitli alanları

etkilenmektedir. Adaletle yönetim ve memleketi tanzim, hükümdarın otoritesini uzun süre muhafaza eder (İnalçık, 2008:162). Ermeni seyyah Simeon, Rumlarla Ermeniler arasında çatışmalar ve anlaşmazlıklar çıktığını yazmıştır. Rumların Ermenilere kötü muamelede ve aşağılayıcı davranışlarda bulduklarını teberrüz etmiştir. Rumlar, Bizans döneminde Ermenilerin İstanbul'da ikamet etmelerine izin verilmediği gibi çeşitli vilayetlerden de sürmüşlerdir. Müslümanların Ermenileri Rumlardan daha çok sevdiğini ve Ermenilere muamelelerinin daha iyi olduğunu belirtmiştir (Andreasyan,1964: 83). Görülüşü gibi Hıristiyanlarını kendi içlerindeki adaletsizliği ve Müslümanların kendilerine muamele edişi mukayese edilmiştir. Müslümanların bu adaleti ve hoşgörü politikası, verilen emannamelerdeki zimmi hukukuna dayandığı için Ermeni seyyahın dikkatini çekmiştir.

Emannamelerde geçen mekanlar Hıristiyanlar için kutsal mekanlardır. Yavuz Sultan Selim Kudüs'ü fethettiğinde kendisinden önce verilen emannamelerin hak ve imtiyazlarını devam ettirmiştir. Osmanlı Devleti'nde kanûn-i kadîme olan bağlılık toplumun yeni sisteme alışmasında ve yeni sistemin inşa edilmesinde karışıklık çıkmasının önüne geçmektedir (İnalçık, 2000: 94). Defterde yer alan kayıtlara göre hareket edildiği için her türlü anlaşmazlıklarda ve davaların çözümlenmesinde kanun kadar önemli kimi zaman da kanundan önce gelmiştir. Osmanlı Devleti, İslam'ın zimmi hukukunu devletin tüm kurumlarında benimsemiş ve uygulamıştır. Fethedilen topraklarda reaya istimâletle politikası buradan gelmektedir. Bunun neticesinde halkı devlete meylettirerek yumuşak bir şekilde geçiş yaptırmıştır (A.g.e.: 97).

Osmanlı Devleti, İslam devletinin yönetimi altındaki şehirleri fethettiğinde “kadimden gelen üzere zapt ve tasarruf eyleyeler” tavrı ile gayri müslim cemaatlerin süreklilik arz eden sorunlarını çözmüştür. Yavuz'un Kudüs'ü fethinden sonra Rum patriği Atallia ve Ermeni patriği III. Serkis'in Yavuz'un huzuruna çıkmaları Hıristiyan cemaatlerin kendi aralarında haklarını korumak istemeleri veya yeni haklar edinmek istemelerinden kaynaklanmıştır (Özcoşar, 2017: 2). Ermeni seyyah Simeon, seyahatnamesinde Müslümanların Hıristiyanlara, Hıristiyan olan kişi ve yöneticilerden daha çok saygı gösterdiklerini üzümlere belirtmiş, “Hürmet eden Müslümanlar kadar olamadık” demiştir. Kendi peygamberlerinin kendilerini şöyle uyardığını yazmıştır: “Taraftan takdis edilenlere yanaşmayın ve peygamberlerime dokunmayın”. Hıristiyanların kilise ve manastır gelirlerine el konulduğunu ve kilisedeki din görevlilerine karıştıklarını, kendileri ile aynı inancı taşıyanlar tarafından

haksızlığa uğradıklarını yazmıştır. Emannamelerde olduğu gibi o da sonunda haksızlık yapanları Allah'a havale etmiştir (Andreasyan, 1964: 62).

3.4. Emannamede Geçen Hıristiyan Kutsal Mekânları

Osmanlı Devleti'nde milletler dini kimliğine göre oluşturulmuştur. Kentlerin iskânı planlanırken dini kimliğe göre planlanmıştır. Planlanan mahallelerin merkezinde mabetler olmuştur. Merkezinde mabet olan plan şekli gayrimüslim vatandaşlar için de geçerli olmuştur. Mahallelerin dini kimliğe göre planlanması ile gayrimüslim olan vatandaşların etnik ve dini kimliklerinin korunmasına ve kimliklerini yaşatmasına izin verilmiştir (Bulut ve Savaş Yavuzçehre, 2022:281-301). Zimmet hukukunda, bir şehrin fethedilmesinden sonra Hıristiyan inancına ait kutsal mekânların korunması, mabetlerin konumu ve şehrin fethediliş şekline göre değişiklik göstermektedir (Akman, 1996:134). Mabetlerin hukuki statüsü zimmet hukukunun toplumsal eylemde hissedilmesinin somut göstergesidir. Hac suresi 39. ayette cihada izin verilirken, 40. ayette ise Gayri Müslim mabetlerine karşı nasıl davranılacağı açıklanmıştır. Cihada izin verilen ayetlerden sonra şehirlerin yapısal özellikleri ve mabetlerinin korunması dikkat çekicidir. Zimmet hukuku, ayetler, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) gayrimüslimlere davranış şekli ve gayrimüslim devletlerle izlediği yöntem ile oluşmuştur (Hamidullah(t.y.) Akyüz Çev.: 14,15). Emannameler, şehirlerin fethinden sonra mabetlerin hukuki statülerini oluşturmuştur. Zimmet hukukunda adaleti ve barışı sağlamada zimminin hakkını gözetmek ne kadar önemli ise mabetlerin korunması ve hukuki haklarının belirlenmesi de o kadar önemlidir. Emannamelerde kutsalların hukuki haklarının belirlenmesi ve sınırlarının çizilmesi ile gayrimüslimlerin haklarının ihlal ve ihmal edilmesinin önüne geçilmiştir.

Emanname metnindeki dâhilen ve haricen ifadesi ile fethedilen şehrin merkezinde ve taşrasında olan tüm kısımları alınarak emanın sınırları geniş tutulmuştur. Emanın sınırlarının geniş tutulmasıyla mabetlerin kendi içlerindeki ilişkinin kopması sonucu toplumsal sıkıntının oluşmasının önüne geçilmiştir. Emannamelerde gayrimüslimlerin hukuki durumları hakkında ayrıcalık tanındığına da özel olarak vurgu yapılmıştır (T.C.C.D.A.B.,2019: 62-63). Emanlarda mabetlerin korunmasının bireylerin korunması kadar önemli olduğunu düşündüğümüzde, mabetlerin, bireylerin toplu olarak ibadet ettikleri merkezler olduğunu görmekteyiz. İslam dini cemaat olmayı teşvik etmiştir, İslam dininin ibadetlerinde bunu görmekteyiz. Cemaat topluluğu doğal ve fitridir. Cemaatin toplumun gelişimine katkısı insan kalitesini beraberinde

getirmektedir. Farklı kültürlerin birlikte yaşamı ve uyumu, hoşgörü ilkesi ile üst düzeyde kültürlü cemaatsel yapı oluşturur (Wagner, 2004/2005, Erdoğan. Çev.2019:7). Henri de Lubac, 1896-1991 yılları arasında yaşamış, Fransız Cizvit bir teologdur. Henri de Lubac'a göre papazlar, bağlı buldukları kiliselerin varlığı için önemlidir. Ancak papazların diğer papaz kardeşleri ile ilişkisi cemaatin birliği ve barışı için önemlidir (Eşmeli, 2014:953-966). Ermeni seyyah Simeon seyahatnamesinde Halep'te Abdal adlı bir münzevînin Kudüs için dilendiğini yazar ve akabinde şunları aktarır: "Kadınlar küpelerini, bileziklerini, altın yüzüklerini ve gümüş düğmelerini çıkarır, Hazret-i İsa'nın aşkı için hibe ederlerdi. Papazların da Kudüs için yardım topladıklarını dindar kadınların çeşitli işlerde çalışarak kazandıkları hasılatı manastırların muâveneti için gönderirlerdi." (Andreasyan, 1964:143). Toplumsal barışta din görevlilerinin rolleri önemlidir. Osmanlı Devleti, sınırları dahilindeki gayrimüslim cemaatlerin birbirleri ile olan ilişkilerinin sürekliliğinin devam etmesine imkân tanımıştır.

Manastır terimi dinler tarihi terminolojisinde birçok dinde geçmektedir. Manastırlar işlevsel olarak beden ve ruhun terbiye edildiği mekânlardır (Baş, 2014:184). Manastırların emannamelerde ve Kuran-ı Kerim'in Hac suresi 40. Ayetinde geçmesi bu mekânların işlevlerine dikkatimizi celb etmektedir. Manastırlar mimari yönden farklılık göstermişlerdir ve çok çeşitli alanlarda hizmet vermektedirler. Manastırlar, engelli ve yaşlılar için sığınak yeri, hastane gibi vazifeleri gören yerler olmuştur (Gürkan,2003:558-560). İnsanlara çeşitli alanlarda hizmet vermeleri manastırların toplum içindeki önemini artırmıştır.

Emannamelerde geçen kutsal mekanlardan "manastır ve kiliseler" ifadesinin Kuran-ı Kerim'in Hac suresinin 40. ayetinde de yer alması dikkat çekicidir. Bazı müfessirler ayeti bütün olarak tetkik ettiklerinde şu yorumu yapmışlardır: dini mekânlarda hangi dine mensup olunursa olunsun, ibadet edilmesinden çok, güç ve kudret kimin eline geçerse ne yapacağı ve nasıl davranmaları gerektiğine vurgu yapılır. Elleri güç geçtiğinde adaletle davranan, toplumun ahlakının bozulmasına fırsat vermeyen, toplumun ahlaki kurallarını belirleyen ve ahlaki yapısını oluşturan mekânların korunmasını güvence altına alanların Allah'ın övgüsüne nail olanlardan oldukları belirtilmektedir (Karaman v.d.(t.y.): 736-738). Hz. Muhammed (s.a.v.), Nasranilere karşı zulüm yapıldığında, zulme karşı durun ve onları alaya almayın, ibadetlerini yapmak istediklerinde onlara engel olanlara karşı onları koruyun, o durumdan kurtarın ve dışlamayın, ibadethanelerine zorla girmeyin, dualarını ve ibadetlerini bölmeyin,

manastırlardaki din görevlilerini dinlerinden çıkmaya zorlamayın, saygınlıklarını koruyun, onlara karşı şefkatle davranın buyurmuştur (Akyüz,2005: 422-426).

Emannamede geçen mabetler tetkik edildiğinde, Hıristiyan cemaatlerin kendi içlerinde mabetlerin paylaşımında anlaşamadıkları görülmektedir. Kamame Kilisesi'nden sonra Hıristiyan inancına mensup olanlar için Beytüllahim ikinci kutsal mekanlardandır. Paylaşımında ve anlaşmalarında zorlandıkları kutsal mekanlardan biridir. Hz. Ömer'in İliyâ halkına verdiği emannamede Hıristiyan kutsal mekanlarını belirttiği "Mevlid-i İsa" ibaresinden anlaşılıyor ki Beytüllahim Hz. İsa'nın doğduğu yerdir (Bknz.Ek:1-Ek:2). Beytullahim kasabası Filistin'de verimli toprakların olduğu yüksekçe bir tepedir. Konstantin döneminde bu bölgenin üzerine Doğum Kilisesi ya da Meryem Kilisesi olarak bilinen Doğu Kilisesi inşa edilmiştir. Ermeni seyyah Simeon, Mîlâd Kilisesi'nin Kral Tırdat tarafından yapıldığını aktarmıştır (Andreasyan, 1964:139). Beytüllahim Kilisesi, Hz. İsa'nın doğduğu yer olması hasebiyle Hıristiyanlıkta kutsal mekanların başında gelmektedir. Üç semavi dinde de kutsal bölgelerden biridir. Osmanlı'nın Kudüs'ü fethinden sonra Beytüllahim'de nüfus artışı olmuştur ve bu bölge Hıristiyan nüfusun yoğun yaşadığı bir bölgedir (A.g.e.: 26). Bölgeye verilen isim Kenanilerin bereket tanrısı olan Bit ilu Lahama tanrılarında gelmektedir (A.g.e.: 21). Hz. Meryem'in Hz. İsa'yı doğurduğu yer olarak kabul edilen kilise (Doğu Kilisesi), Arapça'da Mağâretü'l-Mehd olarak adlandırılmıştır. İngilizce'de Church of the Nativity, Fransızca'da Grotte de la Nativit isimleri ile bilinmektedir (Satış, 2015: 44). Ermeni seyyah Simeon'ın seyahatnamesinde kilise, Mîlâd Kilisesi olarak adlandırmıştır (Andreasyan, 1964:131) Kamame Kilisesi'nde olduğu gibi, bu kilisenin de çok çeşitli isimler ile anılması kilise hakkında yapılan araştırmaları zorlaştırmıştır. Arşiv belgesinde geçen "Mağâretü'l-Mehd" tabiri, Beytüllahim Kilisesi'nin altında bulunan doğum mağarasını belirtmek için kullanılmıştır (Uçar, 2019: 20). Hz. Ömer'in emanında şu şekilde ifade edilmiştir. "Beytüllahim ve Kenîse-i Kübrâ ve kibelî ve şimâlî ve garbî üç bâbı müştamil mağâradır". Bu ifadeden anlaşılıyor ki Arapça'da kenîse kavramı kilise anlamında kullanılmaktadır. Kiliseden sonra mağara geçmesi bu tezi doğrulamaktadır. Helena tarafından, Hz. İsa'nın doğduğu yer olan bu mağaraların üzerine Doğu Kilisesi olarak bilinen kilisenin inşasına başlanmış, Konstantin tarafından bitirilmiştir. Hıristiyanlıkta Hz. Meryem Hz. İsa'yı doğuracağı zaman bu mağaralara sığınmıştır. Hz. Meryem'in göğsünden yere süt damlamasından dolayı "süt mağarası" olarak da adlandırılmıştır. Bundan dolayı mağarada hastaların şifa aradığı

ayrı bir ziyaretgâh bulunmaktadır. Konstantin döneminde yapılan kilisenin Sâmirîler'in isyanı sonucu tahrib olmasından dolayı Justinien, 529 yılında kiliseyi yeniden inşa ettirmiştir. Günümüzdeki kilise, Justinien'in inşa ettiği kilisedir. Justinien'in inşa ettiği dönemde kilisenin girişinin üst kısmındaki Hz. İsa'nın doğuşunu anlatan ve doğunun krallarının Hz. İsa'ya tazimde bulunduğu sahneler olduğundan, Sasaniler 614 yılında Kudüs'ü işgal ettiklerinde bu kiliseyi tahrip etmemişlerdir. (Küçük,1992:86-88)

Müslümanların Kudüs'ü fethettiği dönemlerde Bizans İmparatoru Herakleios idi. Sasaniler, Yahudilerin desteği ile şehre hâkim olmak için Kudüs'ü kuşatmışlar ve şehir VII. yüzyılın başlarında kısa bir zaman Sasanilerin hakimiyeti altında kalmıştır. Sasaniler şehri kuşattıkları sırada Kudüs halkının şehri teslim etmemek için çok direnmiş, bu direniş Sasanileri çok zorladığı için şehre hâkim olduklarında şehri tahrip edip yağmalamışlardır ve Kudüs şehrinin halkına çok şiddetli bir zulüm yapmışlardır. Sasanilerin yapmış oldu katliamda yetmiş bin Hıristiyan katledilmiş, bir kısım Hıristiyanlar zulümden kaçmak için mağara gibi mekanlara sığınmışlardır. Sasani komutanı Şahrbaraz'ın eman vereceği çağrısı üzerine gizlendikleri yerlerden çıkmışlardır. Komutan, sanat ve mesleklerinde maharetli olanları katletmemiş; onları esir olarak kendisiyle birlikte götürmüştür. Kudüs patriği de bu esirler arasındadır (Aydınlı O. v.d.,2020:48). Kudüs şehrini ele geçiren devletler, Sasaniler örneğinde olduğu gibi, eman vereceklerine dair sözlerde bulunsalar dahi sözlerine sadık kalmadıkları gibi şehri tahrip etmişlerdir. Bu olaylar Müslümanların Kudüs'ü fethinden kısa bir zaman önce gerçekleştiği için, şehir halkının Müslüman idarecilerinin adaletini fark etmesine neden olmuştur. Zimmet hukukunda bir şehri korumaya verilen önem ve verilen emana sadık kalma ilkesi de fethedilen şehirlerde toplumsal barışın tesis edilmesinde önemli rol oynamıştır. Aynı zamanda şehir halkının esir edilmesinin önüne geçilmiştir. Bu şehrin hakimiyetini elde ettikten sonra Sasaniler Hıristiyanlar'ın kiliselerini, manastırlarını ve kutsal mekanlarını tahrip etmişlerdir. Bunların içinde Kamame Kilisesi de bulunmakta idi. Sasaniler bu olaylar sırasında Hıristiyanlar için kutsal olan Kıyamet Kilisesini yakmışlar ve içindeki değerli rölikleri Medain'e götürmüşlerdir (Harman, 2002:323-327). Sasaniler bütün bu olaylardan sonra şehrin yönetimini Yahudilere teslim etmişlerdir. Yahudiler, Hıristiyanlara inançlarından dolayı zulmetmişler ve inançlarını terk etmeleri için baskıda bulunmuşlardır. Sasaniler üç yıl sonra ise şehrin yönetimini Hıristiyanlara

devretmiştir. Yahudiler, şehrin yönetiminin Hıristiyanlara devredilmesinden dolayı isyanlar çıkarmışlardır (Aydınlı O. v.d.,2020:48). Bizans İmparatoru Herakleios'un Sasaniler ile mücadelesi sonucu Bizans devleti yenilgiye uğramış ve ekonomisi de olumsuz yönde etkilenmiştir. İslam devletine ödedikleri haraçları, kiliselerin ve manastırların hazinelerinden faydalanarak ödemişlerdir (Bamyacı & Güçlüay, 2018: 281-288). Bizans ve Sasani mücadelesi sonucu Bizans devletinin ekonomisini ayakta tutabilmek için mabedlerin hazinesini kullanması Bizans devletinin halkın üzerindeki otoritesini sarsmıştır. Halkın devlete olan ve kendi içindeki aidiyet duygusunun gelişimine engel olmuştur.

Beytullahim üç semavi dinde de kutsal bir bölgedir. Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlarca mübarek kabul edilen Rahel'in türbesi bulunduğu için kutsaldır. Hz. Ömer burada namaz kıldığından dolayı Müslümanlar tarafından ziyaret edilmektedir (Küçük,1992: 86-88). Beytullahim Kilisesi Kudüs şehrinde görülür ve Kudüs şehrine iki mil uzaklıktadır. Ermeni seyyah Simeon, Beytullahim Kilisesi için muhteşem ifadesini kullanmıştır. Kilisenin damının kurşunla kaplı olduğunu ve içindeki sütunların güzel mermerden olduğunu yazmıştır. İsa'nın doğduğu mağara Katoliklerin elinde olduğu zaman müsaade isteyerek onların mum ve kandillerini yakarak Ermeni hacı gurubunu içeri alıp kiliseyi ziyaret ettirmişlerdir. Orada Mesâyini yapmışlar, içeride dua etmişler ve güçleri nisbetinde teberru ederek bağışta bulunmuşlar. Ermeni seyyah Simeon kilisede on iki şapel olduğunu, bunların içinde en büyüğünün Ermenilere ait olduğunu yazmaktadır. Beytullahim manastırında Rumlar'ın da hizmet ettiklerini yazmıştır (Andreasyan, 1964:131).

Ermeni seyyah Simeon'un da belirttiği gibi Beytullahim Kilisesi'nin bölümleri Hıristiyan mezhepler tarafından paylaşılmıştır. Seyhatnamede Katolik, Rum ve Ermenilerden bahsetmektedir. Buradan da anlaşılıyor ki Beytullahim Kilisesi'nde farklı mezhepler olduğu gibi farklı milletler de bulunmaktadır. Beytullahim Kilisesi anlaşmazlıkların ve paylaşımın sıkıntılı olduğu bir kilisedir. Nitekim Hz. Ömer'in ahidnamesinde sadece kilise değil aynı zamanda bu mahalde mağaralar ve yönlerinin zikredilmesi kilisedeki ihtilafı göstermektedir. Falih Rıfkı Atay, Kamame Kilisesi'nin Hıristiyanlar arasında pay edildiğini, aralarında kilisenin hizmetine ait sevabı paylaşamadıkları için kilisenin bakımının yapılamadığını aktarırken Beytullahim Kilisesi'nin de aynı durumda olduğunu yazmıştır (Atay,1998: 63). Yazarın ifadelerinden Beytullahim Kilisesi'nin de Hıristiyan cemaatler arasında anlaşmazlığa

neden olduğu anlaşılmaktadır. Kilise Ortodoks, Katolik ve Ermeni cemaatleri tarafından kullanılmaktadır (Satış,2015: 54). Hz. Ömer emannamesinde geçen Hıristiyan kutsal mekanları sevabı paylaşamadığı için mekanların yönetimi ve işleyişi anlaşmazlık ve çatışmalara neden olmuştur. Görülüyor ki Hz. Ömer emannamesi Kamame Kilisesi'ndeki anlaşmazlık ve çatışmaların çözümünde etkili olduğu gibi, Kudüs'te Hıristiyanlar için kutsal olan diğer mekanlar için de etkili olmuştur. Emannamede mabedlerin korunması İslam mabed hukukunun devlet tarafından bizzat uygulandığını göstermektedir. Fertlerin hak ve hukuklarına gösterilen titizlik mabedlerin hukukuna da gösterilmiştir. Fertlere tanınan inanç hürriyeti toplumsal yaşamdaki inanç hürriyetinin somut göstergesidir.

Hz. Meryem İslamiyet'te iffetli, itaatkâr, üstün niteliklerinden dolayı yüceltilen bir şahsiyettir. Hıristiyanlıkta ise Meryem, tanrı doğuran olarak nitelendirildiği için Hıristiyanlıktaki dini ritüellerde önemli bir yer tutmaktadır. Onun da İsa gibi semaya yükseldiğine ve O'nun kadar temiz ve saf bir ruha sahip olduğuna inanılmaktadır. Hıristiyanlık inancında Meryem'in kaç yıl yaşadığı, nerede öldüğü ve nereye defnedildiği, çarmıh hadisesinden sonra ne kadar yaşadığı gibi konular tartışmalıdır. Hıristiyanlık dininin önemli kaynaklarına göre Kudüs'te ölmüş ve Kudüs'e defnedilmiştir (Harman, 2004: 1-4).

Ermeni seyyah Simeon, hac için Kudüs'e gittiğinde mukaddes mekanları ziyaret etmiştir. Bu mukaddes mekanlardan biri de Meryem Ana'nın kabri olan Cetsemane'dir. Bu kilise şehrin dışında kırk basamakla inilen bir derenin içindedir. Merdivenin basamaklarından inerken dua okuyarak indikleri, kilisenin muhteşem olduğu yazılmaktadır. Kilisenin içinde Meryem Ana kabri bulunmaktadır. Kabrin üzerinde kubbeli bir şapel mevcuttur. Bu şapelin içinde dualarını yapmışlardır. Kilisenin arkasındaki karanlık mağara, cehennem ağzı olduğuna inandıkları bir mağaradır. Aynı bölgede birçok Hıristiyan hacıların ziyaretgahları mevcuttur (Andreasyan, 1964:135). Meryem vadisi, Silvan vadisi ve Ateş vadisi gibi isimler ile anılan şehrin doğusunda bulunan vadidir (Aydınlı O. v.d.,2020:19).

Osmanlı arşiv belgelerinden de anlaşıldığı üzere Hıristiyanlarca kutsal olan Meryem Ana Makberi'nde Hıristiyan mezhepleri arasında anlaşmazlıklar çıkmış, bu anlaşmazlıkların giderilmesi için Hz. Ömer emannamesi referans alınarak daima adaleti ve barışı sağlayacak şekilde çözümlerle uzlaşa sağlanmıştır (T.C.C.D.A.B.,2019: 10,14, 15, 16, 17). Meryem Ana Makberi'nin emannamede "Sitti

Meryem” olarak geçmesi bu mekânın Hıristiyan cemaatler tarafından kutsal olduğunu gösterdiği gibi cemaatlerin kendi aralarındaki anlaşmazlıkları da göstermektedir. Hz. Ömer emannamesi ve Yavuz Sultan Selim’in Kudüs emanı, Osmanlı Devleti’nin en üst mercii tarafından hassasiyetle uygulanmış, süregelen problemlerin çözümünde en ufak bir ihmal oluşmasına engel olmak için her yeni sorunu kayıt altında bizzat devletin merkezi otoritesi tarafından kontrol edilmiş. Devletin zimmi hukukunu uygularken temel referansı daima Hz. Ömer’in emanı olmuştur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİNDE KAMAME KİLİSESİNE VERİLEN EMANLAR

4.1. Fatih Sultan Mehmet'in Emanı

Bizans imparatoru 15. yüzyılın ortalarında Papa'nın liderliğinde doğu ve batı kiliselerini Müslümanların ilerlemesine karşı birleştirmiştir. İstanbul'un fethiyle doğu ve batı kiliseleri tekrar ayrılmış, Fatih Sultan Mehmet Ortodoks Patriği olarak Gennadios'u atamıştır. Patriğe karşı saygıyı Bizans döneminde olduğundan daha çok göstermiştir. Patriği birçok alanda yetkili kılmıştır. Rum patriğini Mısır, Suriye ve Filistin bölgeleri ile Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslimlerin dini ve idari amiri olarak yetkilendirmiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti Ortodoks Hıristiyanların hamisi olmuştur (Satış, 2016: 239). Arşiv belgelerine göre Fatih Sultan Mehmed, 1458 yılında Kudüs Patriği Atanasysus nam Râhib ve ruhbânlarına eman vermiştir. Bu emanda Hz. Ömer'in emanına sadık kalınmasını ve eskiden olduğu gibi zapt tasarruf etmelerini emretmiştir (T.C.C.D.A.B.,2019: 60-63). Fatih Sultan Mehmet'in verdiği emanla ilgili konulara, Hasan Çolak'ın "The Orthodox Church in the Early Modern Middle East: Relations between the Ottoman Central Administration and the Patriarchates of Antioch, Jerusalem and Alexandria" adlı kitabında da yer verilip yorumlanmıştır (Çolak,2015:49-54).

Osmanlı Devleti'nde kutsal beldelerin statüsünü tayin eden fermanlar bulunmaktadır (Karpat, 2020: 44). Emannameleri tetkik ettiğimizde, onları da bu fermanlar arasına dahil edebiliriz. Osmanlı Arşivi'nin Kamame Kilisesi ile ilgili olarak yaptığı belge neşrinde gayrimüslim cemaatlerin kendi aralarında çok kez ihtilaf yaşadıkları, bunun sonucunda Osmanlı Devleti'nin üst makamlarına başvurdukları ve farklı zamanlarda emannameler, ferman ve Emr-i Âlişan verildiği görülmüştür (A.g.e.: 9-17). Bu emanlar ve fermanlar kutsal beldelerin yönetiminde, toplumsal huzurda ve barışta etkili olmuşlardır.

Kudüs'te yaşayan Patrik ve Papazlar Konstantiniyye'nin fethinden sonra Fatih'i Âsitâne-i Saâdet'i (İstanbul'u) ziyaret etmiştir. Hz. Ömer'in emannamesinde kendilerine salık verilenlerin, emannamedeki gibi devam etmesini talep etmişlerdir. Bu talep bize göstermektedir ki, Hz. Ömer'in emannamesi farklı Hıristiyan mezheplerin kendi aralarındaki problemlerin çözümünde yüzyıllarca etkili olmuştur.

Hız. Ömer'in emannamesi, Kudüs'ü yöneten İslam devletleri tarafından hak, hukuk ve sorumluluğu, selâtin-ı mâzîyeden hatt-ı hümayûnları ibrâz etmeleri, devletler değışse de zimmet hukukunun işleyişinin aynı kaldığını göstermektedir. Emannamenin verdiği hak ve hürriyetten memnuniyet duymuşlar ki bu emanname metnini Fatih Sultan Mehmed'e, Kudüs şehrinden Patrikleri bizzat Asitane'ye (İstanbul'a) gelerek sunmuşlar ve emannameye bağılı kalınmasını talep etmişlerdir. (A.g.e.: 60). Patrik ve Ruhbanları Fatih Sultan Mehmed'e arzuhaller sunmuşlardır. Halil İnalçık'ın da dediğı gibi hükümdar adaletin son başvuru yeridir. Haksızlığı ortadan kaldıracak otoritedir. Osmanlı Devleti'nde her fert hükümdara haksızlığı gidermesi için ulaşabilmelidir (İnalçık, 2000:159). Patriğin maruzatını bizzat Fatih Sultan Mehmed'e sunması, patriklerin bu erken dönemde hükümdara ulaşabildiklerini göstermektedir. Fatih Sultan Mehmet'e sunulan bu talep Osmanlı Devleti'nin Rum Ortodoks Kilisesi'nin bağılı bulunduğu Bizans Devleti'nin görevlerini de üstlendiğini göstermektedir (Avcı ve Yazıcı Özdemir,2019:40). Bu durum aynı zamanda Patriğin Osmanlı Devleti'nin himayesi altına girmek istediğini de düşündürmektedir. O günün şartlarını ve imkanlarını düşündüğümüzde, Patrik Atanasyus'un Kudüs'ten Asitane'ye (İstanbul'a) bizzat gelmeleri, Fatih Sultan Mehmed'in vereceğı karar ve hüküm Hz. Ömer'in kendilerine vermiş olduğu emannameye dayanacağından, Hıristiyanlar için adil olacağından emin olduklarını düşündürmektedir. Fatih'in emannamesindeki "tasarrufumda ve hükmümde olan memleketler" ibaresi ile Kudüs'ün Osmanlı Devleti'nin sınırları dahilinde olmadığı halde bu şekilde eman verilmesi, Kudüs Patrikliğine bağılı olan cemaatlerden temin ettikleri ücretleri alabilmeleri için Osmanlı Devleti'nin sınırlarında emniyet içinde dolaşabildiklerini göstermektedir.

Fatih Sultan Mehmet'in emanında "eğer deryâdan ve eğer karadan" ibaresinin olması, Hıristiyan inancına mensup olanların da karadan ve denizden Kudüs şehrine Kamame Kilisesi'ni ziyaret ve hac için çıktıkları yolculuğun emin olması ve menzillerine ulaşabilmelerini selamete sağlamaktadır. Hıristiyanlar için bu denli kutsal olan mekânda anlaşmak ve birlikte dini ritüellerini yapabilmenin çok zor olduğu bu mekânda güçlü bir otorite ve himayenin yanı sıra adaletine güvenecekleri bir sistem olmalıdır. Hz. Ömer'in ve Fatih Sultan Mehmed'in emannamesinin dayanağı zimmet hukuku olduğundan bu değerin kendilerini yönetmesinden emin ve razı olmuşlardır ve hatta emannameye sadık kalınarak emannamenin geçerliliğinin devamını talep etmişlerdir. Patrik Atanasyus'un ziyaretinin 1458 yılında olması, sunulan arzuhalleri

incelediğimizde Kudüs 'deki kutsal mekanların İstanbul gelirlerinin, Osmanlı Devleti'nin sınırları dahilinde olduğunu düşündürmektedir. Arzuhaller Kudüs'ün Osmanlı Devleti'nin sınırlarına dahil edilmesinden önce olmuştur. Arzuhalde bahsi geçen muaf olmak istedikleri, vakıf olan eşyalar, bac ve harac ve gafr ve sair gibi hususlar Osmanlı Devleti'nin Kudüs'ü fethinden önce Kudüs ile mali konularda bağlantılı olduğunu ve bu bağlantının devam etmekte olduğunu göstermektedir. Osmanlı Devleti'nden, ekonomik gelir kaynakları olan vakıfların korunması, vergilerden muaf olmak gibi taleplerde bulunmuşlar. Fatih bu talepleri müsbet karşılamıştır. Toplumdaki huzur ve barış ortamını devam ettirmiş ve toplumsal barışa evrensel statüde değer katmıştır. Fatih Sultan Mehmet'in fermanındaki Patrik ve ruhbanlarına bağlı olan vakıf ve eşyaları tabiri İslam medeniyetinin önemli müessesesinden olan vakıf kurumunun ayakta kalabilmesini verdiği fermanla koruması, Osmanlı Devleti'nin niyetinin gayrimüslimleri tahakküm altına almak ya da boyunduruk altında tutmak olmadığını gösterir.

Osmanlı Devleti Kudüs şehrini fethetmeden önce vakıflar ile ilgili olan hususun Fatih Sultan Mehmet'in fermanında bildirilmesi Kudüs'teki vakıfların münasebette oldukları kişilerin geniş sınırlarda yaşadıklarını göstermektedir. Vakıf müessesesi sosyal hayatta barış ve huzur gibi birçok yönde toplumun gelişmesine katkı sağlamıştır. Kudüs şehri Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde olmadığı halde vakıf müessesesi ile kurulan düzen Fatih'in fermanıyla devam ettirilmiştir.

Tekâlîf-i Örfiyye, Osmanlı Devleti'nin İslam hukukunda dönemlere, şartlara ve alınan şeylerin çeşitliliğine göre değişiklik gösteren, devletin ihtiyacına binaen vergi alma yetkisidir. (Tabakoğlu, 2011:336-337). Fatih Sultan Mehmet, gayrimüslimleri İslam zimmet hukuku gereği devletin almakta yetkisi olduğu vergilerden dahi patriğin arzusu üzere kendilerini muaf tutmuştur. İnançlarını yaşamadaki tanınan hürriyet ile birlikte mali konularda da hoşgörü tanınmıştır. Mali konularda tanınan hoşgörü kilise, mabed, manastır gibi sosyal ve toplumsal inanç merkezlerini kuvvetlendirmiş; farklı inançları ötekileştirmeyerek toplumda adalet ve barışı tesis etmiştir. Devletler için vergi önemli bir ekonomik kaynaktır. Gayrimüslim olan tebaanın vergi muafiyeti talebine müsbet cevap verilmesi İslam zimmet hukukundan kaynaklanmaktadır (Özcan Gökçe, 2021: 4,5,6). Fermanında geçen "cenâb-ı celâletim" ifadelerinden de toplumun çeşitliliğini muhafaza etmenin devletin kudretinin büyüklüğünden olduğu anlaşılmaktadır.

Fatih Sultan Mehmet'in Kudüs Patriğine verdiği emanın girizgâh kısmından anlaşılıyor ki, Kudüs şehrindeki gayrimüslim halk Fatih Sultan Mehmet döneminde, Osmanlı Devleti'nin otoritesinde, himayesinde ve korumasındadır. Hatta rencide edilmelerine dahi müsaade edilmemiştir (bknz.: Ek 2) Osmanlı Devleti Kudüs'e 1517 yılında Yavuz Sultan Selim döneminde, Yavuz Sultan Selim'in tabiri ile "Hadim'ül Haremeyn" olmuştur (Emecen,2009: 407-414). Ancak arşiv belgelerinden anlaşılıyor ki Osmanlı Devleti Kudüs'ü fethetmeden önce Kudüs şehrinde otoritesi kabul edilmiştir ve patrik Fatih Sultan Mehmet'ten eman istemiştir.

Fatih Sultan Mehmet'in verdiği emanda geçen Ömer Bin Hattab Hazretleri'nin hattı kufi ile ibaresi, Hz. Ömer'in verdiği emannameyi bizzat gördüğü ve emannamenin patrikler tarafından korunduğu anlamına gelmektedir. Fatih Sultan Mehmet'in fermanındaki sadaka kavramı iki yerde geçmektedir. İhsan kavramından önce, "selâtîn-ı mâziye"den sonra geçmiştir. Sadaka, "sıdk" kökünden türemiştir. Sözlük anlamında "gerçek olması", "doğru haber" manalarına gelmektedir (Duman, 2008: 1). Patriğin kendilerine arz ettikleri Hz. Ömer emanı, 1458 yılından önce verilen emannamelerin ve fermanların gerçek olduğunu göstermiştir. Fatih Sultan Mehmet Osmanlı Devleti'nin de bu fermanların gerektirdiği gibi zabtu tasarruf etmelerini buyurmuştur. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv belgelerindeki 8 Numaralı Kilise defterinde Hz. Ömer'in emannamesi ve Osmanlı padişahlarından II. Mehmed, I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın gayrimüslimlere vermiş olduğu emannameler mevcuttur. Bu defterin içindeki kayıtların Arapça ve Türkçe (Osmanlıca) olması Hz. Ömer'in verdiği emanın Osmanlı arşivinde olduğunu göstermektedir (Satış, 2012:310). Fatih Sultan Mehmet'in verdiği emanda Hattı Kûfi ile başlayan kısmı ve fermandaki "Selâtîn-ı mâziyeden sadaka edilenleri mücebince zabt u tasarruf etmeleri"ni buyurması bu tezi güçlendirmektedir.

Fatih Sultan Mehmet'in Kudüs'ü Şerif Patriği'ne verdiği emanda, "Kumâme ile cemî namazgâhları ve ziyaretleriyle" cümlesinden anlaşılıyor ki Hıristiyanların sadece kilise ve kutsal mekanları değil aynı zamanda dini ritüelleri de korunmuştur. Fatih Sultan Mehmet, Hz. Ömer'in emannamesinin Kudüs'teki gayrimüslimlerin "Saâdet-makrûnu" olduğunu belirterek emannameyi fesheder ise Allah'ın lanetine uğramasını istemiştir. Saâdet kavramı iyi ve hayırlı olana ulaşma, mutluluk, dünya ve ahiret mutluluğuna erişmek, huzurlu bir mesken anlamlarına gelmektedir (Çağrı, 2008:319-322). Makrûn kavramı; ulaşılmış, kavuşmuş, yakınlaştırılmış gibi anlamlara

gelmektedir (Develioğlu,1993:575). Eflatun'un ifadesiyle "Mutluluk doğruluk ve adaletten, mutsuzluk ise adaletsizlik ve ölçüsüzlükten doğar" (Çağrıcı, 2008. 1-3). Farabi, ideal devleti saadete ulaşma ve kontrol altına alarak sağlamlaştıran olarak ifade etmiştir. İnsanın mükemmelliğe erişmesi bir arada yaşamakla olacaktır. Faziletli şehirde ferdin ve toplumun saadeti birleşmektedir. Adalet toplumun birliğinin bozulmamasını sağlayacaktır (Altıntop, 2016: 48-62). Hz. Ömer'in verdiği emanname ile Kudüs şehri adaletle saadeti makrûna ulaşmıştır. Görülüyor ki Fatih Sultan Mehmet toplumun kavuştuğu saadete vurgu yaparak fetihten sonra verdiği emanname ile bu saadetin bozulmasını arzu etmediği gibi ulaşılan saadetin muhafaza edilerek devam etmesini buyurmuştur. Düşünürlerin de ifade ettiği gibi fertlerin saadeti toplumun saadetine, toplumun saadeti de hem devletin hem fertlerin saadetine sebep olduğundan devletin ulaşılanı koruması, devam ettirmesi toplumsal huzuru ve barışı kuvvetlendirecektir. Bu tezde önemle üzerinde durulan emannameler, verildiği mekân, şehir ve kişilerin huzurunu ve barışını sağlamaktır. Tezin ana fikri Fatih Sultan Mehmet'in verdiği Emr-i Âlîşân ile desteklenmiştir.

4.2. Yavuz Sultan Selim (I. Selim) Emannamesi

Yavuz Sultan Selim Remle'den hareket ederek Kudüs şehrini yağmur altında yürüyerek gezmış ve Remle'ye tekrar geri dönmüştür (Aksoy, 2021: 154). Evliya Çelebi Yavuz Sultan Selim'in şehri Çerkezlerden (Memlükler) H. 922 yılında teslim aldığını yazmıştır. Yavuz Sultan Selim, şehrin fethinden sonra şükür secdesinde bulunmuştur. Evliya Çelebi sultanın Hz. Ömer'in emannamesini (hattı şeriflerini) yüzüne sürdüğünü yazmıştır. (EvliyaÇelebi,1611-1682, Aktaş, Çevik ve Temelkuran. Çev. 2006: 566). Kudüs halkının dini önderlerinin Fatih Sultan Mehmed ile görüşmeleri ve Sultan'dan emanname almaları ile I. Selim'in (Yavuz) Kudüs şehrini fethetmesi arasında yaklaşık 59 yıl vardır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin yönetimine halkın aşına olduğunu göstermektedir. Kudüs şehri Mercidabık Muharebesi ile Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girmiştir (Emecen,2009:407-414). 29 Aralık 1516 yılında Yavuz Sultan Selim devrin önde gelen kişileri ile Halep, Hama, Şam üzerinden ilerleyerek Kudüs şehrine gitmiştir. Kudüs, Selim'in şehre girişinden önce Osmanlı hakimiyetine girmiştir (El Aseli,2002: 334-338).

Yavuz Sultan Selim'in emannamesinden anlaşılıyor ki Sultan 1517 yılında Kudüs'ü fethetmiştir (T.C.C.D.A.B.,2019: 2:62-63). Rum Patriği Atalya, rahib ve rahibelerden oluşan bir heyetle Beytu'llâh'ta sultanın huzuruna varmışlardır. Hz. Ömer ve ondan

sonra kendisine eman veren sultanların emanını kendisine arz etmişlerdir. Rumların Patriği olan Atalya, Yavuz Sultan Selim'in huzurunda yalnız değildir. Kendisi ile birlikte olanlar, din görevlileri ve reâyâ itaatlarını sunmuşlardır. 1517 yılında dahi Kudüs'te yaşayan gayrimüslimler Hz. Ömer'in emannamesi ile yönetilmek istemişlerdir. Yavuz Sultan Selim de emannamedeki gibi Kamame Kilisesi ve Hz. Ömer'in emanında kendilerine verilen hakları ve makamları kendilerinde bırakmıştır. Evliya Çelebi Yavuz Sultan Selim'in emanının Hz. Ömer'in emanına dayandığını belirtmiştir (Evliya Çelebi,1611-1682, Aktaş, Çevik ve Temelkuran. Çev 2006: 575). Yavuz Sultan Selim'in verdiği emanla ilgili konulara, Hasan Çolak'ın "The Orthodox Church in the Early Modern Middle East: Relations between the Ottoman Central Administration and the Patriarchates of Antioch, Jerusalem and Alexandria" adlı kitabında da yer verilip yorumlanmıştır (Çolak,2015:56-57).

Kudüs şehri Yavuz Sultan Selim döneminde fethedilse de şehirde yaşayan gayrimüslimler Hz. Ömer'in emannamesine bağlı kalarak Fatih Sultan Mehmed'den arzu ettikleri emanla, Yavuz Sultan Selim döneminde de "Selâtîn-ı mâziyeden olan evâmir-i şerîfeleri mûcebince ben dahi" ifadeleri ile anlaşılıyor ki aynı zimmet hukukuna tabii olunarak yönetilmiştir. Hz. Ömer'in emannamesini incelediğimizde Rumlara emanname verdiğini görmekteyiz. Ancak Hz. Ömer'in Ermenilere de emanname verdiğini iddia edilmektedir. Ermenilerin Hıristiyanlığı ilk kabul eden toplum olduğu bilinmektedir. Kilisede ibadet mahallerinin bulunması ve kadimden gelen toplumlar ve cemaatler arasındaki paylaşımda etkili olması bu iddiada delil olarak sunulmuştur (Yurdakul, 2016: 246). Yavuz Sultan Selim'in Rumlara ve Ermenilere emanname verdiğini arşivin kayıtlarından anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi, Yavuz Sultan Selim'in Ermenilere eman verdiğini ifade etmektedir. Ermenilere verilen bu eman, Kudüs'te yapmış oldukları kilisenin kapısının üzerindeki mermer kitabede yazılıdır. Evliya Çelebi seyahatnamesinde, "Kitâbenin altında Yavuz Sultan Selim'in lanetnâmeleri yazılıdır ki ahitnameye aykırı davranılmasın" demiştir (Evliya Çelebi,1611-1682, Aktaş, Çevik ve Temelkuran. Çev. 2006: 61).

Yavuz Sultan Selim, Kudüs halkını verdiği emanda gümrük, bac vs. yükümlülüklerden muaf tutmuştur. Gümrük vergisi, ticari mallardan devletlerarası sınırdan içeri girişte ve kimi zaman devletin kendi sınırları içerisindeki mallardan alınan vergidir. Bu vergi Müslümanlardan ilk kez Hz. Ömer döneminde fetihlerin genişlemesi ve sınır devletlerle olan ilişkilerin artması nedeniyle onun döneminde alınmaya başlanmıştır.

Gümrük vergisinin zamana, bölgeye ve kişiye göre uygulaması farklılık göstermektedir. Bu farklılık adaleti sağlamak içindir. Ehli zimmet ve Müslümanlardan alınan gümrük vergisi Müslümanların devlete zekât ödemelerinden dolayı farklıdır. Malı kendine yetecek kadar ise alınmaz. Ahidnameler İslam gümrük uygulaması hakkında bilgiler vermektedir (Dia,1996:260-263).

Yavuz Sultan Selim'in verdiği emandan anlaşılıyor ki Osmanlı Devleti İslam zimmet ahdi gereği din adamlarından vergi almamaktadır. Osmanlı Devleti ekonomik uygulamalarda İslam ekonomisini temel almıştır. Gümrük vergisi miktarı ve şartları planlanırken adaletin sürdürülebilirliği temel ölçü olmuştur. Kudüs Patriğine Hıristiyan cemaatlerin tabii olması Hıristiyan mabedlerin ihtiyaçlarını karşılamak için şehrin dışından gelen ekonomik değeri olan ürünlerin gümrükten muaf tutulması mabedlerin işlevlerinin devamlılığını sağlamaktadır. İslam zimmet ahidine göre verilen emannameleri mabedlerin maddi varlıklarının zarar görmesini engellediği gibi işlevselliğinin devamlılığını sağlayarak onların âtıl duruma düşmesini de engellemektedir. Mabedlerin ve din görevlilerinin sosyal hayattaki canlılığını sağlamak ve cemaatin sosyal hayattaki varlığı için ekonomik kazanç ve gelirler kendi inisiyatiflerine bırakılmıştır.

Yavuz Sultan Selim'in emanında geçen "Etrafındaki bahçe, zeytinlik" gibi ibareler bu mabedlerin gelen ziyaretçiler dışında kendilerine has ekonomik gelir kaynaklarının olduğunu göstermektedir. İnanç hürriyeti toplumsal mutabakatta ne kadar önemli ise inanç merkezlerine ve din görevlerine tanınan ekonomik yükümlülükleri hafifletmek de o kadar önem arz etmiştir. Din görevlilerinin ekonomik yükünü hafifletmek din adamlarını motive edip devlete olan sadakatlerini güçlendirecektir. Tüm bu pozitif imtiyazlar fertlerin dini cemaatler ve dini merkezler ile bağlantıları olduğu için toplumsal barışa katkı sağlamaktadır.

Yavuz Sultan Selim'in emanındaki vergi kavramını karşılayan bir diğer kavram ise bac kavramıdır. Emanda geçen gümrük ve bac kavramları Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlerden aldığı vergiler hakkında bilgi vermektedir. Bac, Osmanlı Devleti'nde şehirlerde kurulan pazarlardan alınan vergidir. Tüccarların güvenliği için alınmaktadır (Yeniçeri, 1991:411-413). Kudüs halkına verilen emanda bâc kavramının geçmesi Kudüs'te tüccarların bir pazarının bulunduğunu, din adamlarının sosyal ve ekonomik hayatın içinde aktif olduklarını gösterir. Aynı zamanda Kudüs şehrinin ekonomik faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir. Tüccarların şehre giriş çıkış

yaptıkları, pazarların kurulduğu anlaşılmaktadır. Ticari faaliyetler için güven ortamı çok önemlidir. Kudüs şehri etnik ve dini kimlik bakımından çok çeşitliliği bir arada yaşamaktadır. Güven ortamının sağlanması için gayrimüslim vatandaşların kanaat önderlerinin de hayatın her alanında yer almaları şehrin güven ve huzur ortamına katkı sağlayacaktır. Kilise ve havraların İslam şehirlerindeki varlığı, İslam zimmi hukukunun İslam şehirleşmesine etki etmesini sağlamıştır (Coşkun, 2021: 207-223).

Yavuz Sultan Selim'in emannamesini anlayabilmek için İslam zimmet hukukunu bilmek gerekecektir. Çünkü Yavuz Sultan Selim Kudüs'ü fethettikten sonraki verdiği emanla, selâtin-ı mâziyeden olan ile kendisinden önceki verilen emanlara atıf yapmaktadır. Kendisinden önce Osmanlı padişahlarından Fatih Sultan Mehmed eman vermiştir. Fatih Sultan Mehmet verdiği emanı Hz. Ömer'in ahbine sadık kalarak vermiştir. Hz. Ömer'in verdiği emanda belirtilen "Ahkâm-ı zimmeti hıfz u" ibaresine göre İslam dininden olmayanlara yapılacak muamelelerin İslam zimmet hukukuna göre olacağı belirtilmiştir. Bu ibareden anlaşılıyor ki Osmanlı Devleti İslam hukuku ile muamele etmiş, Osmanlı Devleti fethettiği beldeleri İslam zimmet hukukuna göre yönetmiştir. Yavuz Sultan Selim emannamesinde kendinden önce verilen emannameler temel alınmıştır. Ancak Yavuz Sultan Selim emannamesinde kendinden öncekilerine göre Hıristiyan cemaatler arasındaki anlaşmazlık olan kutsal nesnelere ve mekanlar daha ayrıntılı ifade edilmiştir. Bu da bize şunu göstermektedir: Hıristiyan cemaatler arasında çıkan problemler zamanla artmış, en küçük şeyler dahi anlaşmazlıklara sebep olmuştur. Çözümün hünkarın vereceği emanda olması, meselelerini güçlü bir otorite ile çözmekte bulduklarının göstergesidir.

Oded Peri, Osmanlı arşiv belgelerinden istifade ederek hazırlamış olduğu, Kudüs'te İslam Hâkimiyeti Altında Hıristiyanlık: Erken Osmanlı Döneminde Kutsal Yerler Meselesi ismi ile çevrilen eserde, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere karşı yönettiği hukuk ve siyasi temelinin kadimden gelen minval üzere kendisinden önce gelen devletlerin İslam hukukuna dayandığı için Osmanlı Devleti'ni bir İslam devleti olarak tanımlamaktadır. Kudüs, Müslümanlar tarafından ilk kez Hz. Ömer döneminde fethedilmiştir. Hz. Ömer şehrin yönetim hukukunu belirlerken İslam zimmet hukukuna göre belirlemiştir. Hz. Ömer'in ahitnamesinin kendisinden sonraki İslam devletlerinin yüzyıllarca şehrin yönetim şeklini belirlemesi, Osmanlı Devleti'nin vermiş olduğu emanların da referans noktası olması hasebiyle, kendisi Osmanlı Devleti'ni bir İslam devleti olarak görmektedir. Osmanlı Devleti'nin kutsal mekanlarda uygulamış olduğu

hukuki çözümlerin ve yönetim biçiminin, hiçbir Hıristiyan devletinin yönetemeyeceği kadar muvaffakiyetle yapıldığını belirtmiştir (Peri,2001:51-54).

Hz. Ömer emannamesinde, emannameye bağlı olması gerekenler Müslüman idareciler, Müslümanlar ve gayrimüslim tebâ olarak belirtilmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in emannamesinde yetkili olan ve emannameye uyması gerekenler artmış ancak Yavuz Sultan Selim'in emanında çok daha genişletilmiştir. Yavuz Sultan Selim'in bu kısımda "Ben dahi..." diye başlaması çok dikkat çekicidir. Yavuz Sultan Selim emanında bu şekilde başlayıp daha sonra emrinin altında bulunan sultanları ve emannameye uyması gereken devlet görevlilerini en üst kademededen başlayarak en alt kademeye kadar zikretmiştir. Bu emannamenin hükmüne uyulmadığı takdirde İlahi azaba uğramalarını murad etmiştir. (bknz. : Ek 3).

I. Selim emanını Hz. Ömer'in emanına dayandırır. Bu emana sadık kalınması, Kudüs ilk kez Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı Devleti'nin topraklarına fetih yoluyla katılmış olmasına rağmen Kudüs'te yaşayan gayrimüslim halk için tedirginlik veren bir durum oluşturmadan huzuru tesis etmiştir. Yavuz Sultan Selim "Hükm-i şerîfim" ibaresi ile Emr-i Âlişan'a resmi bir statü kazandırmıştır. Osmanlı Devleti'nde 16.yüzyılda verilen fermanlarda kullanılan hükmi şerîf ibaresi ile padişahın emirlerinin nasıl ifâ edileceği veya uygulamada nelerin yapıp nelerin yapılmaması gerektiği hususundaki emirleri bu ifadeden sonra belirtilir (Kütükoğlu, 1995:400-406). Bu emre dünyadaki diğer sultanların itaat etmelerini istemiştir. Ferman, Kamame Kilisesi'nde ibadet eden milletlerin sultanlarının kiliseye müdahale etmesini engellemiştir. Kamame Kilisesi ve emannamede geçen Hıristiyanlar için kutsal olan mekanlar dünyadaki tüm Hıristiyanları ilgilendirdiği için müntesipleri oldukları devletlerin Kudüs'teki mekanlara müdahale edilmesine izin vermemektedir. Tüm millet ve mezhepler Rum patriğine bağlı kılınmıştır. Kışkırtma, bozgunculuk ve müdahale ile ortaya çıkacak olan problemlerin önüne geçilmiştir.

Yavuz Sultan Selim vermiş olduğu emanda İslam zimmet hukuku gereği zimmilere vergi muafiyeti tanıdığından, zimmilerin vergi hususunda muaf tutulacağı alanları zikretmiştir. Metrukâtlar, Hıristiyan dini liderlerinin öldükten sonraki bıraktıkları mal varlıklarıdır. Miras ile ilgili hususları ve vakfettikleri malları Hünkar'ın fermanı ile güvence altına alınmıştır. Osmanlı Devleti'nde metrukâtı alakadar eden muhalefât ile ilgili bir mevzu olduğunda kadı ve kadıların maiyetindeki kassâm adı verilen memurlar alakadar olmaktadır. İsteğe bağlı olarak metrûkâtlarla ilgili mevzuya kadı da müdahale

edebilmektedir. Muhallefât, Osmanlı hukukunda, ölen kimselerin öldükten sonra bıraktıkları mallar ve eşyaların tümüne verilen addır. Osmanlı devletinde bu kayıtların tutulduğu muhallefât defterleri bulunmaktadır. Muhallefât yerine metrûkât kelimesi de zaman zaman belgelerde kullanılmıştır (Özcan, 2020: 405-406). Yavuz, emanında kâdîlar ve kassâm adamlarını emana bağlı kılmıştır. Görevlerini ifa ettiklerinde adaleti tesis eden emannamelerdeki malın korunması hükmüne dikkat edilmektedir. Fetihden sonra mallarına el konulmadığı gibi öldükten sonra da güvence altına alınarak müdahale edilmesine müsaade edilmemiştir.

“Keşifettiklerinde” ibaresi ile bu muafiyetlerin uygulanmasında bir ihmal olması veya herhangi bir hukuki durumda hakları korunmuştur. Osmanlı Devleti’nde, keşif uygulamasını gerektiren husus hangi konuda ise o hususta uzman olan bir heyet kurulur. İhtilafa düşülen konuyu yerinde araştırmak için gönderilen heyet detaylı bir şekilde tetkik ettikten sonra tespit ettikleri bulguları yazılı olarak mahkemeye sunmaktadırlar. Adli konular, miras, mali konular, taşınır veya taşınmaz mülkler, kilise tamiri gibi her türlü hukuki konularda keşfe müracaat edilmiştir (Hüseyinklioğlu, 2023: 2). Zimmet ahdi gereği gayrimüslimlere tanınan haklar konusunda Osmanlı Devleti her türlü ayrıntıya dikkat etmiştir. Ola ki gözden kaçırılan bir durum olur ise devletin denetim merkezini işleyişe katarak hukuki haklarını fermanlarla teminat altına almıştır. Vermiş olduğu ahitten sonra ileride doğacak herhangi bir problemin önüne geçilmiştir. Adalet tesis edilirken denetleme sisteminin devreye girmesi adaletsizliğin oluşmasının önüne geçmiştir. Yavuz Sultan Selim’in emanını bütün olarak incelediğimizde adaleti hâkim kılmak için muntazam bir sistem oluşturulduğunu görmekteyiz.

Yavuz Sultan Selim, emanında en üst devlet erkânından devletin en üst makamlarından en alt tabakaya kadar bağlı olunmasını hiyerarşide boşluk oluşturmayacak şekilde sıralamıştır. Ulemâ ve Sulehâ’dan ifadeleri ile Osmanlı Devleti’ndeki ilmi temsil eden ve onunla amel edenlerin bu emre bağlı kalınması istenirken müdahale ve rencide edilmemesi de emredilmiştir. Toplumsal huzuru ve barışı sağlarken devlet olarak adaletle yönetmenin yanı sıra toplumu eğiten her kesiminden insana hitap eden ulema sınıfını belirtmesi, birlikte yaşamayı kolaylaştırmış ve ortak yaşamı sağlamıştır. Kudüs şehri Müslümanlarca da kutsal olması hasebiyle Müslüman nüfus yoğunluklu bir şehir olabilmektedir. Hıristiyan inancına mensup olanların bu şehirde hac ibadetlerini ifâ ederken, şehrin farklı mekanlarındaki kilise ve ziyaretgâhlarında dini ritüellerini

yerine getirirken rahatsız edecek davranışlardan sakındırılmıştır. Ulemalar toplumun dini önderleri olmasının yanı sıra toplumun eğitimi ile de ilgilenmektedirler (İpşirli,2000:141-145).

Yavuz Sultan Selim Kudüs'ü fethettiğinde Filistin'in nüfusunun yaklaşık dört milyon olduğu iddia edilmektedir (Öksüz, 2023: 4). Filistin bölgesinin ilahi dinlerce kutsal mekanları barındırması, nüfusun yoğun ve çeşitli olmasını kılmıştır ancak Yavuz Sultan Selim'den önce Hz. Ömer döneminde bu şehirlerin fethedilmesi, İslam devletlerinin bu şehirler üzerinde yönetim hukukunu geliştirmiş. Birlikte yaşamının en üst düzeyde refah içinde nasıl olacağı emanlarla kaideleştirilmiştir. Selim verdiği emanda “kâdîlardan” ibaresini koyması şehirlerde adaleti tahsis eden kadıları atadığını göstermektedir. Emannamenin vuku bulması ve itina ile davranmaları, aksi taktirde beddua ettikleri görülmüştür. Kadılardan sonra Osmanlı Devleti'nin yetkili askeri sınıfı da bu emanın uygulamasına dahil edilmiştir.

Kamame Kilisesi'nin arka kapısının açılması esnasında Osmanlı askerlerinin hazır bulunması, Kamame Kilisesi'nin paskalya yortusunda Hıristiyan cemaatin arasında Osmanlı askerleri cemaatinin kendi içindeki çıkan çatışmaları dengelemek için cemaatin aralarından bulunması ve ayin sırasında asayışı sağladığı seyahatnamelerden ve Falih Rıfkı Atay'ın aktarmasından anlaşılmaktadır (Andreasyan, 1964: 125; Atay, 1998: 63). “Mîr-i mîrân ve mîr-livâ Voyvodaları” ibaresiyle devletin en üst düzeyde vergi toplayan memurları ve alt düzeyde vergi toplayan memurlarına kadar gayrimüslim cemaatlerin vergi ve mali işlerinde emannameye bağlı kalınmasını emretmiştir. Devlet ile iktisadi olarak katkıda bulunanların devlet ve toplumla arasındaki ilişkide önemli konumda olan bu görevlilerin sergileyecekleri her hareket çok önemlidir. Gayrimüslim tebaanın devlete bağlılığı ve toplumsal huzuru sağlamada iktisadi konular hassas bir yer tutmaktadır. Toplumsal huzurun ve barışın sağlanmasında mîr-i mîrân ve mîr-livâ Voyvodalarının tavrı ve hâlleri önemlidir.

Devletin iktisadi hukuku, gayrimüslim olanlardan alacağı cizyeyi belirler. Ancak devletin iktisadi işlerinden sorumlu olan kişiler görevlerini icra ederken yapılan muameleleri ile toplumsal mutabakatın teminatçılarıdır. Gayrimüslim olan vatandaşlardan alınan cizye konusunda araştırmacılar çok çeşitli yorumlarda bulunmuştur. Cizyenin gayrimüslim vatandaşları ötekileştirildiği kanaatine varanlar da olmuştur (Aras, 2008: 45). Emannamede İslam hukukunda cizyenin hükmünden muaf tutulduğu kısımdaki ibareler ile bu kanaatin yanlış bir tespit olacağı söylenebilir. Zira

devletin vergi toplama işinde görevli olanları işlerini yaparken, gayrimüslim olan vatandaşlara hassas davranmaları emredilmiştir. Mali konular sosyal hayatta hassas bir yer tutmaktadır.

Hz. Ömer'in halifeliği döneminde savaş yoluyla fethedilen toprakların taksimi konusunda Hz. Ömer'in görüşüne sahabenin ileri gelenler itiraz etmiştir. Hz. Ömer'in verdiği karar nasla sabit olmasına rağmen kendi reyini kullanarak yeni bir görüş ileri sürmüştür. Yeni fethedilen toprakların savaş ganimeti olarak askere dağıtılmasına karşı çıkmıştır. Bazı sahabelerin itirazına rağmen kararından vazgeçmemiştir. Yapılan itirazlara şu şekilde cevap vermiştir: "Gayrimüslimlerden fetih yoluyla elde edilen toprakların taksimini yapar isem ileriki zamanlarda burada yaşayan ve yeni fethedilen toprakların miras yoluyla devredilecektir". Sahabe istediği gibi karar verdiğinde yeni fethedilen toprakların asayişini sağlayan askerin ve şehirlerin teçhizi için yeni fethedilen toprakların bütünlüğünün muhafaza edilmesine karar vermiştir. Yapmış olduğu idareciliğin kamu yararına yapıldığını belirterek vermiş olduğu kararı sahabelerin ileri gelenleri ile istişare ederek uygulamıştır (Hamidullah(t.y.) Akyüz Çev, 67,68).

Ancak Hz. Ömer'in kendisine karşı çıkılmasına nasla belirli olan mühim bir konuda böyle bir karar vermesi, kendisinden sonra fethedilecek topraklarda yaşayanların fakirleşmesine ve sosyal hayattaki dengenin bozulmasına izin vermek istemediğini düşündürmektedir. Bu dönem, fetih hareketlerinin en çok yapıldığı ve toprakların en çok genişlediği dönemdir (A.g.e.: 56). Hz. Ömer döneminin gayrimüslimlerle en çok karşılaşılan dönem olması hasebiyle onları ötekileştirmek şöyle dursun gayrimüslim vatandaşların gelecek zamanlarda sıkıntı yaşamalarının önüne geçilmiştir. Toprakların taksimi yapılırsa idi daha önce o topraklarda yaşayan ve geçimini sağlayan halk fakirleşerek köleleşecekti. O, halkın köleleşmesini engellemiş, gayrimüslim halkın köleleştirilmesi endişesi görmüştür. Züamâ ve erbâb-ı tîmâr'lar askeri ve idari hiyerarşide toplumda önemli pozisyonadılar. Toprağa dayalı ekonominin işleyişinde önemlidirler (İnalçık, 2012:168-173). Mali birim olmaları ile ekonominin sürdürülebilirliğinde katkı sağlandığını, devlete ait olmaları ile tüm birimlerin emanname ile tedbirli olduğunu görmekteyiz. Gayrimüslim olan vatandaşların yönetilmesine kadar titiz davranılmıştır. Sosyal ve ekonomik hayatın refahı toplumun huzurunu sağlayan tüm kurumlarından geçmektedir.

Beytülmal devlet hazinesi, devlete ait mali ve idari konularıyla alakadar olan mali kurumdur. Devlete ait her türlü gelirlerin ve mal varlığının toplandığı, harcamaların yapıldığı ve borçlar gibi konuların hukuki ve hakları ile ilgili konular devlete ait olmasına rağmen bağımsız bir kurumdur. Osmanlılarda mirasla ilgili konularla ilgilenen kurumu ifade etmek için de “beytülmal” kavramı kullanılmıştır. Gayrimüslimlerden alınan her türlü vergi ile alakadardır (Erkal, 1992: 1,4). Kassâm adamları, görevleri gereği devlet adına tahsis edilen vergiyi taksim edenlerdir (Öztürk, 2001: 579-582). Adli görevdeki kadıların alt memurları emredileni icra ederken aynı dikkati onların da göstermeleri istenmiştir. Subaşları Osmanlı Devleti’nde şehrin asayişini sağlayan görevlilerdir. Kamame Kilisesi’nde ayinlerini yapan cemaatin arasında ve ayine başlamadan önce kilisede hazır bulunurlardı (Atay,1998: 63). Emannamede Subaşların da ismi geçmektedir. Subaşların (ibadet edenlerin arasında bulunan bu görevlilerin) halleri çok önemlidir. Bir an dahi boşlukları ve boş bulunmaları sonucu ibadet edenleri rahatsızlık verici hareketler ve anlaşmazlıklardan dolayı çatışmalar çıkabilir. Çıkabilecek her türlü problemin önüne geçilmiştir. Züamâ ve erbâb-ı tûmâr’lar askeri ve idari hiyerarşide toplumda önemli pozisyonlardırlar. Müteferrika kavramı Osmanlı Devleti’nde çok çeşitli müesseseleri içine almaktadır. Osmanlı Devleti’nin bürokrasisinde görev alanların ve Eflak, Boğdan Gürcü meliklikleri gibi Osmanlı devletine tabii olan beylerinin oğullarını kapsayan kavramdır. Aynı zamanda Müteferrikalar nesebi ve makamı seçkin kişilerden ve muayyen bir işte değil çeşitli hizmetlerde vazifelendirilenlerdir (Afyoncu, 2006: 183-185). Emandaki bu ince detay çok dikkat çekicidir. Reâyayla muhatap olan devletin en üst düzeydeki bürokratından en alt kademeye kadar devlette görev alan tüm sınıfların zikredilmesi reayaya konusunda ne kadar hassas olduklarını göstermiştir. Eman Hünkâr emri ile bu emrin içeriği ve sınırları çizilmiştir. Nesebinden dolayı ve ailesinin mevkisinden dolayı otoritesine dayanarak kendisine eman verilenleri zarar, haksızlık ve her türlü rahatsızlık verilecek durumlardan sakındırılmışlardır.

“Fesh murâdları olur” ifadesindeki fesh kavramı İslam hukukunun muamelat kısmındaki literatüründe yer almaktadır. Bu kavram iradi olarak ahidlerin bozulması veya ahdin kaldırılmasıdır (Bardakoğlu, 1995: 427-436). Selim Han’ın Kudüs’teki Rumların Patriği Rahip Atalya’ya verdiği, “Ahdi kim ki murâdları dahilinde” yani kendi iradesi ile feshederse ve bozarsa o kişiye beddua etmektedir, sadece fesheden veya bozana değil aynı zamanda değişiklik yapılmasını da dahil etmiş. Allâhü

Teâlâ'nın hışmına ve azâbına uğrasın. Bu ahdin bozulmasında ve değiştirildiğinde edilen beddua Allah'ın zulmü, intikamına ve cezalandırmasına uğrasın bu beddua çok güçlü bir bedduadır. Devlet kanun ve kanunlarını yerine getirenler tarafından gerekeni yapılmasını istemiş. Ancak bunu yeterli görmeyip bir de inandığı inancın gereği en üst makamda olan ilahın da cezalandırmasını istemiştir.

Patrik sadece dini bir lider değil aynı zamanda piskoposluk bölgesinin idarecisi konumundadır. Bu konumu gereği bazı imtiyazlar ve haklara sahiptir. Ahlaki konularda idarelerinin altında bulunanlara gerektiğinde konsilleri toplayarak çözüm üretirler. (Aydın, 2007:188-189). Bu yetkilerinden dolayı verilen emannamelerle devlet tarafından devlete sadık ve tabii oldukları sürece desteklenmişlerdir. Bu husus, bize şunu göstermektedir: Zimmet hukukunda Osmanlı Devleti'nin sosyal hayattaki huzurunu temin etmek için sadece Müslüman idareciler değil aynı zamanda gayrimüslimlerin de kendi içlerindeki saygın kişileri de gerektiğinde aktif rol almışlardır. Sorumlulukları gereği toplumsal mutabakatın teminatçıları olmuşlardır. Bu konuda araştırmacılar şöyle bir kaniya da varmışlardır: Osmanlı Devleti'nin dini, etnik, milli kültürlerin yaşamalarına müsaade etmeleri ve gayrimüslim cemaatlerin farklı mezheplerin inançlarını yaşamaya müsaade etmeleri Osmanlı'da milliyetçiliğın oluşmasını ertelemiştir (Karpas, 2020: 59-61).

Emannameyi tahlil ettiğimizde görülüyor ki çavuş, sipâhi ve yeniçeri gibi Osmanlı askeri sistemi içindeki sınıflar emannamede peş peşe sıralanmıştır. Aynı zamanda gayrimüslim tebaayla muhatap olan devlet ricallerinden halka kadar bütün sınıflar hakkında da bilgi verilmektedir. Çavuşlar askeri sınıfın amiri olarak askeri zulümden menedenlerdir (Köprülü, 1993: 236-238). Yavuz Sultan Selim'in bu sıralaması ile fethettiği şehir merkeze ne kadar uzak da olsa hiyerarşik sıralama ile adaletin yürütülmesi denetlemenin sağlandığını göstermektedir. Sipâhiler kendilerine verilen arazilerden topladıkları vergiler ile savaşa katılmaktadırlar (Afyoncu, 2009: 256-258). Sipahiler savaş zamanı vergi toplarken gayrimüslimlerin emandaki haklarını gözetmeli ve savaş öncesi hazırlıklarını yapar iken özen göstermelidirler. Bu zümrenin yerine getirmesi gereken vazifeleri toplumun her kesimi ile alakalı olduğundan emana tabi olmaları istenmiştir. Yeniçeriler, Osmanlı Devleti'nin devşirerek ordusuna kattığı düzenli askerlerdir (Beydilli, 2013: 450-462). Kudüs şehri gayrimüslim reayanın hac ibadetini gerçekleştirdiği şehirlerdendir. Osmanlı Devleti'nin asayişini sağlayan tüm birimleri adaleti ve huzuru temin etmek için Yavuz Sultan Selim Han, verdiği emana

sadık kalınmasını ve gerekenlerin yapılmasını buyurmuştur. “Kapım kullarından” ibaresi Osmanlı devletine zimmet ahdi ile hünkara sadık, hizmetkar ve tabii olan devşirme kökenliler için kullanılan bir kavramdır (Özcan, 2001: 47-49). Görülüyor ki Yavuz Sultan Selim Han devletin vazifelisi ve kendisine yürekten bağlı olan kişileri de dahil etmiştir. Nitekim Halil İnalçık’ın Osmanlı Devleti’ndeki adaletnamelerinden aktardığına göre kadılar, askeri sınıftan ve reâyadan vergi toplayanların; reayaya zorbalık, zulüm veya rahatsız edenlerden merkezi otoritenin haberdar olduğunu belirtmiştir. Haksızlık yapanlar ve görevini kötüye kullananlar ikaz edilmiştir (İnalçık, 2000: 70-75). Yavuz Sultan Selim’in emanında Hıristiyan mekanları ayrıntılı olduğu gibi Hıristiyan tebaadan ekonomik muameleye tabi oldukları mekanlar da belirtilmiştir. Bu mekanlar devlete vergi mükellefiyetine tabi olan mekanlardır.

İslam hukukunda, gayrimüslimlerden zimmet ahdinin gereği olarak alınan cizye vergisini zimmi gayrimüslim olan kişilerden vazifesi sadece cizye almak ise memur olabilir (Maverdi,1966, Şafak, Çev. (1993): 60). Bu hüküm gereği Osmanlı Devleti’nde Patriklerin cizye tahsili yapmalarına izin verilmiş ve gayrimüslim cemaatin kendi içinde cizye tahsili yapılmıştır (Özkök, 2022: 20). Zimmet ahdi gereği yapılan bu uygulama ile gayrimüslim halkın devlet ile arasındaki bağının zedelenmesinin önüne geçilmiştir. Çünkü patrikler kendi cemaatlerinin ekonomik ve sosyal nüfuslarını daha iyi bildikleri için cizye tahsilini rencide etmeden yapabilirlerdi. Ayrıca devletin cizye tahsilinde adaleti bu şekilde sağlaması daha kolay olacaktı. Çünkü kendi içlerindeki sosyal ve ekonomik durumu daha iyi bilirlerdi. Cizye kazancın şekline göre ve bölgeden bölgeye farklılık gösterdiği için Hıristiyan din adamlarının toplaması daha hakkaniyetli olacaktı (Özkök, 2022: 14). Patrik ve papazlar, cizye ve benzeri yükümlülüklerden, her yerde imtiyazlı olacaktı. Devlet zimmet ahdi gereği din görevlilerinden cizye almamaktaydı. Emannamelerdeki muaf olma, mekanla sınırlandırılmamıştır. Nerede olursa olsunlar cizye alınmaz idi. Böylelikle dini vecibelerini yerine getirmeden azadedirler. Buldukları bölgeleri ve şehirleri değiştirmek ister iseler özgürlükleri kısıtlanmamaktadır. Cizyeyi patriğin toplaması devlete olan bağlılıklarının fiili göstergesidir. Halil İnalçık reâyâ kavramını Fatih Sultan Mehmet’in Kanunnamesinde, askeri sınıfın dışında vergi veren bütün tebaa olarak tanımlamaktadır (İnalçık,2000:46).

4.3. Kanuni Sultan Süleyman'ın Fermanı

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Kudüs'de çok sayıda imar faaliyetlerinde bulunulmuştur (Aydınlı O. v.d.,2020:122). İmar faaliyetlerinden çıkarılan sonuç Kanuni dönemde Kudüs şehrine önem verildiği olmuştur. 1526 yılında Kudüs-i Şerif'de Rum Patriği Yermanus tarafından Dersaâdet'e arzu hal sunulması üzerine Kanuni Sultan Süleyman tarafından Emr-i Âlişân verilmesi, Kudüs şehrinde imar faaliyetleri kadar cemiyetin huzurunun da önem arz ettiğini göstermiştir (T.C.C.D.A.B.,2019: 2:64-65)

Kanuni Sultan Süleyman'dan önceki dönemlerde Hz. Ömer'in (r.a.), II. Mehmet'in (Fatih) ve I. Selim'in (Yavuz) emanları da Kudüs'deki patriğe hitaben Kudüs'deki gayrimüslim halkına verilmiştir. Ancak Kanuni Sultan Süleyman'ın emanı Kudüs'ü Şerif Sancağı Beyi'ne ve Kudüs'ü Şerif Kadısı'na diye muhatap alınarak verilmiştir. Yavuz Sultan Selim Kudüs'ü fethettiğinde Kudüs Rumlarının Patriği olan Atalya, Hıristiyanların dini önderleri olan bir heyetle padişahın eman istemiştir.

Osmanlı Devleti Kudüs'deki Kutsal yerler konusunda çok titiz davranmıştır. Osmanlı döneminde Kudüs'deki kutsal mekanlarda bir sorun çıktığında bu sorunun Kudüs kadısı tarafından Divan-ı Hümayuna iletilmesi zaruri olmuştur. Çünkü çıkan sorunlar Divan-ı Hümayun'a gönderildiğinde, Hz. Ömer'in (r.a.) emannamesi ve I. Selim'in vermiş oldukları emanlar ile verilen kararlar mukayese edilmiş; verilen kararların bu minvalde olmasına bakılmıştır ve Divan-ı Hümayun defterlerine kaydedilmiştir.1689 senesinde bu kaideye göre hareket edilmediği için Kudüs kadısı ve Kudüs'teki yerel idareciler sert bir üslupla Divan-ı Hümayun tarafından ikaz edilmiştir (Aydınlı v.d.,2020:345). Hıristiyanların kutsal mekanlarındaki çıkan sorunların toplumun huzuruna ve barışına mâni olmasından dolayı Osmanlı Devleti kutsal mekanların yönetiminde ihmale sebebiyet veren her türlü durumun önüne geçmiştir.

Kanuni Sultan Süleyman'ın fermanı tetkik edildiğinde öncelikle Hıristiyan cemaatlerin kutsal mekanlarını sıralarken mekanların iç kısımlarındaki ayrıntıların yer alması ayinlerindeki hakların ihlalinden bahsedilmesi Hıristiyan cemaatlerin aralarındaki çıkan anlaşmazlıkların arttığını göstermektedir (T.C.C.D.A.B.,2019: 2:64-65). Fermandaki "Millet karışıp müdahale eylemeye" ifadesinden farklı milletlerin müdahalesinin anlaşmazlık getirdiği sonucuna varılabilmektedir. Farklı milletler müdahale etmiş, edilen müdahale kutsal mekanlardaki adaleti ve huzuru

bozmuştur. Kanuni Sultan Süleyman yüzyıllarca çıkan sorunların çözümünde adalet ve barış ile yönetilmesinde etkili olan Hz. Ömer emanını referans alarak sorunların çözümü için ayrıntılı bir biçimde Emr-i Âlişan vermiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın fermanındaki “Her gece buhûr etdikleri ve âyînleri” ifadesindeki ayin kavramı, Hıristiyan inancında ibadet, her türlü dini gelenek ve merasimleri içine alan düzenli ritüellerdir (Tümer, 1991:248-250). Hıristiyan cemaatlerin, Rum Patriği'nin tasarrufundaki haklarına müdahale edilmemesi ve kendilerine verilen hakların olduğu gibi devam etmesi emr-i âlişânda buyrulmuştur. Emr-i âlişândan anlaşılıyor ki Rumlar'ın, ayinlerde ve ziyaretlerde öncelik hakları bulunmaktadır.

4.4. Hz. Ömer Emannamesi'nin Osmanlı Dönemindeki Uygulamalarına Bir Örnek: Paskalya Yortusu

Hıristiyan inancına mensup olanlar Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi ve sonra yeniden dirilmesini paskalya bayramı olarak kutlamaktadırlar (Katar, 2007: 181-182). Ermeni seyyah Simeon, Kamame Kilisesi'ndeki paskalya yortusunu seyahatnamesinde şu şekilde anlatmaktadır:

Kapıcıya birer para bahşış vererek kiliseye girdik. Patrik ve beraberinde bulunan her rütbede ruhanîler ayin esvapları giydiler ve cümlemiz, ellerimizde yanan mumlar, meşaleler, haçlar, buhurdanlar ve her türlü ayin eşyası olduğu hâlde kilisenin içinde, üstlerinde şapeller yapılmış olan bütün mukaddes mahalleri birer birer ziyaret ettik. Kilisede 12 millete ait 12 şapel mevcuttur. Kamame Kilisesi, Ayasofya'dan daha büyük olduğundan, içinde, ayrıca şapel şeklinde kubbeli bir bina vardır. Şimdi kurşunla örtülü olan kubbe, eskiden altınla kaplı imiş, fakat çalınmıştır. Hazret-i İsa'nın kabrinin bulunduğu ve on iki adet büyük gümüş kandilin asılı bulunduğu kısma girer girmez büyük bir heyecanla derhal yere kapandık ve ağlamağa başladık, çünkü büyük sevinci gözyaşı takip eder. İsa'nın kabrini öpmek ve secde etmeğe doyamıyor ve oradan uzaklaşmağa asla razı olamıyorduk. İkimizden birkaç kişi kabirden neş'et eden nefis kokudan baygınlıklar geçirdiler ve havarilerin, tecellînin vuku bulduğu dağdan ayrılmak istemedikleri gibi, biz de buradan çıkmağa razı olmuyorduk. Dışarıda sabırsızlıkla sıralarını bekleyen halk, vaki gecikme üzerine içeri girerek yaka paça bizi dışarı çıkarmağa gayret ettiler (Andreasyan, 1964: 126).

Kamame Kilisesi'nde Hıristiyanlar için Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi için haçı taşıdığı Antonia Kalesi'nden Kamame Kilisesi'nin bulunduğu mekâna kadar haçla yürütüldüğü yola çile yolu denilmektedir. Çile yolu 14 duraklı bir yoldur. Hıristiyanlar hac için çile yolunun her durağına uğramaktadırlar. Bu durakların beş durağı Kamame Kilisesi'nin içinde yer almaktadır (Hamdan ve Hamamra, Tika Filistin Ofisi, Çev: 7). Kilisenin içinde beş durak olması kilisenin kutsallığını artırdığı gibi Hıristiyanların farklı inanç ayırımı yaşamalarından dolayı farklı mezheplerin dini ritüellerini gerçekleştirmesini zorlaştırmıştır.

Kiliseyi Paskalya yortusunda binlerce kişi ziyaret ettiği için kilisenin hasılatı oldukça yüksek olmaktadır. Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde Paskalya her pazar kutlanırdı ancak kilise teşkilatının yaygınlaşmasından sonra yılda bir kez 22 Mart-19 Nisan arasında kutlanmaktadır. Bu tarihlerde tüm Hıristiyan mezhepler Kudüs'te Paskalya kutlamalarına katılmaktadır. Kamame Kilisesi'nde Paskalya kutlaması şöyle olmaktadır: Kamame Kilisesi'nin anahtarını taşıyan Müslüman aile sabah saat 11'de kilisenin içine girer ve içindeki ışıkları kapatırlar. Mumlar yakılır, daha sonra tüm ateş çıkaracak malzemeler toplanır ve ortadan kaldırılır. Kilisenin içine açılan kapılar bal mumu ile sırlanır. Yunan Ortodoks Patriği ve heyetinin gelmesi beklenirken iki saat sonra kutsal kabrin etrafındaki küçük kilisede yelkovanın ters yönünde üç kez çepeçevre dolandıktan sonra sırlı kapının önünde durur, her şey söndürülür. Kilise zifiri karanlık olur. Patriğin üzeri aranır Ermeni Ortodoks Patriği Kilisenin mühürlenmiş olan kapıyı açar, kilisenin içerisine girer ve kilisenin kapısını arkadan kapatır. Kilisenin içindekiler kısa bir zaman karanlıkta sükûnetle beklerler. Kilisenin yan taraflarındaki boşluklardan ışığın görülmesi ile Yunan Ortodoks Patriği yanan bir meşaleyi pencereden dışarı çıkartır. Bu ateşin Tanrı tarafından o sırada cennetten gönderildiğine inanılır. Bu hadise Hz. İsa'nın yeniden dirilişi olarak adlandırılır. Kilisedekiler hep bir ağızdan haykırarak "Eleison" (Tanrı rahmet ve merhamet sahibidir) derler. Hz. İsa'nın hayatını temsil eden 33 beyaz mumu kaldırarak kutsal ateşe doğru yönelinir. Ateş yüzlerini kaplar ancak yanmazlar bu olay kutsal ateşin onları yakmayacağıının ispatıdır (Ayrancı, 2018:9-12).

Hıristiyan hacılar Kudüs'e gittiklerinde mum satın almaktadırlar. Bir mumu da Kamame Kilisesi'nden alırlar. Hıristiyan hacılardan ekonomik durumlarına göre kişi başı ücret alınmaktadır. Sunulan adaklar toplanır. Kamame Kilisesi'nin kapısı her zaman açık değildir. Kilisenin kapısı sımsıkı kapalıdır. İçerideki kandilciye yemek

vermek için sadece bir deliği açıktır. Kilisede her Hıristiyan cemaatine ait bir kandilci bulunmaktadır. Bu kandilciler kiliseyi her gün temizler, süpürür, günlük yakar ve kandillerle ilgilenip dua ederler. Kilisedeki Ermeni temsilcisi, faziletinden dolayı her gün perhiz yapıp oruç tuttuğu için çok zayıflayıp bir deri bir kemik kalmıştır. Ermeni temsilcisi on iki sene boyunca kiliseden dışarı çıkmamıştır. Hacca giden Hıristiyanlar kilisenin kapısını açmak için patrikten ricada bulunurlar. Kilisede her milletin bir temsilcisi temizliğini yapar, kandillerini yakar ve dua ederler. Ermeni seyyah Simeon Hıristiyan ziyaretçilerin kilisenin kapısını açmak istediklerinde ne yaptıklarını şöyle anlatmaktadır:

Baronder, Süleyman mâbedinde bulunan şeyhlerin pîrine haber gönderir. Büyük şeyh mührü, kadı da anahtarı alarak, subaşı ve kâhya bey beraber gelir ve kiliseyi açarlar. Tüm milletlerin tercümanı kapının açılışında hazır bulunmaktadır. Kilisenin içine girişte mevki ve ekonomik durumuna göre ücret alınmaktadır. Keşiş, piskopos ve bilumum rahiplerden ücret alınmaz. Erkek ve kadınlardan kişi başı üç altın, papazlardan iki altın, reâyâ olmayan Frenklerden ve Lehlilerden dokuz altın giriş ücreti alınır ve içeriye giriş için tezkire verilir. Tezkiresiz olanlar kiliseye giremezler, dışarıda beklerler. Kilisenin kapısı her zaman açılmaz. Paskalya yortusunda ve hacıların kalabalık olduğu zamanda açıldığı yazılsa da eserin farklı sayfasında Kamame'nin her pazar açıldığını yazmakta, içeri istenildiği gibi girilebildiği belirtilmektedir. Yortu mevsiminde Kudüs, Hıristiyan Hacıların her memleketten gelmesinden dolayı büyük bir şenlik içindedir (Andreasyan, 1964: 125-137).

Evliya Çelebi, kapısının bütün sene kapalı olduğunu; içeri girişlerden onar altın alındığını, güneş batınca Kamame Kilisesi'nin kapısının kapandığını ve paskalyanın üç gün sürdüğünü yazmıştır. (EvliyaÇelebi,1611-1682, Aktaş, Çevik ve Temelkuran. Çev 2006:574). Hıristiyanlık inancının kutsal ateşi ve tüm kutsal ritüelleri bu kilisede en ince detayına kadar kutlanmaktadır (Akyol, 2019:16).

Falih Rıfki Atay, Kamame Kilisesi'ndeki Paskalya kutlamasını şöyle anlatmaktadır:

Kamame Kilisesi'nin en büyük günü, ateş günüdür: İsa'nın ruhunun göğe çıktığı gün! Karargâh gençleri hepimiz, bu büyük günü görmeye karar vermiştik. Kamame Kilisesi'nin kapısı eski bir sanat eseridir. Kemerin üstüne

açılmış sur mazgallarına benzeyen derin pencerelerde papazların fesleğen saksıları duruyordu. Önce tıknaz bir hoca efendi olan anahtar bekçisi ile selamlaştık. Bize ilk önce kilisenin hazinesini gezdirdiler. Altın, gümüş ve elmas, hakiki bir banka mahzen ve papazlar kapılar sıkı sıkı kapadıktan sonra localarımıza götürdüler. Locaların numaralan bile vardı. Devlet ve siyasi memurlara mahsus localarda isim yazılıdır. Cemaatler boğaz boğaza yerlerine tıkdılar. Jandarmalar çıplak süngü ile aralarında duruyor. Herkes putunu göğsüne asmış, elinde deste deste mum tutuyor. Bu mumlar, İsa'nın mezarından çıkan mukaddes ateşle yandıktan sonra, Hıristiyanlara satılmaktadır. Önde Rum patriği, arkada bütün cemaatlerin patrikleri, hepsi sırma esvaplı ve altın taçlı, sopalarını taşa vurarak mezarın etrafını tavaf ettiler, sonra kapısı önünde sıralandılar. Bir iki Rum, patriğin üstünü başını aradı. Asıl mumun mezar çıkan alevden yakıldığına herkesi inandırmak için içeriye girecek olanın cebinde kibrit olmaması lazımdı. Patrik, mezar kapısından girdi. Bütün kilise ölüm gibi susuyor. Yukarı katta gözü açık bir tüccar, bir zembile mum doldurmuş, aşağıdaki adamına sarkıtmak için ipini sıkılıyor. Birden bütün çanlar Kudüs havasını parçaladı. Patrik, mukaddes ateşten yaktığı mumu ile korkudan sapsarı, heyecanlı ve çılgın kâri, kabirden çıktı. Telaştan tacının düşmesi lazımdı. Fakat son derece pahalı olan tacın düşeceği yer önceden belli olduğu için, bir papaz yamağı cübbesinin sağlam eteğini açmış bekliyordu. Patrik ufak bir hareketle tacını düşürüp cavlak baş kaldı. Şimdi yakın mumlar patriğin mumundan, uzak mumlar birbirinden yanıyor. Tüccarın zenbili inmiş, istif istif alevleniyor. Binlerce mumun ağır kokusu, yapışkan bir dumanla alt kalabalığı örttükten sonra, localara doğru kalkıyor, kilise kapısının dışında sönmüş mumların ilk piyasası kuruluyor ve Müslüman hocası, kilise kapısını kapamak için anahtarını hazırlıyordu (Atay, 1998: 63-64).

Kudüs'teki kiliseler, manastırlar, bahçeler, bağlar, tarlalar ve kutsal mağaralarda öncelik hakkı Rum patriğininindir. Rum patriğine sahip oldukları haklar kadimden gelen şekilde tekrar iade edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın fermanında Kamame ve Beytüllahm kiliseleri "Kebîr" olarak ifade edilmiş. Diğer kiliselerden daha büyük ve kutsal oldukları bu ifadelerden de anlaşılmalıdır. Bu kiliseler ve fermandaki kapı pencere açma ve kapama vazifeleri için anlaşmazlıkların geçtiği tüm kutsal mekanlar

için anlaşılıyor ki Hıristiyan cemaatlerin anlaşmazlıklar mekanların paylaşımından çok kilise ve kutsal mekanlarda yapılacak hizmetin paylaşımı ve sevabı ile ilgilidir. Falih Rıfkı Atay, Zeytindağı adlı eserinde Kamame Kilisesi'nin sevabını paylaşamadıkları için kilisenin bakımının yapılamadığını belirtmiştir (A.g.e.:63). Emanlar ve fermanlar ile Kudüs şehrinin yönetimini adalet dairesinde yönetebilmek için Hıristiyan cemaatlerine inanç hürriyeti tanınırken mekanlar üzerindeki hak ihlallerine mâni olduğu gibi, hakların getirdiği sınırları aşmalarına izin verilmemiştir. Kudüs-i Şerîf'deki Rum Patriği Yermanus nâm râhiblerinin Dersâdet'e arzuhâl sunması bu tezi güçlendirmektedir. Mevcut olan düzeni ile Kudüs şehrindeki Müslüman devletlerin idari tecrübesiyle sistemlerinde değişiklik olduğunda çıkan sorunların çözümünde kadimden gelen tecrübenin adaleti ve barışı tesis etmekte etkili olduğu için farklı zamanlarda verilen eman ve fermanlar ayrıntılı olsalar dahi temel kaidesi kadimden gelen olmuştur. Kadimden gelen ile toplumların birlikte yaşama kültürünü sağlayan yönetim tecrübesini sürdürülebilir kılarak ortak yaşam kültürünü hoşgörü ile muhafaza etmiştir. Patrikler beyan ettikleri arzu hallerde, kadimden geldiği gibi yönetilmek istenmeleri toplumsal hafızada bırakılan izlenimlerin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

4.5. Fermanlarda Farklı Din Mensuplarının Kutsallarına Olan Saygı

Kanuni Sultan Süleyman'dan arzu halde bulunan patrik Yermanus, Yavuz Sultan Selim Han Kudüs'ü fethettiğinde eman isteyen heyette bulunmuştur. Kanuni'nin emr-i âlî-şânında Rum Patriği Yermanus'un hâlâ Kudüs'te sakin oldukları belirtilmiştir. Kanuni'nin Emr-i Alî-şân'ındaki "Patrik mütemekkin olan evlerde" ibaresinden anlaşıldığı üzere, Patrikler Kudüs'te ikamet etmektedirler. Patriklerin Yavuz Sultan Selim'in eman verdiği tarihten 1526 yılına kadar Kudüs'te ikamet ettiklerini görmekteyiz. Kudüs'te patrikliğin ne zaman kurulduğu ve Kudüs Patriklerinin Kanuni Sultan Süleyman'dan müracaat ettikleri sorunların nasıl oluştuğu kısaca şu şekildedir: Kudüs Patrikliği, 451 yılındaki Konsilde kurulmuştur. Kudüs haçlıların eline geçtikten sonra Rum Patriği sürgün edilmiştir. Selahaddin Eyyubi Kudüs'ü fethettikten sonra Hz. Ömer'in (r.a.) izinden giderek O'nun emannamesine benzer bir eman vermiştir. Selahaddin Eyyubi'nin emanında Kamame Kilisesi Rum Patriği gözetiminde açılacak, Efrenc rahipleri ziyaretlerinde yalnız giremeyeceklerdir. Kudüs'teki Hıristiyanların en kutsal mekanlarının ve Rum cemaatinin koruyucusu Kudüs Rum Patrikhanesi'dir. Rumlar, Latinlerle hakları hususunda mücadele etmişlerdir. Latinler Kudüs'teki kutsal

mekanlarda ikamet edemeyeceklerine dair çıkan fermanlardaki yasağı kabullenemedikleri için mücadele etmişlerdir. Bunun sonucunda Memlûkler döneminde Latinler Rumlarla eşit haklara sahip olmuşlardır (Satış, 215:677-682).

Süryanice’de, seyyid anlamına gelen mar sözcüğü dini reislerle hitap ederken kullanılmaktaydı (Fayda, 1987: 118). Osmanlı Devleti padişahlarından II. Mehmet, I. Selim ve I. Süleyman’ın (Kanuni) Kudüs’teki gayrimüslimler için verdikleri Emr-i Âlişanlardaki Mar Ya’kûb, Mar Yuhanna, Mar Katarina gibi Hıristiyan dini reislerine kullandıkları ifadeyi dini mekanlar için de kullanmışlardır. Verilen fermanlarda zimmet ahdi gereği gayrimüslimlerin hukukuna dikkat edildiği kadar değerlerine de saygı duyulmuştur. Saygı, ahlaki bir değer olduğu kadar dini bir değerdir. Saygı kavramı kutsala, inanca, değere dikkatli ve özenle davranmaktır. Aynı zamanda bir başkasını rahatsız etmekten çekinmektir. İslam kavramının bir anlamı Allah’a saygı ile boyun eğmektir. Fertlerin birbirlerine saygı ve hoş görü ile davranmaları sosyal hayatta uyum ve toplumsal mutabakatın sağlanmasında saygı etkilidir. Fertlerin sosyal ilişkisini sıhhatli bir şekilde sürdürebilmesinde saygı önemli bir değerdir (Şentürk, 2008: 218). Fermanlar devletin en üst mercisinden verilmektedir. Devletin en üst makamından bir başka dine mensup olanlara hukuki haklar tanınırken saygı çerçevesinde olması toplumu devletle olan bağını güçlendirecektir. Bağı güçlenmesi toplumun barışına katkı sağladığı gibi toplumsal huzuru kuvvetlendirecektir.

Kanuni’nin fermanında geçen mekanlar hakkında Evliya Çelebi şunları kaleme almıştır:

Hz. İsa’nın zindanı, Yahudilerin Hz. İsa’yı kırk gün susuz bırakarak bu zindana hapsetmişler. Hz. İsa mağaranın doğusundaki kayaya nazar etmesi ile parmakları ile bir delik açması ile kayadan hayat suyu çıkması ile bütün mahkûmlar zindandan kaçmıştır. Hâkime bildirilmesine rağmen hâkim sihir etmişti diye aldirış etmez. Çıkan suyun halen akmakta şifalı su olup, yetmiş seksen civarında rahipleri bulunmaktadır. Hasta olanları bu zindana hapsederlermiş. Şifa bulduklarına inanırlarmış. Hz. İsa’yı hapsettikleri zindan Hıristiyanların ziyaret ettikleri mekanlardandır (Evliya Çelebi, 1611-1682, Aktaş, Çevik ve Temelkuran, Çev.2006:18).

Kudüs şehri saldırılara karşı korunmak amacıyla taşlık ve çorak bölgede kurulduğu için şehirdeki su kaynakları önemli olmuştur. Kadim şehir olan eski Kudüs şehrinde

tabii su kaynağı olmadığından dolayı şehirde yaşayan halk su ihtiyacını karşılamak, yağmur sularını, nehir ve akarsularını kullanabilmek için şehirde su depoları inşa etmiştir. Şehre dışarıdan su kanalları ile su ihtiyacının giderilmesi için kanallar inşa edilmiştir. Şehrin su ihtiyacını karşılayan kaynaklardan biri Silvan köyündeki Ümmü'd-Derac pınarıdır. Bu pınar şehrin surlarına 300 metre mesafededir. Bu su kaynağı bir mağara içerisindedir ve bu mağaradaki su pınarına Sitti Meryem, Rogel Azra, eski çağlarda Gihon pınarı gibi isimler verilmiştir. Bu su kaynağında Silvan Havuzu bulunmakta, havuzun suyunun şifalı olduğuna inanılmaktadır (Aydınlı v.d.,2020: 20).

4.6. Hıristiyan Vakıflarının Korunmasının Adalet ve Barışa Katkıları

Kanuni Sultan Süleyman'ın Emr-i Alişan'ına bağlı kalınmasını istenilenlerin arasında vakıf mütevellileri de bulunmaktadır. Müteveli, bir işe vekil olan bakımını üstlenen gibi anlamlara gelmektedir. Vakıf mütevellileri vakfiye şartlarına göre vakfın mevzuatlarıyla hukuki şartlara göre vakıfla ilgilenen kişi veya kişilerdir. Kadın, erkek, Müslüman ve gayrimüslimlerden yönetmeye ehil olan kişilerden seçilir (Öztürk, 2006: 217-220). Toplumun güvenliğini devletin her daim sağlaması mümkün değildir. Vakıf toplumsal güven ve barış ortamına katkı sağlamaktadır. Devletin sosyal hayattaki hizmet kurumunu vakıflar teşkil etmektedir (İnalçık, 2019:246). Vakıf müessesesi, diğer ilahi dinlerde de hayrı ve yardımı teşvik eden ilahi ve ahlaki prensipler ihtiva etmektedir. (Yörükoğlu,1985:118) Manastırlar, gayrimüslimlerin dini kompleksleridir. Osmanlı tahrir defterlerinde Hıristiyanların vakıf ve şahsi mülkleri özenle kaydedilmiştir. Bu kayıtlar merkezi otoritenin taşradaki vakıfları inceleyebilmesi için en önemli kayıtlardır. Kanuni'nin Emr-i Alişan'ındaki Kalogaryalar, Yunanca keşiş anlamına gelmektedir. Manastırdaki ikamet eden keşişler için de kullanılan bir kavramdır (Ocaklı,2023:3).

Vakıf, İslam devletlerinde toplumun sosyal, kültürel iktisadi ve kalkınmada hukuki dayanağı olan önemli bir hayır müessesesidir (Günay, 2012:475-479). Vakıfların şehirlerin imarında ve sosyal hayattaki işlevinin devamlılığını sürdürebilmesi için gelir kaynaklarının kesintiye uğramaması önemlidir. Bu yönüyle vakıflar aynı sosyal dengeyi sağlamaktadır. Vakıf, yardımlaşma, birlik, iyiliği tavsiye etme, sevap kazanma gibi kavramların karşılığı olduğu için diğer dinlerde de vakıf kurumları mevcuttur. Roma'nın Hıristiyanlığı kabul etmesi ile vakıf müessesesi toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde kurumsallaşmıştır. Bizans hukukunda fertler mal varlıklarını

ibadethane, manastır, kilise ve toplumsal hayır müesseselerinin vakfettiklerinde vakıflar tüzel kişilik olmuştur. Bizans hukukunda dini merkezlere ait vakıfların mal varlıklarının devredilmesi ve değiştirilmesi muhtemel değildir. Vakıflar insanların kutsalla olan ilişkisi ve insanın insanla olan münasebetidir (Akyıldız ve Abay,2017: 8,14,27).

Osmanlı Devleti Müslüman vakıflarına ne kadar dokunulmazlık verilmişse Hıristiyan vakıflarına da o derece dokunulmazlık verilmiştir (Ekmekçi, 2017: 51). Kanuni Sultan Süleyman'ın Emr-i Alişan'ında kalogaryalar ve odalar binâ eylemek hususlarından keşişlerin ikamet ettikleri mekânların tamiri gibi her türlü ihtiyaçlarını vakıf müesseseleri ile karşılamalarına izin verilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman, Hıristiyan dahi olsalar vakıfların işleyişini Emr-i Alişanlarla sofistike bir sistemle şehrin huzuruna mâni olacak hallerden sakındırmıştır. Emr-i Alişana bağlı kıldığı devlet kurumlarının vakıf tahrir defterleri ile alakadar olan kurumları da Emr-i Alişan'a bağlı kılmıştır. Böylelikle devletin denetimini sağlamış, adaleti daima hâkim kılmıştır. Vakıf mütevellilerinin Emr-i Alişan'a bağlı kılınması ile verilen hakların Hıristiyan dinine müntesip olanların haklarına ve mekanlarına müdahale edilmesini engellemiştir. Kurulan düzenin işleyişine iç ve dış müdahaleler toplumun barış ortamını bozacağından müdahil olabilecekleri menetmiştir. Osmanlı Devleti, şehirlerin fethinden sonra şehirlerin ihyâsı için vakıflar kurmuştur. Vakıf kurumlarının şehirlerde faal olması için gerekli düzenlemeler yapmıştır. Vakıf kurumları şehirlerde dini, eğitim, sosyal alanlarda, ekonomik faaliyetlerde, ticari gelişimlerde, kültürel faaliyetlerde ve şehirlerin imar edilmesinde etkili olmuştur.1571 yılında II. Selim 'in Kıbrıs'ı fethinin akabinde kurulan vakıflar, Ebussuud Efendi'nin vakıflarla ilgili düzenlemesi ile cihada katılıp şehit olanların geride kalan ailelerine, gazi olanlara ve fethedilen yerlerin imarında tasarruf edilmek üzere kurulmuştur (Armağan,2022: 211).

SONUÇ

Kudüs şehri coğrafi konumu ve dinler tarihindeki öneminden dolayı farklı devletler tarafından hakimiyet mücadelesinin içinde olan bir şehir olmuştur. Birçok peygamberin hayatına dair izler barındırdığından dolayı Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet için kutsal bir şehirdir. Bu sebeple, şehirde Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'e ait kutsal mekânlar bulunmaktadır. Şehirlerin kutsiyeti arttıkça adalet ve barış içerisinde yönetilmesi zorlaşmıştır. İslam devletleri dışında Kudüs'ü yöneten devletler, şehirdeki farklı din ve kültürlere genellikle müsamahalı davranmamış ve bütün unsurları kapsayıcı bir yönetim politikası izleyememişlerdir. Bu durum şehri yönettikleri dönemlerde şehrin dini, etnik, kültürel ve sosyo-ekonomik yapısını tahrip etmeye neden olmuştur.

Çalışmamıza başlarken araştırma sorusu olarak sorduğumuz, emannamede adalet ve barış kavramlarının nasıl ortaya koyulduğu idi. Ulaştığım kaynaklar üzerinde yaptığım analizler beni bu soru ile ilgili şu sonuçlara ulaştırdı. M. 637(H. 17) tarihinde fethedilen Kudüs şehri, üç semavi dinde kutsal olmasına rağmen etnik ve dini kimliği bozulmadan yönetilmiştir. Hoşgörüyü temel alan bu yönetimin dayanağı İslam zimmet hukuku olmuştur. İslam zimmet hukukunu belirleyen unsurlar ayet, hadis, Hz. Muhammed'in uygulamaları ve içtihatlar olmuştur. İslam hukukunda inanç hürriyeti önem arz etmiştir. Toplumun huzurunu bozmadığı sürece farklı dine mensup olanların mabedleri korunduğu gibi inançlarını yaşamada hürriyet tanınmıştır. Toplumun huzuru ve barışı mühim bir yer tutmaktadır. Kudüs şehri Müslümanlar tarafından fethedildiği zaman şehirde yaşayanlar Müslüman yöneticiler tarafından verilen emnamelerden haberdarlardılar ve bu emnamelerde kendilerine verilen haklara göre yönetileceklerinin farkındaydılar. Bu sebeple Kudüs şehri fethedildiğinde İslam devletinin yöneticilerinden şehrin ileri gelenleri kendi arzuları ile bizzat devlet başkanından eman vermelerini istemişlerdir. Kudüs şehri üç semavi dinde de kutsal olmasından dolayı yönetilmesi zor olacağı için bizzat devlet başkanından eman almak istemiş olabilirler. Hz. Ömer'in bu istek üzere Medine'den bizzat Kudüs şehrine gitmesi ve emanı bizzat kendisinin vermesi Müslümanlar açısından da yüksek olan kutsallığını daha da arttırmıştır. Böylece Hz. Ömer verdiği emanname ile farklı dinlerin ve farklı milletlerin bir arada yaşama kültürünü güvence altına almış ve kendisinden sonra şehre hâkim olan Müslüman yöneticiler de bu kanun metnine sadık kalarak şehirde barışın kalıcılığını sağlamışlardır.

Hız. Ömer Ahidnameye “Ey ibadullah” hitabı ile başlayarak bu ahdin tüm insanları ilgilendirdiğini ve Müslüman olan her ferдин bu misaka sadık kalması gerektiğini vurgulamıştır. İdarecilerin olduğu gibi halkın da bu ahidnameye bağılı kalmasını istemesi, toplumun her kesiminde ahidnameye sadakati yaygınlaştırmıştır. Emannamede patriğe aziz ve saygı ifadesi ile hitap edilmesi, şehirde yaşayan halkın liderlerine saygı, şehrin huzuruna katkı sağlamıştır. Toplumsal mutabakat şehirlerde güven ve huzuru sağlamıştır. Zimmi hukukunun gözetilmesi, birlikte yaşama kültürünü destekleyen hoşgörü ve adaletin oluşmasını sağlamıştır. Bu değerlerin hayata geçirilmesiyle toplumsal uyum güçlenmiş ve şehirde huzur tesis edilmiştir. Ahidnameye sadık kalınması zamanın ve mekânın ötesinde kendisinden sonra gelen yönetim ve insanları da bağlamıştır. Aynı inanca sahip olmayan tebaa, inancını özgürce yaşayabilmiş ve bu hak korunmuştur.

Kudüs, İslam devletleri tarafından idare edildiği zamanlarda bu kutsal şehirdeki çok dinli, çok dilli ve çok kültürlü yapının emanname ile adalet ve barış temelinde korunduğu görülmüştür. Toplum huzur ve barış içinde yaşamıştır. İslam devletlerinin yöneticileri, şehirde yaşayan farklı dinlere mensup toplulukların haklarını emannameler ile teminat altına almış, şehirdeki huzuru ve barışı hukuk kaideleriyle sağlamışlardır. Emannamelerde ibadethanelerin korunması kaidesi ile İslam devletleri tarafından yönetildiği dönemlerde, Kudüs şehrinin mimari yapıları korunmuş, kutsal mekânları muhafaza edilmiş ve farklı dinlere mensup bireylerin inancına saygı gösterilmiştir. İslam hukukunda toplumsal barış önemsenmiş ve toplumsal barış adaletli yönetim ile sağlanmıştır. Bu anlamda Hız. Ömer’in İliyâ halkına bizzat kendi eliyle verdiği emanname, ileride bu şehri yönetecek olan Müslüman hükümdarlara emsal teşkil etmiş, sonraki yüzyıllarda da bu önemli kanun metni geçerliliğini korurken, fethedilen başka halklara verilen emannamelere de temel referans olmuştur. Emannamede adı geçen ve çok önemli bir hukuksal düzenlemeye konu olan ve Hıristiyanlar için en kutsal mekân olan Kamame Kilisesi ile ilgili yapılan düzenleme bu konudaki en belirleyici örneklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hız. Ömer’in farklı Hıristiyan mezhep ve cemaatleri Rum patriğinin öncülüğünde birleştirmesi, Rumları diğer Hıristiyan cemaatler ve mezheplerden daha öncelikli haklara sahip kılmıştır. Ancak Katolikler de siyasi bağlamda zaman zaman etkili olmuşlardır. Mekânların kutsiyetlerinin artması Hıristiyan cemaatler arasında anlaşmazlıklara ve

ciddi çatışmalara neden olmuştur. Bu anlaşmazlıklar ve çatışmaların ciddiyetinden dolayı devletin en üst mercilerinden çözüm taleplerinde bulunulmuştur.

Kudüs şehri, İslam dininde kutsal olmasına rağmen İslam dışındaki diğer din mensuplarının kutsallarına hoşgörü ile yaklaşmıştır. Bu yaklaşım şehrin etnik, dini, kültürel, sosyal ve şehre dair bütün kimliklerinin muhafaza edilmesini sağlamıştır. Müslümanlar Hz. Muhammed'in devleti yönetim şeklinde farklı dinden olanı ötekileştirmeden hoşgörü politikası ile adalet ve barış ortamını tesis etmeyi bilfiil birlikte yaşayarak tecrübe etmişlerdir. Hz. Muhammed'in uyguladığı İslam zimmet hukukunu farklı zamanlarda kurulan Müslüman devletleri de uygulamışlardır. İslam zimmet hukukunda farklı dinlere saygı gösterilmiş ve farklılık ötekileştirilmeden korunduğu gibi nasıl davranılması gerektiğini hukuksallaştırmıştır. İslam zimmet hukukuna göre yapılan muamele gayrimüslimlere İslam devletlerinin yönetimini tercih ettirmiştir. Görülüyor ki İslam hukuku ve yönetimi mukayese edildiğinde daha adilânedir. Şehirlerin fethinden sonra İslam zimmet hukuku ile yönetilmesi, adaletin tesisini ve kalıcılığını kolaylaştırmış, şehirde huzur ve barışın sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Emannameler şehrin ticari faaliyetleri ve can güvenliği, şehirde canlılık sağlayan tüm unsurların korunmasını desteklemiştir. Ayrıca, ilmi, bilimsel, sanatsal ve ticari faaliyetlerin korunması, şehirlerin terk edilmesini önlemiştir. Şehirler yalnızca fiziksel mekânlardan ibaret değildir; aynı zamanda toplumsal hafızanın da korunduğu yerlerdir. Din adamlarının ve inanç özgürlüğünün yanı sıra mal ve can güvenliğinin sağlanması, şehrin toplumsal hafızasının korunmasına katkıda bulunmuştur. Emannameler, İslam hukukunun şehirleşmeye yansıyan yüzüdür. İslam zimmet hukuku şehirleşme hukukunu oluşturmuş ve geliştirmiştir. Cizye ödemeyi kabul eden gayrimüslimler hukuki haklar kazanmışlardır. Cizye, hukuki haklar kazandırdığı gibi şehirlerin ve bireylerin iktisadını da korumaktadır. İktisadi hayatta cizyeden dolayı kazanılan haklar toplumda adaleti, güveni ve barışı tesis etmiştir. Bazı araştırmacılar, İslam zimmet hukuku ile yönetilen Kudüs, Hıristiyan devletler tarafından yönetilseydi bu şekilde adilâne yönetilemeyeceğini belirtmişlerdir.

Diğer bir araştırma sorumuz olan, emanname metninde ortaya koyulan adalet ve barış kavramları 16.yy. örneklerinde sorunların uzun dönemli olarak çözümlenmesinde neden bu kadar büyük bir rol oynamıştır? Hz. Ömer emannamesi verildiği dönemden itibaren sonraki dönemlerde şehri yöneten Müslüman devlet adamları tarafından yüzyıllarca hiç değiştirilmeden uygulanmasının sonucu olarak Kudüs'ün mimari

yapıları ve kutsal mekânları korunduğu gibi şehrin dini, etnik, sosyal, kültürel ve ekonomik unsurları da muhafaza edilmiştir. Emannameler şehrin ticari faaliyetlerini korumuş ve devamlılığını sağlamış, kalkınmasına da katkı sağlamıştır.

Zimmet ahdi gereği kendilerine ahid verilenler emannameler ile koruma altına alındığı gibi kutsal olan mekânları ve mabetleri de korunmuştur. Din görevlilerinin, mabetlerin ve manastırların korunması şehirlerin de korunmasını sağlamıştır. Yazılı hukuk kuralları ile güvence altına alınan inanç özgürlüğü şehirlerin demografik yapılarındaki çeşitliliği yüzyıllar boyunca muhafaza etmiş, beraber yaşama kültürünü geliştirerek barışı sağlamıştır.

Şehri farklı tarihlerde yöneten İslam devletlerinin yönetiminde temel kaide daima Hz. Ömer emannamesi olmuştur. Bu kaide Osmanlı Devleti'nde kadimden gelen minval üzere padişahların Emr-i Âlişanlarına ve fermanlarına kanun olarak yerleşmesinden dolayı Kudüs şehrinin yönetimi yüzyıllarca Hz. Ömer emannamesine göre olmuştur. Farklı milletler ve dinler için kutsal bir şehir olan Kudüs'ü fethetmek ne kadar zor olsa da adalet ve barış içinde yönetmek daha da zordur.

İslam dininde ahidlerin yazılması emredilmiştir. Yazılan ahidlerde şahit tutulması verilen ahidin uygulanmasına dikkat edilmesi ve ihmale sebebiyet verilecek hususlarda önlem alınmıştır. Herhangi bir ihmale sebebiyet verecek hallerden sakındırılmıştır. İslam medeniyetinde adaletin ve barışın tesis edilmesi ayet ve hadislerde de teşvik edilmiştir. Emanname ile korunan bu unsurlardan dolayı şehir halkının İslam devletine intibak etmeleri kolaylaşmış, bunun neticesinde de devlet adalet ve barışı tesis ederek otoritesini güçlendirmiştir. Böylece birey, toplum ve devlet ilişkisi daha sağlıklı oluşturulmuştur. Emannamelerdeki maddeler barışın ve huzurun kalıcı olması yönünde olmuştur. Fertlerin ihtiyaçlarının gözetilmesi, toplumun refahının ve huzurunun tesis edilmesini sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin yönettiği dönemde de Kudüs şehri önemini korumuştur. Osmanlı padişahlarının vermiş oldukları Emr-i Âlişanlar, fermanlar ve şehrin imarı için inşa ettikleri yapılar bunun somut göstergesidir. Hz. Ömer emannamesinin Hıristiyan mezhepler arasında çıkan çatışma ve anlaşmazlıkların çözümünde temel referans olmasını Hıristiyan cemaatler ve mezheplere mensup olanlar da arzu etmişlerdir. Gayrimüslimlerin dini liderlerinin Osmanlı padişahlarına arzu haller sunmaları ve sunulan arzuhallerdeki sorunların çözümünü Hz. Ömer emanına dayanarak

çözülmesini arzu etmeleri, Hz. Ömer 'in emanının problemlerinin çözümünde kendileri için daha adilane olduğunu düşündürmektedir.

Kudüs Osmanlı Devleti'nin sınırları dahilinde olmamasına rağmen, Fatih Sultan Mehmet döneminde Kudüs'te yaşayan gayrimüslimlerle Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlerin irtibatlarının korunmasına müsaade edilmiştir. Emri âli-şanlarda, gayrimüslimlerin vakıf müesseseleri ve akarlarının korunması, devletin sosyal hayattaki otoritesini güçlendirmiş ve toplumsal dengeyi korumuştur. Osmanlı padişahlarının verdiği emannamelerde gayrimüslim vakıflarının korunması ve işlevlerinin sürekliliği, gayrimüslimler üzerinde boyunduruk kurmak olmadığını onların da hak ve hürriyetlere sahip olduğunu göstermektedir. İnanç hürriyeti tanınırken mali konularda birtakım muafiyetler tanınması adaletin ve barışın daimî olmasında etkili olmuştur. Emannameler toplumun saadetini ihyâ ederken buna mâni olacak hallerden de sakındırmıştır.

Kudüs'te yaşayan gayrimüslimlerin, Fatih Sultan Mehmet ve Yavuz Sultan Selim'den Hz. Ömer emannamesine bağlı kalınarak yönetilmek istemesi, Hz. Ömer emannamesinin adilâne olduğunu kabul ettiklerini göstermektedir. Kendilerine verilen emanları mermer sütunlara asmaları ve muhafaza etmeleri bu emanlara bağlı kalınarak yönetilmek istediklerini göstermiştir. Aynı zamanda kendilerine tanınan haklar da muhafaza edilmiştir. Yavuz Sultan Selim vermiş olduğu emannameye tüm milletlerin bağlı kalmasını isteyerek Kamame Kilisesi'nin müntesipleri olduğu cemaatlerin ve milletlerin bağlı buldukları devletlerin müdahale etmelerini engellemiştir. Emannameler ile bireylere inanç hürriyeti tanınırken bireylerin canları ve malları korunmuştur. Mallarının korunması sadece hayata iken değil aynı zamanda öldükten sonra da sağlanmıştır. Yavuz Sultan Selim adaleti ve barışı daimî kılmak için vermiş olduğu emanda muntazam bir sistem kurmuştur. Adaleti hâkim kılmak için, kurmuş olduğu sistemin denetlenmesini sağlamıştır.

Kamame Kilisesi için verilen ferman ve emanlardaki mekânların ayrıntılı zikredilmesi ve mezheplerin ismen zikredilmesi çıkan problemlerin zamanla arttığını göstermektedir. Kanuni Sultan Süleyman'ın Emr-i Âlişanından da anlaşılıyor ki Kamame Kilisesi'ndeki anlaşmazlıklara dışarıdan farklı milletler tarafından müdahale, huzur ve barış ortamını bozduğu için Osmanlı Devleti buna müsaade etmemiştir. Kamame Kilisesi'nin paylaşılmasının nedeni kilisenin hizmetindeki sevabın paylaşılabilmesidir. Emannameler ve Emr-i Âlişanlar ile bu problemler adalet ve barış

içinde çözülmüştür. Osmanlı Devleti kadimden ne minval üzere esasî ile kurulmuş olan düzeni devam ettirmiştir. Böylelikle yönetimde toplumun huzuru ve barışı için kazanılan tecrübe yönetilmesi zor olanı kolaylaştırmıştır. Kudüs şehrine hâkim olan İslam devletleri kendi dışındaki dinlere mensup olanları ötekileştirmeden saygı ve ihsan çerçevesinde muamele etmiştir. Bu muamelenin sonucunda toplumsal mutabakatı sağlamak kolaylaşmıştır. Bu da bize gösteriyor ki kilisenin adalet ve barış içinde yönetilebilmesi zor olmasına rağmen Hz. Ömer emannamesi yüzyıllarca bunu başarmıştır.

Emannamelerin sonuç kısımlarında zimmet ehline verilen hakların ihlal edilmemesi için öncelikle inanılan değerîn arka planında olan İlahî merciye müracaat edilmiştir. Devletin denetimi sistemleştirilerek sağlanmıştır. Beddualar ile görünen görünmeyen tüm hallerden sakındırılmıştır. Kudüs'e hâkim olan İslam devletlerinin İslam zimmet hukuku ile devletlerini yönetmeleri, halkı İslam devlet yönetim sistemine aşina kılmıştır. Bunun neticesinde halkın İslam devletlerinin yönetimine uyum sağlaması kolaylaşmıştır.

Sonuç olarak, Hz. Ömer döneminde Kudüs'teki Hıristiyan halka verilen hakların açıkça belirlenmesi ve bir kanun metni olarak kayıt altına alınması şehre istikrar ve barış getirmiştir. Bu önemli kanun metninin şehre hâkim olan diğer Müslüman devletler tarafından da yüzyıllar boyunca anlaşmazlıkların çözümünde aynen tatbik edilmesi, her seferinde Hıristiyan mezheplerinin kanun metninde yazılı olan haklarını elde etmesi, gelenekselleşen bir sürekliliği de beraberinde getirmiştir. Yüzyıllar boyunca, anlaşmazlıkların çözüm sürecinin sonunda her mezhebin kanun metninde belirtilen haklarına razı olması adalet duygusunu pekiştirmiştir ve böylece Hz. Ömer emannamesini Hıristiyan mezhepleri arasındaki sorunların çözümünde bütün taraflarca kabul edilen tek kanun metni haline getirmiştir. Bu sebeple de Kudüs yüzyıllar boyunca İslam devletlerinin yönetimi altında barış ve adaletle yönetilebilmiştir.

KAYNAKÇA

- Afyoncu, E. "Mevâcib", DİA, İstanbul: TDV Yay., 2004, C. 29, s. 418-420
- "Müteferrika", DİA, İstanbul: TDV Yay., 2006, C. 32, s. 183-185
- "Sipahi", DİA, İstanbul: TDV Yay., 2009, C. 37, s. 256-258
- Akdemir, Ü. (2018). *Bizans İmparatorluğunda Sosyal Hayat İçerisinde Kadının Konumu*. Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı. Elâzığ
- Akdoğan, N.G. (2012). *Din ve Ekonomi; Kuramsal Bir Yaklaşım*. Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı İktisat Yüksek Lisans Programı. İstanbul
- Akkaya, Y. (2012). *XIX. Yüzyılda Kudüs ve Çevresinde Halilü'r-Rahman Vakıfları*. Yüksek Lisans Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı. Afyon
- Akkuş, A. (2023). *Hız Ömer'in Yönetim Anlayışının Etik Liderlik Perspektifinden Analizi*. Doktora Tezi. Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı. Karabük
- Akman, M. (1996). Kilise ve Havraların İslam Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri. *İlam Araştırma Dergisi* c. I, sy. 2. sayfa:133-144
- Aksoy, İ. (2021). *İdris-i Bidlîsî'nin Selim-Nâme'sinin Tahkik ve Tercümesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). FSMVÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul
- Aksu, A. v.d. (2018) Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 1.C
- Akşit, M. (2018). Fârâbi Düşüncesinde Bir Erdem Olarak Adâlet. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (15), 23-40.

- Akyıldız, Y., ve Abay, A. R. (2017). Vakıf Müessesesinin Gelişimi ve Mahiyeti Tarihsel Bir Değerlendirme. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*. 7(15), 141-157. <https://doi.org/10.17828/yalovasosbil.372776>
- Akyol, Y. E. (2019). *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Kamame Kilisesi Üzerine Osmanlı Politikaları*. Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akyüz, G. (2005). *Tüm Yönleriyle Süryaniler*. Mardin.
- Algül, H. "Mescid-i Dırâr", DİA, Ankara: TDV Yay.,2004, C. 29, s. 272-273
- Altunbeğ, T.C. (2019). Roma Dönemi Şehircilik Anlayışı. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*.17(26), 273-302. <https://doi.org/10.17518/canakkalearastirmalari.585372>
- Altuntaş, H. ve Şahin, M. (2011). *Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim Meali*. Diyanet İşleri Başkanlığı / 542 Kaynak Eserler / 30
- Andreasyan, H. D. (1964). *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No:1073
- Apak, A. (2019). "Müslümanlıkta Kudüs Algısı", *Geçmişten Günümüze Kudüs*. Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları. İstanbul.
- , (2001). Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dinî Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 2, s. 145-159
- Armağan, A. (2022). Fetihden Sonra Kıbrıs'ta Kurulan İlk Osmanlı Vakıfları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 41(72), 211-252. <https://doi.org/10.35239/tariharaştırmalari.1181754>
- Aşirov, Tahir (2009). İbn Hazm'a Göre Hıristiyan Mezhepleri. *Milel ve Nihal*. 6 (3), 97-123.
- Atar, F. "Sulh", DİA, İstanbul: TDV Yay., 2009, C. 37, s. 481-485
- Atay, F.R. (1998). *Zeytin Dağı*. Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş. İstanbul.

- Atçı, İ. (2022). İslâm Devletler Hukukunda Devletin Gayrimüslimlere Ait Mâbetler Hususunda Yürüttüğü Politikanın Dinî Mi Yoksa Siyasî Mi Olduğu Üzerine Bir İnceleme. *Atebe*. 7 :15-36. <https://doi.org/10.51575/atebe.1109648>.
- Ateş, A. O. (2006). İslam ve Barış. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*.6(2), 1-14.
- Avcı, Y. ve Yazıcı Özdemir, Ö. (2019). Kudüs Kamame Kilisesi: Hıristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. C. 15, Sayı: 29. S: 35-58
- Aydın, A.İ. (2022). *Osmanlı Kudüs'ünde İdari Dönüşüm: Yönetim ve Mülkiyet (1872-1917)*. Doktora Tezi. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı. İstanbul
- Aydın, M. "Kilise", DİA, Ankara. TDV Yay.,2002, C.26, s.11-14
- . "Patrik", DİA, İstanbul: TDV Yay., 2007, C. 34, s. 188-189
- . (2019) İsrail'in Kudüs Politikasının Dini Nedenleri Üzerine Bir Analiz. *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*.Cilt: 16 Sayı: 1
- Aydınlı, O. vd. (2020). *Huzuru Bekleyen Şehir: Kudüs*. İlim Yayma Vakfı Yayınları. İstanbul.
- Aydınlı, O. (2020). Kudüs'ün Fethi ve Hz. Ömer Emannamesi. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 7, Sayı:1.S: 608-630
- Ayıkıt, A.D. ve Kurt, A.O. (2022). *Millî Eğitim Bakanlığı Dinler Tarihi Ders Kitabı*. Ankara.
- Ayrancı, İ. (2018). "Kudüs'te Paskalya Kutlamaları". *İlahiyat Akademik Araştırmalar Yıllığı*.Sayı: 1. S.:1-23
- Bamyacı, M. E. ve Güçlüay, S. (2018). İmparator Herakleios dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu'nun Genel Ekonomisi ve Ticaret Politikası. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*.28(1): 281-288.
- Bardakoğlu, A. "Fesih", DİA, İstanbul: TDV Yay., 1995, C. 12, s. 427-436

- Barış, M. N. (2013). *Câhiliyeden Hz. Ömer Döneminin Sonuna Kadar Yargı*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara
- Baş, B. (2014). Hıristiyan Manastırcılığının Doğuşu. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı: 44 S: 183-204.
- Beydilli, K. "Yeniçeri", DİA, İstanbul: TDV Yay., 2013, C. 43, s. 450-462
- Biber, M. (2019). Lider Yöneticilik. *İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 183-197. <https://doi.org/10.33416/baybem.523611>
- BOA. A. DVNS.KLS.d, 10,
- BOA. A. DVNS.MHM.d, 98 Hüküm No: 9
- BOA.A.DVN. KLS.d, 08/7.
- BOA.A.DVNS.KLS.d,08.
- Bozkurt N., "Mescid-i Aksâ", DİA, Ankara: TDV Yay., 2004, C. 29, s. 268-271
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. el-Câmi 'u's-sahîh. nşr.Mehmed Sofuoğlu. 16 Cilt, 1. Baskı, İstanbul: Ötüken, 1987.
- Bulut, C. ve Savaş Yavuzçehre, P. (2022). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyokültürel Yapısı ile Mahalle", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 48, Denizli, ss.281-301.
- Camalov, M. (2006). İbn Rüşd'ün Hukuk Düşüncesi. *İslam Araştırmaları Dergisi* (16), 249-253.
- Ceyhan, M. ve Satış, İ. (2015). Kudüs Rum Patrikhanesi. *Bellekten*. 79(285), 675-712. <https://doi.org/10.37879/bellekten.2015.675>
- Cide, Ö. (2017). Hz. Ömer'in Yönetim İlkeleri. *Kilis Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4/7. S:141-157.
- Coşkun, V. (2021). Kant: Barış İçin Ebedi Bir Referans. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 26(45). S: 207-223.
- Çağrıncı M."Saadet", DİA, İstanbul: TDV Yay.,2008 C.35. s.319-322

-----."Zulüm", DİA, İstanbul: TDV Yay.,2013. C.44. s.507-509

Çakmak, Abdullah. (2019). Osmanlı Devleti'nin Kudüs'teki Paskalya Kutlamalarına Yönelik Politikaları (XIX. Yüzyıl). *Filistin Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 6: 56-77. <https://doi.org/10.34230/fiad.633280>.

Çeken, M. (2015). *Roma-Bizans Döneminde Kudüs (IV.-VII. Yüzyıl)*. Yüksek Lisans Tezi. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta çağ Anabilim Dalı. Manisa

Çeker, O." Havâic-i Asliyye", DİA, İstanbul. TDV Yay.,1997 C. 16. s.504-507

Çelik, Ş. (2008). *Hak Dini Kur'an Dili Adlı Tefsirde Ahkâm Ayetlerinin Yorumu*. Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sivas

Çolak, H. (2015). *The Orthodox Church in the Early Modern Middle East: Relations between the Ottoman Central Administration and the Patriarchates of Antioch, Jerusalem and Alexandria*. Türk Tarih Kurumu.Ankara.

Demir, Ö. (2014). İslam Hukuku'nda Zimmet Sözleşmesinin Hukuki Kapsamı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Görünümü. *Journal of Istanbul University Law Faculty*. 72(1): 739-758.

Demirci, A. (2018). Şurût-i Ömer: İslam Tarihine Dair Bir Meşruiyet Çabası. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*.7(2): 860-883. <https://doi.org/10.15869/itobiad.386886>

-----.(2012). Medine Vesikası: Oluşum Süreci ve Zimmet Antlaşmalarına Etkisi. *İstem*. Yıl:10 S.19: 253-271.

Demirkol, E. (2009). Barış Şehri Kudüs'ün Savaş Sebebi: Kamame ve Beytüllahim Kiliseleri. *Kültür: Üç Aylık Sanat Araştırma Dergisi (Filistin Özel Sayısı)*. S. 15

Demirkol, M. (2015). Barışın İnşasında Sevgi ve Adaletin Gücü. *International Journal of Sport Culture and Science*, 3(Special Issue 4): 416-424. <https://doi.org/10.14486/IJSCS405>

Develioğlu, F. (1993). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Aydın Kitabevi

Yayınları.Ankara.

Dia. “Gümrük”, DİA, İstanbul: TDV Yay., 2022, C. 14, s. 260-263

----- “Kıptî”, DİA, İstanbul: TDV Yay., 2022, C. 25, s. 423-425

Dipratu, R. (2022). *Regulating Non-Muslim Communities in the Seventeenth-Century Ottoman Empire: Catholics and Capitulations*. New York: Routledge.

Doğan, S. (2018). Dünden Bugüne Şarkın Hüzünlü Şehri Kudüs-ü Şerif.

Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi. 2/3. S:58-66.

Duman, A. 'Sadaka" DİA, İstanbul: TDV Yay., 2008, C. 35, s. 383-384

Durak, N. (2013). *Süryaniler Açısından 451 Kadıköy Konsili*.Yüksek Lisans

Tezi.Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri
Ana Bilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı.İstanbul

Ekmekçi, R. (2017). İlber Ortaylı ile Söyleşi: Vakıflar Osmanlı'da Hükmî

Şahsiyetlidir.Vakıf Medeniyeti Kudüs. *Vakıf ve Toplum Dergisi*.S.5:46-53

El Aseli, C. K. “Kudüs”, DİA, İstanbul: TDV Yay., 2002, C. 26, s. 334-338

El Belâzurî, A. Bin Y. (t.y.). *Fütûhu'l Buldan/Ülkelerin Fetihleri*. Çev.Fayda M. (2013)

Siyer Yayınları.İstanbul

El İsfahanî, R.(t.y.). *Müfredat / Kur'an Kavramları Sözlüğü*.Güneş A. ve Yolcu

M.Çev.(2010). Çıra Yayınları:45.İstanbul

Elmalı, A. (1997). Kuran-ı Kerim'de Adalet (Adl) Kavramı.*Harran Üniversitesi*

İlahiyat Fakültesi Dergisi 3. S:283-328.

Emecen, F., “Selim”, DİA, İstanbul: TDV Yay., 2009, C. 36, s. 407-414

Erbaş, A. (2002) İslam Dışı Dinlerde Hac. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

Dergisi. <https://doi.org/10.17335/suifd.64833>

Erdoğan, E. (1998).*16.Yy da Kudüs Merkez ve Nahiyesinde Nüfus ve Etnik*

Yapı.Master Tezi.Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Erdoğan, İ. ve İder, S. (2016). Türkiye'de Yapılan Barış Konulu Dini Araştırmalar: Bir

Eşmeli, İ. (2014). Hıristiyanlık Tarihinde Kilise ve 'Kilise' İçin Kullanılan Metaforlar.

Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish.9(5): 953-966

Evliya Çelebi1611/1682.*Seyahatname (Kısaltılmış Versiyon)*. Çev. T. Temelkuran, N.

Aktaş ve M. Çevik.

Fayda, M. "Câbiye", DİA, İstanbul. TDV Yay., 1992, C. 6, s.538

----- (1987). *Hız Ömer zamanında Gayri Müslimler*. Marmara Üniversitesi Yayın

No: 463 İlahiyat Fakültesi Yayın No: 4

----- "Eş-Şürûtu'l-Ömeriyye", DİA, İstanbul. TDV Yay., 2010, C. 39, s. 273-274

----- "Fey", DİA, İstanbul. TDV Yay., 1995, C. 12, s. 511-513

----- "Ömer", DİA, İstanbul. TDV Yay., 2007, C. 34, s. 44-51

----- "Zimmî", DİA, İstanbul. TDV Yay., 2013, C. 44, s. 428-434

----- (2014). *Hulefâ-yı Râşidîn Devri (Dört Halife Dönemi)*. Kubbealtı

Neşriyatı No. 192 1. Baskı

----- (1986). İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe'nin Medine-i

Münevvere Tarihi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28.Sayı: 1-4
S:166-180.

Gözden, M. E. (2021) Lider, Özellikleri ve Modelleri: Kur'an Perspektifinden Bir

Bakış, *Usûl: İslam Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 35, s. 183-224

Güç, A. "Mabed", DİA, İstanbul: TDV Yay., 2003, C. 27, s. 276-280

Günay, H. M. "Vakıf", DİA, İstanbul: TDV Yay., 2012, C. 42, s. 475-479

Gürkan, M. (1999). Zimmiyi Öldüren Müslümana Kıyas Uygulanması. *Erciyes*

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi S.8: 315-324

Gürkan, S.L. (2003). "Manastır", DİA, Ankara: TDV Yay., C. 27, s. 558-560

Hacak, H. (2023). İslam Hukukunda Kişi ve Kişilik (Zimmet) Kavramı. *Marmara*

Hamarra, W. ve Hamdan, T. *Filistin, Kutsal Topraklara Hoş Geldiniz, Filistin Rehberi*.

State of Palestine-TİKA-Palestine Ministry of Tourism ve Antiquities ortak yayını

Hamidullah, M.(t.y.) *El-Vesâiku's-Siyâsiyye Hz. Peygamber Döneminin Siyasî-İdarî Belgeleri*. Akyüz V. Çev. (1997) Kitabevi Yayınları.

----- (1980). Müslümanlarda Hukuk Felsefesi. Dönmez İ. K. Çev. *İslam Medeniyeti Dergisi*. 19-34.

Harman, Ö. F. “Hac”, DİA, İstanbul: TDV Yay., 1996, C. 14, s. 382-386

-----, “İsâ”, DİA, İstanbul: TDV Yay., 2000, C. 22, s. 465-472

-----, “Kudüs”, DİA, Ankara. TDV Yay., 2002, C. 26, s. 323-327

-----, “Süleyman”, DİA, İstanbul. TDV Yay., 2010, C. 38, s. 56-60

Henden Şolt, H. (2018). Kentlerde Swot Analizi ve Maslow Gereksinim Hiyerarşisi Etkileşimi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(5), 214-223.

Hüseyinliklioğlu, A. (2023). Osmanlı Hukukunda Keşif Uygulamaları (16-18.

Yüzyıllar)”. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 12, Sayı: 1. S: 1-22.

İmam Ebu Yusuf. (t.y.). *Kitabul Haraç*. Özek Ali Çev. (1973) Hisar Yayınevi

İnalçık, H. (2008). *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-1 Klasik Dönem (1302-1606)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

----- (2000). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. Eren Yayıncılık 2.Baskı 2005.İstanbul

-----, “Timar”. DİA, İstanbul: TDV Yay., 2012, C. 41, s. 168-173.

----- (2019). Vakıf Medeniyeti. *Vakıflar Dergisi* s.246-247.

<https://doi.org/10.16971/vakiflar.586914>

İpşirli, M. “İlmiye”, DİA, İstanbul: TDV Yay., 2000, C. 22, s. 141-145.

- İşbirli, K. ve Kaya, E.S. ‘‘Mustafa Efendi Bâlîzâde’’, DİA, Ankara: TDV Yay.,2020, C.31, s. 294-295.
- Karaman, H. v.d. *Kur'an Yolu Tefsiri*. Cilt 3: 736-738
<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Hac-suresi/2634/39-41-ayet-tefsiri>
- Karan, C. (2014). Anadolu Tevhid Nuruna Nasıl Kavuştu? Derin Tarih Dört Halife Devri. *Derin Tarih Dergisi Özel Sayı:14*
- Karpat, K. (2020) *Osmanlı ve Dünya; Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*, 8 bs. Timaş Yayınları. İstanbul
- Katar, M. ‘‘Paskalya’’, DİA, İstanbul: TDV Yay., 2007, C. 34, s. 181-182
- Kılıç, S. ve Satış, İ. (2011). Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları’’. *History Studies*. C. 3, S:3
- Kılıç, S. (2014). Tevbe 6. Ayeti Bağlamında Kur’an Hoşgörüsü ve Dini Çoğulculuk Paradigması. *Diyanet İlmî Dergisi 50/2*. S:79-87.
- Kılıçaslan, M. (2018). *Hanefî Hukukçularının Metinlerinde Zimmilerin Hak ve Sorumlulukları*. Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.Malatya.
- Korkmaz, S. (2019). *11 numaralı Ermeni Berat Defterinin Değerlendirilmesi ve Transkripsiyonu (1911-1916)*. (Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü/Tarih Ana Bilim Dalı/Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı.Trabzon
- Köprülü, O. F. ‘‘Çavuş’’, DİA, İstanbul: TDV Yay., 1993, C. 8, s. 236-238
- Küçük, A., ‘‘Beytüllahm’’, DİA, İstanbul: TDV Yay., 1992, C. 6, s. 87-88
- Küçükaşçı, M.S. ‘‘Rızık’’, DİA, İstanbul: TDV Yay., 2008, C. 35, s. 74-75
- Kütükoğlu, M.S. ‘‘Ferman’’, DİA, İstanbul: TDV Yay., 1995, C. 12, s. 400-406
- Lewis, B. (1995). *Ortadoğu/ The Middle East (Hıristiyanlığın Başlangıcından Günümüze Ortadoğu'nun İkibin Yıllık Tarihi*. Kölay S.Y.Çev. Arkadaş Yayınları

- Macit, A. (2013). İsrail Balcı, İlk İslam Fetihleri: Savaş-Barış İlişkisi, İstanbul: Pınar Yayınları, 2011, 424 s. *İnsan ve Toplum Dergisi*, 3(5). S: 208-211.
- Maverdi. (1966). *El Ahkâmus Sultaniyye*. Şafak A.Çev. Bedir Yayınevi. 1993.İstanbul
- Mert, R. (2019). Geçmişten Günümüze Yahudi Düşüncesinde Kudüs. *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* Cilt: 16 Sayı: 1.
- MŞH.FTV-1-16.H09-08-1067.
- Nizamülmülk(t.y.). *Siyasetname*. Ayar, M.T. Çev. (1941). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ocaklı, N. (2023), “*Agion Anargyron Monastery of Kastoria: The Cultural Heritage, Its Endowment Property and the Church of Kosmas and Damianos*”, Transdisciplinary Multispectral Modelling and Cooperation for the Preservation of Cultural Heritage: Recapturing the World in Conflict through Culture, promoting mutual understanding and Peace”, on Atina, Yunanistan, Konferans bildirileri e-kitabı 1-17. https://www.researchgate.net/publication/369649740_Agion_Anargyron_Monastery_of_Kastoria_The_Cultural_Heritage_Its_Endowment_Property_and_the_Church_of_Kosmas_and_Damianos
- Orbeyi, N. (2019), “Surrounding Wall of Mimar Sinan’s Mosques: Components and Construction Techniques”. *Art-Sanat*, Sayı: 12, S: 343-367
- Öksüz, M. (2023). *Şam Eyaleti'nin Güney Sancaklarında (Filistin) nüfus xvi. yy.* Doktora Tezi.Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Öner, A. (2020). Hz. Ömer Döneminde Şûrâ Uygulamaları. *Ekev Akademi Dergisi* (84):1-20.
- Örnek, M.E. (2015). *İslâm Ceza Hukukunda Hükümlerin Yer Bakımından Uygulanması*. Yüksek Lisans Tezi. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Öz, M. “Reâyâ”, DİA, İstanbul: TDV Yay., 2007, C. 34, s. 490-493

- Özcan, A. “Kapıkulu”, DİA, İstanbul: TDV Yay., 2001, C. 24, s. 347-349
- Özcan, A.G. (2021) “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bana Nahiyesi’nde Vergi Muafiyeti Uygulaması”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. C. 8, Sayı:3 S: 1406-1421.
- Özcan, T. “ Muhallefât”, DİA, Ankara: TDV Yay.,2020, C.30, s. 405-406
- Özel A., “Dârülharp”, DİA, İstanbul: TDV Yay.,1993, C. 8, s. 536-537
- “Dârülislam”, DİA, İstanbul. TDV Yay., 1993, C. 8, s. 541-543
- Öztürk, N. “Mütevelli”, DİA, İstanbul: TDV Yay., 2006, C. 32, s. 217-220
- Öztürk, S. “Kassâm”, DİA, İstanbul: TDV Yay., 2001, C. 24, s. 579-582
- Özcoşar, İ. (2017). Beytullahim ve Kamame’yi Paylaş(ama)mak: 19. Yüzyılda Kudüs’te Ermeni-Süryani Tartışmaları. *Journal of Islamicjerusalem Studies*, 17(2) S: 1-10
- Peri, O. (2001). *Christianity Under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*. Leiden.Brill.
- Prokopios. (t.y.) *Bizans’ın Gizli Tarihi*. Duru O. Çev. (2008) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Radbruch, G. (2015). Hukuk Kavramı (M. B. Aydın, çev.). *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(2). S:144-150.
- Sabuncu, Ö. (2021) Hz. Ömer Döneminde Beytülmakdis’in Fethi ve İskân. *Journal of Islamicjerusalem Studies*. Cilt: 21 Sayı: 3 S: 335- 352.
- Satış, İ. ve Ceyhan, M. (2015). Kudüs Rum Patrikhanesi. *Belleten*, 79(285):675-712. <https://doi.org/10.37879/belleten.2015.675>
- Satış, İ. (2012). 8 Numaralı (Kamame) Kilise Defterinin Tanıtımı ve Fihristi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Cilt: 5 Sayı: 21 S: 306-313
- (2015). *XIX. Yüzyılda Kutsal Yerler Sorunu: Osmanlı Devleti, Kudüs ve Hristiyanlık*. Doktora Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı. Sivas

- Sinanoğlu, M. "İslam", DİA, İstanbul: TDV Yay., 2001, C. 23, s: 1-2
- Söylemez, M.M. (2016). Kudüs ve Osmanlı Arşiv Vesikaları Işığında Yahudilerin Bölgeye Yerleşmeleri Üzerine Notlar. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1/2 :33-56.
- Steih, Abdalqadar. (2016).18. Yüzyılın İlk Yarısında Kudüs Sancağında Merkez ve Çevrelişkisi Bağlamında Osmanlı Devleti ve Yerel Güçler. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*. Sayı: 8 S: 241-257.
- Şakiroğlu, M. H. "Frenk", DİA, İstanbul. TDV Yay.,1996, C. 13, s. 197-199
- Şentürk, H. (2008). Sosyal İlişkilerde Saygı Kavramı: Psikoloji ve Din Açısından Bir Bakış.*Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Sayı: 20 S: 217-228
- Şıblı, N.(t.y.). *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*. Alp T.Y. Çev. (1974). Hikmeti Dava Çağ Yayınları: 2.İstanbul
- Tabakoğlu, A. "Tekâlîf", DİA, İstanbul. TDV Yay.,2011, C. 40, s. 336-337
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı." *Kudüs'te Hıristiyan Mezhep ve Milletlerin idaresi*". Yayın no:2.2019
- Tatar, B. (2022). Mekân ve İnsan. *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi*. C. 7, S.2 :135-148.
- Temel, A.R. (1973). İslam Devletinde Azınlık Hukuku. *İslam Medeniyeti Dergisi*. 3/31.S:28-32.
- Tümer, G. "Âyin", DİA, İstanbul. TDV Yay.,1991, C. 4, s. 248-250
- Türkcan, T. "Ülû'l Emr", DİA, İstanbul. TDV Yay.,2012, C. 42, s. 295-297
- Uçar M. (2019). 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Beytullahim Kilisesi'nde Osmanlı İdaresi. Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Programı. Denizli.
- Uzun, Yaşar (2021). Koçi Bey Risaleleri'nde Etik Yönetimin İzlerini Bulmak.

- Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. Sayı: 9 S: 01-32.
- Ünal, Y. (2001). Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kıblesi: Beyt-i Makdis. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12 Sayı: 12-13. S:189- 211
- Wagner, L. (2004-2005). Community a Theoretical Approach to a Big Issue. *I.U.C. Journal of Social Work Theory and Practice*.Issue 10. Erdoğan.M.K., Çev. (2019), www.sosyalbilimler.org
- Yeniçeri, C. ‘‘Bâc’’, DİA, İstanbul: TDV Yay.,1991, C.4, s. 411-413
- Yıldırım, B. (2023). *Müslüman Seyyahlara Göre Kudüs (Nâsır-ı Hüsrev, İbn Battuta, EvliyaÇelebi ve Şiblî Nu‘mânî Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi.Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bursa
- Yiğit, Y. (2021). İslâm Ceza Hukuku Hükümleri Bağlamında Zimmîler. *Diyanet İlmî Dergi* 57. S:171-204.
- Yurdakul, İ. (2016). Kudüs Kamame Kilisesi'nde Ermeniler ile Rumların Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi ve 1740 Tarihli Ferman. *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1: 238-262. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.261585>
- Zeydan, A. İslam Hukukuna Göre Zimmiler. Güleç A. Çev. (1994) *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 8 S: 431-440

EKLER

Kudüs'teki Melekî Hristiyanlar ile Mukaddes Mekânlarının ve Buraları Ziyarete Gelen Hristiyanların Daima Emniyet İçerisinde Olacaklarına Dair Hz. Ömer Tarafından Verilen Mersûm

Marsûm (Decree) Granted by Caliph 'Umar to Ensure Security of the Melkite Christians in Jerusalem and Their Holy Places, and All Other Christians Who Come to Visit There

5
[5-1]

Kudüs'teki Melekî¹ Hristiyanların Patriği Sofronyus'a;² 'Kudüs'teki ahali, papaz, rahip ve rahibelerin itaat ve bağılıkları devam ettiği sürece, kendilerinin ve Kudüs'ün içinde ve dışında ellerinde bulunan kilise, manastır ve bütün ziyaretgâhlarının, yani Kumâme (Kutsal Kabir Kilisesi), Hz. İsa'nın (a.s.) doğduğu yer olan ve Büyük Kilise ile üç kapılı Mağara'dan müteşkil bulunan Beytüllahm ve Gürcü, Habeş gibi burada mevcut olan ve Frenk, Kıptî, Süryanî, Ermeni, Nasturî, Yakubî, Marunî gibi burayı ziyarete gelen Hristiyan milletlerin daima emniyet içerisinde olacaklarına, Patriğin bunlara önceliğinin bulunacağına, cizye, gafr(?) ve diğer malî yükümlülüklerden muaf ve karada, denizde bütün belalardan emin olacaklarına, Kutsal Kabir Kilisesi ve diğer ziyaret yerlerine girişlerinde kendilerinden bir şey alınmayacağına, ziyarete gelen Hristiyanların Patriğe 3 dirhem gümüş vereceklerine' dair Tûr-ı Zeytûn'da Hz. Ömer tarafından verilen mersûmun suret kaydı.

2 Mayıs 636

[s. 5] Süret-i Mersûm-ı Hazret-i Ömer ibnül-Hattâb

يا الله

عمر ابن الخطاب³

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي اعزنا بالاسلام و اكرمنا بالامان و رحمنا بنبيه محمد صلى الله عليه و سلم و هदानا من الضلالة و جمعنا به بعد الشتات⁴ و آلف قلوبنا و نصرنا على الاعداء و مكن لنا من البلاد و جعلنا اخوانا متحابين و احمداوا الله عباد الله على هذه النعمة هذا كتاب عمر ابن الخطاب لعهد و ميثاق اعطى الى البطرك⁵ الميجل المكرم⁶ و هو صفرونيوس بطرك الملة الملكية في طور الزيتون بمقام القدس الشريف في الاشتمال على الرعايا والقسوس و الرهبان و الراهبات⁷ حيث كانوا و اين وجدوا و ان يكون عليهم الأمان و ان الذمى إذا حفظ احكام الذمة و يجب له الأمان و الصون منا نحن المؤمنين و الى من يتولى بعدنا و ليقطع عنهم أسباب جوارحهم كحسب ما قد جرى منهم من الطباعة⁸ و الخضوع و ليكون الأمان عليهم و على كتابيسهم و دياراتهم و كافة زياراتهم التى بيدهم داخلاً و خارجاً و هى القمامة⁹ و بيت اللحم مولد عيسى عليه السلام كنيسة الكبراء و المغارة ذى الثلاثة أبواب قبلى و شمالي و غربى و بقية أجناس النصارى الموجودين هناك و هم الكرج و الحبش و الذين يأتون

اعطى لهم مرسومنا هذا بحضور جم الصحابة الكرام عبد الله و عثمان ابن عفان و سعد بن زيد و عبد الرحمن ابن عوف و بقية الاخوة الصحابة الكرام فليعتمد على ما شرحنا فى كتابنا هذا¹ و يعمل به و أبقاه فى يديهم و صلى الله تعالى على سيدنا محمد و اله و اصحابه و الحمد لله رب العالمين حسينا الله و نعم الوكيل فى العشرين من² شهر ربيع الاول سنة خامس و عشر للهجرة النبوية. و كل من قرى مرسومنا هذا من المؤمنين³ و خالفه⁴ من الآن و الى يوم الدين فليكون لعهد الله ناكثا و لرسوله الحبيب باغضاً.⁹

[20 Ra. 15]

للزيارة من الافرنج و القبط و السريان و الأرمن و النساطرة¹ و اليعاقبة و الموارنة تابعين للبطرك المذكور و يكون متقدماً عليهم لأنهم أعطوا من حضرت النبي الكريم و الحبيب المرسل من الله و شرفوا بختم يده الكريمة و أمر بالنظر إليهم و الأمان عليهم كذلك نحن المؤمنين نحن² اليهم إكراماً لمن أحسن اليهم و يكونوا معافاً من الجزية و الغفر و المواجب و مسلمين من كافة البلايا فى البر و البحور و فى دخولهم للقمامة³ و بقية زياراتهم لا يؤخذ منهم شيئاً و اما الذين يقبلون الى الزيارة الى القمامة⁴ يدى النصارى الى البطرك درهم و ثلث من الفضة و كل مؤمن و مؤمنة يحفظ ما أمرنا به سلطاناً ام حاكم ام و الى يجرى حكمه فى الارض غنى أم فقير من المسلمين المؤمنين و المؤمنات. و قد

- ¹ Metinde ve A.DVNS.KLS.d. 10, s. 5, A.DVNS.KLS.d. 8, s. 5 ve TS.MA.d. 7016, vr. 4b'de "التساکره" şeklindedir.
- ² TS.MA.d. 7016, vr. 4b'de bu kelime mevcut değildir.
- ³ Metinde ve A.DVNS.KLS.d. 8, s. 5 ve TS.MA.d. 7016, vr. 4b'de "الغامة" şeklindedir.
- ⁴ Metinde "الغامة" şeklindedir. TS.MA.d. 7016, vr. 4b'de "العمارة" şeklindedir.
- ⁵ TS.MA.d. 7016, vr. 4b'de bu kelime mevcut değildir.
- ⁶ A.DVNS.KLS.d. 10, s. 5 ve TS.MA.d. 7016, vr. 4b'de "من" mevcut değildir.
- ⁷ TS.MA.d. 7016, vr. 4b'de "من المتین" şeklindedir.
- ⁸ Metinde "خالقه" şeklindedir.
- ⁹ A.DVNS.KLS.d. 10, s. 5'te "باغضاً"; A.DVNS.KLS.d. 8, s. 5'te "باغضاً"; metinde "باغضياً" ve TS.MA.d. 7016, vr. 4b'de "باغضياً" şeklindedir.
- ¹⁰ Bu Arapça metnin, Osmanlı Arşivi'nde HAT, 1516-47/6 kimlik bilgisi ile kayıtlı belgedeki Türkçe çevirisi şu şekildedir: "Kitâb-ı Ömer bin el-Hattâb –radıyallahü anh– Bismillâhîr-Rahmânîr-Rahim. Hamd ü senâ ol Zât-ı Eccl ü Alâ'ya mahsûsudur ki, bizleri İslâm'la azîz eyledi ve bizlere imânla ikrâm eyledi ve Peygamberi olan Muhammed –aleyhîs-salâtü ve's-selâm– sebebiyle merhamet eyledi ve dalâletden bizi kurtarıp hidâyet eyledi ve dağmık iken bizi cem' ile cemâat eyledi ve kulûbumuzu te'lîf ve a'dâmza gâlib ü mansûr eyledi ve bizi bilâd ü kasabâta temkîn eyledi ve birbirimize muhabbetlî ihvân eyledi. Ey ibâdu'llâh! İşbu ni'met mukâbilî sizler dergâh-ı Hudâ'ya hamd ü senâyâ müdâvemet edesiz. İşbu kitâb, Ömer bin Hattâb –radıyallahü anh– hazretlerinin ahd ü misâkı hâvî nâmeleridir ki, millet-i Melekiyye-i Nasârâ'nın mübeccel ü mükerrer Patrikleri olan Sofronyus nâm Patriğe Tür-ı Zeytûn'da kâin makâm-ı Kudüs-i Şerîf'de itâ eyledi ki: Cem' redyâ ve papas ve râhib ve râhibeler nerede olurlar ise ve nerede bulunurlar ise tarafımızdan onlara emân olup ve bir zimmî ahkâm-ı zimmeti hıfz u riâyet eder ise bizler ki, hâlâ mü'minleriz ve

bizlerden sonra gelip mütevellî-i umûr olan ehl-i imân tarafından ol zimmiyye syânet ve emânla vikâyet etmek vâcib olduğunu müstemildir. Ve bizlerin ve bizlerden sonra gelip veliyyü'l-emr olanların tarafından zikrolunan tâifenin huzû'u itaatleri câri ve müstemir olduğu muktezâsanca esbâb havâycileri onlardan kat' olunmaya. Ya'nî redd ü dirîğ olunmaya. Ve onlara ve cümle kilise ve diyârlarına (manastırlarına) ve dâhilen ve hâricen bî'l-cümle ziyâretgâhlarına ki, Kumâme ve Mevlid-i İshâ –aleyhîs-selâm– olan Beytullah ve Kenise-i Kübrâ ve İkbeli ve şimâli ve garbî üç bâh müstemil Magârâdır; ve mahall-i mezbûrda mevcûd olan Gürc ve Habeş ve sair ziyârete gelen Efrenc ve Kıbt ve Süryân ve Ermen ve Nastûri ve Ya'kûbi ve Mevârine tâifesi ki, Patrik-i mezkûra tâbi'lerdir; bî'l-cümle onlara ve bakıyye-i ecnâs-ı Nasârâ'ya emân olsun ve ol Patrik onların mecmûuna mütekaddim ve muktedâ olsun. Zırâ ol tâifenin cümlesine Nebiyy-i Kerim ve mürsel min-indillâh olan Habîbu'llâh cânibinden emân i'tâ ve hatm-i yed-i kerimeleriyle şeref-yâb oldular ve onlara dâimâ nazar ve hürmet ve emân ve himâyete emir buyurdular. Onun gibi bizler ki, mü'minleriz; ol tâifeye ihsân eden Fahr-i Âlem'e ikrâm bizler dahi ihsân ederiz ve ol Patrik ve rehâbineler cizyeden ve gadr [gafır] (?) ve sair mevâcibden muâf ve berr ü bahrdâ kâffe-i belâyâdan müsellemler olalar ve Kumâmeye ve sair ziyâretgâhlarına dâhil olur iken onlardan bir nesne ahz olunmaya ve ammâ Kumâmeye ziyârete gelen Nasârâ, Patriklerine fiddadan üç dirhem edâ eyleye ve her mü'min ve mü'mine bizim bu emrimizi hıfz u riâyet eylesün. Gerek sultân ve gerek hâkim ve hükmü arzda câri vâli olsun ve gerek garî ve gerek fakîr bî'l-cümle mü'min ve mü'minât bu emrimize mürâât eylesün ve işbu mersûm-ı emân ol tâife-i Nasârâya Abdullâh ve Osmân bin Affân ve Sa'd bin Zeyd ve Abdurrahmân bin Avf ve sair ihve-i sahâbe-i kirâm huzûrunda i'tâ olundu. İşbu kitâbımızda şerh u beyân eylediğimiz ahd ü emâna i'timâd ve onunla amel ve eydi-i Nasârâda ibkâ oluna. Fi 20 Rehbû'l-evvel sene 15. Ve bir mü'min ki, işbu mersûmumuzu kırdet ve mazmûnuna hâlen ve kıyâmete kadar muhâfâzet eyleye, ahdü'llâh nâkız ve Habîbu'llâh olan Resûl-i Ekrem'e bâğz olur."

Ek 1: Hz. Ömer'in Mersumu, arapçası ve Osmanlı Arşivi'nde: HAT, 1516-47/6 kimlik bilgisi ile kayıtlı belgedeki Transkripti, (T.C.C.D.A.B.,2019:154).

Kudüs'teki Rumların, Ziyaretgâhlarını ve Haklarını
Eskiden Olduğu Gibi Tasarruf Etmelerine Dair Fatih Sultan
Mehmed Han Tarafından Verilen Emr-i Âlîşân

Emr-i Âlîşân (Imperial Order) Issued by Sultan Mehmed
II, the Conqueror, to Ensure the Greeks in Jerusalem to
Use Their Rights and Their Holy Places as It Was in the
Past

6
[6-1]

İstanbul'un fethi münasebetiyle rahipleriyle birlikte İstanbul'a gelip Hz. Peygamber (s.a.v) ve Hz. Ömer ile eski sultanlar tarafından kendilerine verilen hatt-ı hümayunları gösterip; 'bu belgelerde yazılı olduğu üzere Kudüs'ün içindeki Kutsal Kabir Kilisesi ile bütün namazgâh ve ziyaretgâhları, Mar Yakub isimli Gürcü Manastır'ını, Kudüs'ün dışındaki manastır ve kiliseleri, Hz. İsa'nın (a.s.) doğduğu yer olan Beytüllahm Büyük Kilisesi ve Mağara'yı, Kilisedeki üç kapının anahtarlarını ve bac, haraç vs.den muafiyet hakkını eskiden beri ne şekilde zapt ve tasarruf edegelmişler ise yine o şekilde zapt ve tasarruf edebilmeleri' isteğinde bulunan Kudüs Rum Patriği Rahip Atanasyus'a, Fatih Sultan Mehmed Han tarafından bu doğrultuda verilen hatt-ı hümayunlu emr-i âlîşânın suret kaydı.

22-31 Ağustos 1458

[s. 6] Fâtih Sultân Mehmed'î Hân hazretlerinin hatt-ı hümayunlarıyla muanven ihsân buyurdıkları emr-i âli-sândır.²
"Mücebince amel oluna. Her kim hatt-ı hümayûn-ı saâdet-makrûnu fesheder ise Allâh'ın la'netine uğrasun."

Sebeb-i tahrîr-i tevki'-i refî'-i hümayûn-ı vâcibül't-tasfir ve' yarlıg-ı belg-i hümayûn –ensarullâhü Tealâ ilâ-yevmi yübü'asûn– oldur ki:

Bi-izni'llâhi Tealâ Hazret-i Resûl⁵ hürmetiyle makâm-ı Kostantıniye feth u fütûh oldukda etrâf u eknâf olan şâhlar ve krallardan⁶ Âsitâne-i Saâdetime elçiler gelip feth u fütûhu arz edip bu def'a Kudüs-i Şerif'de olan Rumların Patriği Atanasyus⁷ nâm Râhib ruhânlarıyla⁸ gelip Âsitâne-i Saâdetime yüz sürüp ve Hazret-i Resûl-i Ekrem hazretlerinin –sallâ'llâhü aleyhi ve sellem– hazretlerinin mübarek eliyle ve pençesiyle imzâlu olan hatt-ı hümayunları ve Hazret-i Ömer bin Hattâb hazretlerinin –radıyâ'llâhü anh⁹– hatt-ı küfi ile ve selâtin-ı mâziyeden hatt-ı hümayunları

ibrâz edip ve recâ eyledi: "Ol minvâl üzere Kudüs-i Şerif içeri ve taşrasında namâzları ve ziyaretleri ke'l-evvel¹¹ Hazret-i Resûl-i Ekrem –sallâ'llâhü aleyhi ve sellem– hazretlerinin ve Hazret-i Ömer –radıyâ'llâhü anh–den¹² ve selâtin-ı mâziyeden sadaka ve ihsân olunan hatt-ı hümayunları mücebince zapt u tasarruf eyleyeler." İmdi; "kadîmden fermân ve sadaka olan üzere içeri olan Kumâme¹³ ile cemî¹⁴ namâzgâhları ve ziyaretleriyle ve Gürcü Manastır olan Mar Ya'kûb¹⁵ ve Kudüs-i Şerif taşrasında olan manastırlar ve kiliseler ve Hazret-i İsa –aleyhi's-selâm–ın¹⁶ doğduğu Beytüllahm [nâm] Kilise-yi Kübrâ¹⁷ ve

¹ A.DVNS.KLS.d. 8, s. 6'da "محمد" imlasi ile.

² Bu kaydın ceviri yazısında; defterin istinsahından sonraki bir tarihte bu ferman kaydı üzerinde kırmızı kalemle yapılan tashihler esas alınmıştır.

³ Bu ve diğer defterlerde "ve" mevcut değildir. Bu defterdeki kayda yukarıda bahsedilen kırmızı kalemli tashih sırasında "ve" eklemesi yapılmıştır.

⁴ A.DVNS.KLS.d. 8, s. 6 ve A.DVNS.KLS.d. 10, s. 6'da "بلغ" şeklindedir.

⁵ A.DVNS.KLS.d. 10, s. 6'da "Resûl-i Ekrem" şeklindedir.

⁶ Bu ve diğer defterlerde "krallar" şeklindedir. Bu defterdeki kayda yukarıda bahsedilen kırmızı kalemli tashih "dan" eki eklenmiştir.

⁷ Patrik IV. Athanasius (pd. 1452-1460).

⁸ A.DVNS.KLS.d. 10, s. 6'da "ruhânlar ile" şeklindedir.

⁹ A.DVNS.KLS.d. 8, s. 6, A.DVNS.KLS.d. 10, s. 6 ve TS.MA.d. 7016, vr. 5b'de "radıyâ'llâhü Tealâ" şeklindedir.

¹⁰ A.DVNS.KLS.d. 8, s. 6, A.DVNS.KLS.d. 10, s. 6 ve TS.MA.d. 7016, vr. 5b'de "anh verilen" şeklindedir.

¹¹ Metinde "كل اول" şeklindedir. Bu defterdeki kayıt üzerinde, yukarıda bahsedilen kırmızı kalemli tashih sırasında "كل اول" şeklinde düzeltme yapılmıştır.

¹² Bu ve diğer defterlerde "anh hazretlerinin" şeklindedir. Bu defterdeki kayıt üzerinde, yukarıda bahsedilen kırmızı kalemli tashih sırasında "anhden" şeklinde düzeltme yapılmıştır.

¹³ A.DVNS.KLS.d. 10, s. 6'da "Kumâme'ye" şeklindedir.

¹⁴ A.DVNS.KLS.d. 10, s. 6'da "cem" şeklindedir.

¹⁵ Monastery of St. James veya Cathedral of St. James. Bu defterde "Mar Yakûb" şeklindedir; yukarıda bahsedilen kırmızı kalemli tashih sırasında "Mar Ya'kûb" şeklinde düzeltme yapılmıştır. Diğer defterlerde "Mar Ya'kûb" şeklindedir.

¹⁶ Bu ve diğer defterlerde "–aleyhi's-selâm– hazretlerinin" şeklindedir. Bu defterdeki kayıt üzerinde, yukarıda bahsedilen kırmızı kalemli tashih sırasında "aleyhi's-selâmı" şeklinde düzeltme yapılmıştır.

¹⁷ Church of the Nativity.

Mağara¹ ve Kilise'de olan üç kapı miftâhlarıyla şîmâl ve kible ve garbi tarafından içinde olan cemî² millet-i Nasrânî Kudüs-i Şerif patrikleri yamakları bu vakıf olan eşyaları bâc ve harâcdan ve gafırlardan(?)³ ve sair tekâlif-i örfiyyeden kadîmden sadaka ve ihsân ve fermân olunan üzere küllisinden muâf u müsellemler olmak için" recâ eyledikleri ecilden imdi:

Kadîmden Hazret-i Resûl-i Ekrem –sallâ'llâhü aleyhi ve sellem– hazretlerinin ve Hazret-i Ömer –radıyâ'llâhü anh– hazretlerinin ve selâtin-ı mâziyeden sadaka ve ihsân ve fermân olunan hatt-ı hümayunları mücebince cenâb-ı celâletim dahi sadaka ve ihsân ve fermân-ı âli-şânım olmuştur. Tasarrufumda ve hükmümde olan memleketler eğer deryâdan ve eğer karadan⁴ hâkimü'l-vakt olanlar Kudüs-i Şerif Patriği ve ruhânları mezbûrlara himâyet ü sıyânet ve âhardan kimesne rencide eylemeyeler ve eğer

Hazret-i Resûl-i Ekrem⁵ –sallâ'llâhü aleyhi ve sellem– hazretleri sadaka ve ihsân olunan mübarek pençesiyle imzâlu hattı ve Hazret-i Ömer –radıyâ'llâhü anh–in⁷ verdiği küfi ile hattı ve selâtin-ı mâziyeden sadaka ve ihsân olunan hatt-ı hümayunları ve hâlâ sadaka ve ihsân olunan hatt-ı hümayûn-ı saâdet-makrûn ve fermân-ı âli-şânî eğer bundan sonra gelen halife⁸ ve⁹ vüzerâ-yı ızâmlardan ve ulemâdan ve ehl-i örfden ve kapım kullarından¹⁰ ve sâ[ir]¹¹ ümmet-i Muhammed'den akçe için veyâhüd hâtır için feshine murâd ederlerse Allâh'ın ve Hazret-i Resûl'ün hışmına uğrasun. Şöyle bileler; alâmet-i şerife itimâd u inkıyâd kılarlar.

Tahrîren; fi-evâsıtı şehri Şevvâli'l-mükerrer sene isnâ [ve] sittin ve semân-mie.

Sene 862

Ek 2: Fatih Sultan Mehmet'in Emanı (T.C.C.D.A.B.,2019: 60-63).

Kudüs'teki Rumların, Ziyaretgâhlarını ve Haklarını
Eskiden Olduğu Gibi Tasarruf Etmelerine Dair Sultan
I. Selim Han Tarafından Verilen Emr-i Âlîşân

Emr-i Âlîşân (Imperial Order) Issued by Sultan Selim I, to
Ensure the Greeks in Jerusalem to Use Their Rights and
Their Holy Places as It Was in the Past

7
[7-1]

Kudüs'ün fethi münasebetiyle bütün ahali ve rahipleriyle gelip: 'Kudüs'ün içinde ve dışında kendi ellerinde bulunan kilise, manastır ve ziyaretgâhları Hz. Ömer ve sonra gelen sultanlar tarafından verilen mersûm ve fermanlar gereğince eskiden beri ne şekilde zapt ve tasarruf edegelmişler ise yine o şekilde zapt ve tasarruf etmeleri' isteğinde bulunan Kudüs'teki Rumların Patriği Rahip Atalya'ya; 'Kutsal Kabir Kilisesi'nin kapısının karşısında ve kible tarafındaki Muğtesel, şamdan ve kandilleri, gülgüle üzerindeki dört kemerin altı ve üstü ile Sitt-i Meryem üzerindeki yedi kemerin altı ve üstünü, Kilisenin ortası ve Türbesi ile diğer ziyaret yerlerini, Kutsal Kabir Kilisesi'nin avlusundaki isimleri yazılı kilise ve manastırları, Hz. İsa'nın (a.s.) Zindanı ve Hanna'nın Evi'ni, Meryem Ana Makberesi'ni, Hz. İsa'nın (a.s.) doğduğu Beytüllahm isimli Mağara ve Kilise'deki kuzey ve kible tarafında bulunan iki kapının anahtarlarını, etrafındaki bahçe, zeytinlik ve makberelikleri, isimleri zikredilen diğer kilise, manastır ve yerleri; gümrük, bac vs. yükümlülüklerden muafiyet ve Rum Patriğinin diğer Hristiyan milletlere karşı önceliği haklarını eskiden olduğu gibi zapt ve tasarruf edip kendilerine diğer milletlerin müdahale etmemesi' hususlarında Kudüs Fatihî Sultan I. Selim Han tarafından verilen hatt-ı hümayunlu emr-i âlîşânın suret kaydı.⁷

19 Mart 1517

Fâtih-i Kudüs-i Şerîf merhûm Sultân Selîm Hân hazretlerinin hatt-ı hümayûn ile⁸ muanven ihsân buyurdukları emr-i âlî-şândır.⁹
"Emr-i şerîfim mücebince amel; her kim bir gayri şekil ederse ve bozarsa Allâhü Teâlâ'nın kılıcına uğrasun."

Bi-avni'llâhi Teâlâ ve Resûlihî ve Habîbihî⁵ Kudüs-i Şerîf-i Beytu'llâh'a gelip Saferu'l-hayrın Yirmi besinci gününde feth-i bâb olunup Rum keferesine Patrik olan Atalya⁶ nâm Râhib cümle râhibân ile maan reâyâ vü berâyâ gelip itâat ve recâ ve temennâ kılmışlardır: "kadîmden vâkı' olan kilise ve manastırları ve ziyâretleri ve içeri ve taşrada kadîmden ne minvâl üzere zapt u tasarruf edegelmişler ise ol minvâl üzere mezbûr Patrik dahi zapt u tasarruf eyleye ve Hazret-i Ömer-radya'llâhü anh-den⁷ olan ahidnâme-i hümayûn ve selâtin-î mâziyeden olan evâmîr-i şerîfeleri mücebince zapt u tasarruf eylemek için" deyü.

Buyurdum ki:

Hük-m-i şerîfim mücebince zapt u tasarruf eyleye. Kumâme kapısı karşısında ve kible tarafında Muğtesel [ve] kadîmî iki şem'dân ve kanâdiller ve yine mahall-i mezbûrda vâkı' Patrikliğe tâbî gülgüle⁸ üzerinde dört kemerin aşağısı ve yukarısı ve Sitt-i Meryem üzerinde yedi kıt'a kemerler zir ü bâlâsı ve Kilise-yi Kebir ortası ve Türbesi maan cümle ziyâretleri ve taşra Kumâme havlusu üç kiliseleri ve karşısın[d]a Kilise-i Mar Yuhanna ve Patrik mütemekkin olan evlerde kilise olan Elena⁹ demekle ma'rûf ve Mar Sikla¹⁰ ve Sittinâ-yı [Meryem]¹¹ ve Mar Eftimiyus¹²

¹ A.DVNS.KLS.d. 8, s. 7, A.DVNS.KLS.d. 10, s. 7 ve TS.MA.d. 7016, vr. 6a'da "besmel" mevcud değildir.

² Sultan I. Selim Han tarafından Ermenilere verilen emr-i âlîşân için bk. 33 [60-1] numaralı kayıt.

³ TS.MA.d. 7016, vr. 6a'da "hümayûnlarıyla" şeklindedir.

⁴ Bu kaydın çeviri yazısında; defterin istinsahından sonraki bir tarihte bu fermandaki yazıda kırmızı kalemle yapılan tashihler esas alınmıştır.

⁵ Bu ve diğer defterlerde "Resûlihî Habîb" şeklindedir. Bu defterdeki kayıt üzerinde, yukarıda bahsedilen kırmızı kalemli tashih sırasında "Resûlihî ve Habîbihî" şeklinde düzeltme yapılmıştır.

⁶ "Atalya" şekli için bk. TS.MA.e, 746/102.

⁷ A.DVNS.KLS.d. 8, s. 7, A.DVNS.KLS.d. 10, s. 7 ve TS.MA.d. 7016, vr. 6a'da "anh hazretlerinden" şeklindedir.

⁸ Bu kelime daha sonraki kayıtlarda cülcüle olarak da geçmektedir ve Golgota kayası kastedilmektedir. Cülcüle şekline göre anlam: Kafatası. Hz. İsa'nın, üzerinde asıldığı (çarmıha gerildiği) dağın adı. Bk. "جلجل" maddesinin 4. "جلجل" alt maddesi, *Et-Müncid, Araçça - Araçça Sözlük*, 34. baskı, Dar el-Machreq Yay., Beyrut, 1986, s. 96.

⁹ St. Helena.

¹⁰ St. Thecla. Metinde "تقلا"; A.DVNS.KLS.d. 8, s. 7'de "تقلا"; A.DVNS.KLS.d. 10, s. 7 ve TS.MA.d. 7016, vr. 6a'da "تقلا" imlâsı ile.

¹¹ Diğer kayıtların bir kısmında bu terkip "Sittinâ-yı Meryem" şeklinde geçtiğinden burada ve sadece "Sittinâ-yı" geçen diğer kayıtlarda "Meryem" ilavesinde bulunulmuştur.

¹² St. Euthemius.

ve Mar Katrina¹ ve Mar Mikâil² ve Mar Yorgi³ ve Mar Yuhanna ve bağçe ve Mar Vasil⁴ ve Mar Nikola⁵ ve Mar Dimitri⁶ ve Sitt-i Meryem ve diğer Mar Yuhanna ve diğer Kilise-yi Mar Ya'kûb⁷ Gürcü Manastırı ve Mar Yorgi⁸ nâm kiliseler ve Kudüs-i Şerîf taşrasında Meryem Ana Makberesi⁹ ve Mar Siyon¹⁰ ve Hazret-i İsa'nın Zindanı¹¹ [ve] Hanna'nın Evi¹² ve sahrâda¹³ olan makbereleri ve Gürcü Manastırı Mussallebi(?)¹⁴ ve Mar Simyon ve Mar İlyâs Manastırı¹⁵ ve bağ¹⁶ ve zeytün ve Mar Sava Manastırı¹⁷ ve karye-i Beyt-i Jala Mar Yorgi¹⁸ ve Hazret-i İsa -aleyhi's-selâm- doğduğu Beytüllahm nâm Mağara ve Kenise'de vâkı' mev[â]zi', şimâl ve kible taraflarında olan iki kapının miftâhları ve etrafında olan iki kıt'a bağçe ve zeytünluk ve makberelikleri ve sair karyelerde olan kilise ve manastırları ve Patriğe tâbî olan Gürcü ve Habeş ve Sırb¹⁹ ve sair vakıf olanları ve metropolidleri ve râhibleri ve mürd olan metropolid ve piskopos ve râhiblerin metrukâtı ahz ü kabz edip ve Kudüs-i Şerîf'in kapısında ve Zemzem suda ve Arab kıfârında ve iskelelerde ve keşif etdiklerinde ve gümrük ve bac ve sair tekâlif-i örfiyye[den] bi'l-külliyeye muâf u müsellemler olalar.

Mezbûr vech-i meşrûh üzere olan emr-i şerîfim mücebince âhar milelden²⁰ müdahale ve rencide eylememek [üzere] sair milletden Rum Patriği olan mukaddem ola. Hazret-i Ömer -radya'llâhü anh- hazretlerinin ahidnâme-i hümayûn ve selâtin-î mâziyeden olan evâmîr-i şerîfeleri mücebince ben dahi verdim ve **buyurdum ki:**

Hük-m-i şerîfim mücebince ba'de'l-yevm vech-i meşrûh üzere olan emrime sultân olanlar yahûd vüzerâ-yı izâm ve ulemâ ve sulehâdan ve kâdîlardan ve mir-i mirân ve mir-livâ voyvodaları ve Beytümâl [ve] kassâm adamları ve subaşıları ve züamâ ve erbâb-ı timâr ve müteferrika ve çavuş ve sipâh ve yenicî ve sair kapım kullarından her kim fesh murâdları olur ise Allâhü Teâlâ'nın hışmına ve azâbına uğrasun, deyü. Bu hük-m-i hümayûnunu mezbûrların yedlerin[d]e ibkâ edip âlâmet-i şerîfe i'timâd kılarlar.

Tahrîren; fi-sene selâse ve işrûn ve tis'a-mie.

Sene 923²¹

Kudüs'teki Rumların, Ziyaretgâhlarını ve Haklarını
Eskiden Olduğu Gibi Tasarruf Etmelerine Dair Sultan
I. Süleyman Han Tarafından Çıkarılan Emr-i Âlîşân

Emr-i Âlîşân (Imperial Order) Issued by Sultan Süleyman
I to Ensure the Greeks in Jerusalem to Use Their Rights
and Their Holy Places as It Was in the Past

8
[8-1]

Kudüs Rum Patriği Yerminus'un arzuhâl sunarak; "Kudüs Fatihî Sultan Selim Han'ın, Kudüs'ün fethinde, Kudüs Rum Patriği Rahip Atalya'ya; 'kilise, manastır ve ziyaretgâhların, Kutsal Kabir Kilisesi'nin kapısının karşısında ve kible tarafındaki Muğtesel, şamdan ve kandilleri, gülgüle üzerindeki dört kemerin altı ve üstü ile Sitt-i Meryem üzerindeki yedi kemerin altı ve üstünü, Kilisenin ortası ve Türbesi ile diğer ziyaret yerlerini, Kutsal Kabir Kilisesi'nin avlusundaki isimleri yazılı kilise ve manastırları, Hz. İsa'nın (a.s.) Zindanı ve Hanna'nın Evi'ni, Meryem Ana Makberesi'ni, Hz. İsa'nın (a.s.) doğduğu Beytüllahm isimli Mağara ve Kilise'deki kuzey ve kible tarafında bulunan iki kapının anahtarlarını, etrafındaki bahçe, zeytinlik ve makberelikleri, isimleri zikredilen diğer kilise ve manastırları; gümrük, bac vb. mallı yükümlülüklerden muafiyet, aslına uygun olarak kilise tamiri, odalar inşası, kapı pencere açma ve kapama, evden eve kemer yapma ve Patrik ve ona tabi olanların ayinlerde diğer milletlere önceliği haklarını eskiden olduğu gibi zapt ve tasarruf edip kendilerine diğer milletlerin müdahale etmemesi' hususlarında hatt-ı hümayun ihсан ettiğini" ifade etmesi üzerine bu hususların aynen geçerli olduğuna dair Kudüs Sancakbeyine ve Kadısına hitaben Sultan I. Süleyman Han tarafından çıkarılan hatt-ı hümayunlu emr-i Âlîşânın suret kaydı.

16-25 Aralık 1526

[s. 8] Merhûm Sultân Süleymân Hân hazretlerinin hatt-ı hümayûnlarıyla muanven ihşân buyurdıkları emr-i âli-şandır!

"Emr-i şerifim mücebince amel oluna. Feshine her kim murâd ederse Allâhü Teâlâ'nın azâbına ve Hazret-i Resûl-i Ekrem'in hışmına uğrasun."

Kudüs-i Şerif Sancakbeyine ve Kudüs-i Şerif Kâdisına hüküm ki:

Hâlâ Kudüs-i Şerif'de sâkin olan Rum Patriği Yerminus² nâm Râhib Dersaadetime arzuhâl sunup; "cennet-mekân,³ firdeus-âşiyân, merhûm ve mağfûrun-leh' babam Sultân Selim Hân -aleyhî'r-rahmetü ve'r-ndvân- zamân-ı feth-i şeriflerinde olan Patrik Atalya nâm Râhib ve sair râhibân tâifesi ve reyâ vü berâyâ cümlesi varp merhûm babam Sultân Selim Hân -aleyhî'r-rahmetü ve'r-ndvân- hazretlerine recâ ve temennâ kıldılar ki; 'Kadîmân vâki' olan kiliseler ve manastırlar⁵ [ve] ziyaretleri ve içeri ve taşralardan⁷ kadîmden ne minvâl üzere zabıt u tasarruf edegeldikleri hususları yine ol minvâl üzere

zabıt u tasarruf eyleyeler.' ve Hazret-i Ömer -radya'llâhü Teâlâ anı-den⁹ olan ahidnâme-i hümayûn ve selâfın-ı mâzyeden olan evâmîr-i şerifeleri mücebince merhûm babam Sultân Selim Hân -aleyhî'r-rahmetü ve'r-ndvân- hazretleri dahi hatt-ı hümayûn-ı saâdet-makrûn ihşân edip buyurmuşlar ki; 'Kilise ve manastırları ve ziyâretleri ve içeri ve taşralarda¹⁰ olan Kumâme kapısı karşısında ve kible tarafında Muğtesel [ve] iki şem'dân ve kanâdiller ve mahall-i mezbûrda vâki' Patriklîğine¹¹ tâbi' gülgüle üzerinde dört kemerin aşağısı ve yukarısı ve Sitt-i Meryem üzerinde yedi kıt'a kemerlerin zâr ü balâsı ve Kilise-yi Kebîr¹²

¹ Bu kayıdn çeviri yazısında; defterin istinsahından sonraki bir tarihte bu ferman kaydı üzerinde kırmızı kalemle yapılan tashihler esas alınmıştır.

² Patrik Germanus (pd. 1537-1579).

³ A.DVNS.KLS.d. 10, s. 8'de "cennet-mekân ve" şeklindedir.

⁴ Bu defterde "mağfûrâ" olarak okunmaya müsait şekilde yazıldığı için bu defterdeki kayıt üzerinde, yukarıda bahsedilen kırmızı kalemli tashih sırasında "mağfûrun-leh" şeklinde düzeltme yapılmıştır.

⁵ A.DVNS.KLS.d. 10, s. 8'de "manastır" şeklindedir.

⁶ A.DVNS.KLS.d. 8, s. 8 ve A.DVNS.KLS.d. 10, s. 8'de "ve" mevcut değildir.

⁷ A.DVNS.KLS.d. 8, s. 8, A.DVNS.KLS.d. 10, s. 8, TS.MA.d. 7016, vr. 6b'de "taşralarda" şeklindedir.

⁸ A.DVNS.KLS.d. 8, s. 8, A.DVNS.KLS.d. 10, s. 8, TS.MA.d. 7016, vr. 6b'de "olmas" şeklindedir.

⁹ Bu ve diğer defterlerde "anı hazretlerinden" şeklindedir. Bu defterdeki kayıt üzerinde, yukarıda bahsedilen kırmızı kalemli tashih sırasında "anıden" şeklinde düzeltme yapılmıştır.

¹⁰ A.DVNS.KLS.d. 8, s. 8 ve A.DVNS.KLS.d. 10, s. 8'de "ve" mevcut değildir.

¹¹ A.DVNS.KLS.d. 10, s. 8'de "Patriklîge" şeklindedir.

¹² Bu ve diğer defterlerde "kilise ve kübrâs" şeklindedir. Bu defterdeki kayıt üzerinde, yukarıda bahsedilen kırmızı kalemli tashih sırasında "Kilise-yi Kebîr" şeklinde düzeltme yapılmıştır.

ortası ve Türbesi ve maan cümle ziyaretleri ve taşra Kumâme havlusunda¹ vâki' üç kiliseleri ve karşısın[d]a² Kilise-i Mar Yuhanna ve merdûban üzerinde Elena Kilisesi demekle ma'rif ve Patrik mütemekkin olan evlerde Kilise-yi [()] ve iki yol üzerinde olan kemerleri ve karşısında olan manastır ve Mar Sikla³ ve Sittinâ-yı [Meryem] ve Mar Eftimiyus⁴ ve Mar Katarina ve Mar Mikâil Manastır ve Mar Yorgi⁵ ve Del'yîr-i Amûd ve Mar Yuhanna ve bâğçe ve Mar Vasil ve Mar Todori ve Mar Nikola ve Mar Dimitri ve Sitt-i Meryem ve diğer Mar Yuhanna ve diğer Kilise-i Mar Ya'küb⁶ Gürcüler Manastır ve bâğçeleri ve zeytinlan ve Hazret-i İsa -aleyhî's-selâm- Zindân ve Mar Yorgi⁷ nâm kiliseler ve Kudüs-i Şerif taşrasında Meryem Ana Makberesi ve Tür-i Zeytûn ve Hazret-i Dâvûd ve Mar Seloniyesi(?) Kilisesi ve Del'yîr-i Zeytûn⁸ ve Hannâ'nın Evi ve defni olan sahrâda makbereleri ve Gürcüler ve Megril Manastır ve Musallâ⁹ nâm Kilisesi ve Mar Simyon ve Katamon¹⁰ ve Mar İlyâs Manastır ve bâğ¹¹ ve tarlaları ve zeytinlik ve Mar Sava Manastır ve karye-i Beyt-i Jala ve¹² Mar Yorgi¹³ ve Hazret-i İsa -aleyhî's-salâtü ve's-selâm- doğduğu Beytüllahm nâm Mağara ve Kebîr¹⁴ Kilise'de vâki' şimâl ve kible taraflarında olan iki kapının miftâhları ve etrafında olan iki kıt'a bâğçe ve zeytinluğu ve makberelikleri ve sair karyelerde olan kilise ve manastırları ve Patriğe tâbi' olan Gürcü ve Habeş ve Kibî tâifesi ve sair vakıf olanları âyîn-i bâhlalan üzere nakûs¹⁵ ve her gece buhûr etdikleri ve âyînleri üzere zühür eden nâr-ı şem'a¹⁶ ve devir etdiklerinde cümle milletden Rum Patriği ve tevâbi'leri cümlesinden mukaddem varp sonra sair millet varalar ve mürd olan râhiblerin ve metropolilerin ve piskoposların ve kalogaryaların¹⁷ metrukâtlan mezbûr Patrik ahz ü kabz edip ve Kudüs-i Şerif'in kapısında ve Zemzem suyu ve Arabî¹⁸ kıfârında ve iskelelerde ve keşif etdiklerinde ve gümrük ve bâc ve cizye ve kilise meremmâtına vaz'-ı kadîm üzere meremmât

olunmak ve odalar binâ eylemek ve kapı ve pencere açmak veyahûd kapamak ve evden eve kemer eylemek ve sair tekâlf-i örfiyye[nin]¹⁹ küllisinden muâf u müsellemler; min-ba'd âhar millet karşıp müdahale eylemeye; cümlesinden Rum patrikleri mukaddem ve zabıtında ola.' " Hazret-i Ömer -radya'llâhü²⁰ anı- hazretlerinin ahidnâme-i hümayûnları ve merhûm babam Sultân Selim Hân -aleyhî'r-rahmetü ve'r-ndvân- hazretlerinin hatt-ı hümayûn-ı saâdet-makrûnları mücebince ben dahi verdim ve buyurdum ki:

Hüküm-i şerifim mücebince ba'de'l-yevm vech-i meşrûh üzere olan emrime sultân olsun veyahûd vüzerâ-yı ızâmdan ve ulemâ ve sulehâdan ve mir-ı mirân ve mir-livâ voyvodaları ve Beytülmal ve kassâm adamları ve vakıf mütevellileri ve subaşları ve züamâ ve erbâb-ı timâr ve müteferrika ve çavuş ve sipâh ve yeniçeri ve sair ehl-i örf tâifesi ve kapım [s. 9] kullarından ve Hazret-i Resûl-i Ekrem -sallâ'llâhü aleyhi ve sellem- hazretlerinin ümmetinden her kim Hazret-i Ömer hazretlerinin ahidnâme-i hümayûnları ve merhûm babam Sultân Selim Hân -aleyhî'r-rahmetü ve'r-ndvân- hazretlerinin hatt-ı hümayûn-ı saâdet-makrûnları ve hâlâ verilen hatt-ı hümayûn-ı saâdet-makrûnları²¹ feshetmek murâdları olur ise Allâhü Teâlâ'nın hışmına ve azâbına mes'ûl olalar, deyü. Hatt-ı hümayûn-ı saâdet-makrûnları mezbûrların yedlerinde ibkâ edip âlâmet-i şerife itimâd kılarlar.

Tahrîren; fi-evâsıtı şehri Rebi'l-evvel sene selâse ve selâsın ve tis'a-mie.

Sene 933²²

Be-makâm-ı
Edirne²³ el-mahrûse²⁴

Ek 4: Kanuni Sultan Süleyman'ın Fermanı (T.C.C.D.A.B.,2019: 2:64-65).

ÖZGEÇMİŞ

Remziye KÜSDÜL

EĞİTİM

Yüksek Lisans: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, 2025, İstanbul.

Lisans: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Bölümü, 2021, Erzurum.

Ön Lisans: İstanbul Üniversitesi Kültürel Miras ve Turizm, 2018 İstanbul.